

Запорізький національний університет
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПАВЛЕНКО НАТЕЛЛА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 364.668:316.42]:141.7

ДИСЕРТАЦІЯ
БАГАТСТВО ЯК МЕТА І ПІДГРУНТЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії
Філософія

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н.В. Павленко

Науковий керівник – **Утюж Ірина Геннадіївна**, доктор філософських наук, професор

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Павленко Н. В. Багатство як мета і підґрунтя соціального розвитку: соціально-філософський аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю цілісного аналізу теоретичних та практичних положень щодо специфіки та значення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку. Сучасна епоха кризи капіталізму характеризується як панування ринкових відносин, які стають домінуючими у різних сферах людського життя, проявляючись практично у всіх соціокультурних практиках. Тому аналіз складних соціальних процесів, пов'язаних з нав'язливим прагненням людини епохи постіндустріалізму до реалізації споживацького «модусу володіння» і, як наслідок, закономірною деформацією самої ідеї соціальної справедливості та соціального блага, залишається актуальною проблемою сучасного соціально-філософського дискурсу. У дисертації, здійснено експлікацію моделей механізму функціонування багатства, показано, що даний механізм впливає на детермінованість ціннісних систем виробничими відносинами, що призводить до переорієнтації лібідо (бажання) в політико-економічне русло.

Потреба соціально-філософського осмислення феномена багатства зумовлена й особливостями організації сучасного суспільного життя. Йдеться про очевидне, на наш погляд, домінування економцентричної моделі західної цивілізації, що породило найпоширеніший тип суспільства, а саме суспільство «консюмеризму» з його тривіальними цінностями масового споживання і не завжди високодуховного задоволення. Тому, сенс соціально-філософської раціоналізації проблеми досягнення багатства у дисертаційній роботі полягає не в детальній історичній реконструкції теоретичних поглядів, а у виявленні сутнісних тенденцій феномена багатства в умовах

постіндустріального суспільства.

Метою дисертаційного дослідження є соціально-філософський аналіз феномена багатства в якості інваріанта історичного процесу, що породжує своєрідні фундаментальні характеристики на різних етапах суспільного розвитку. *Об'єктом* дослідження є багатство як безпосереднє володіння матеріальними і духовними цінностями та інструмент становлення особливого типу перерозподілу та соціальної взаємодії в індустріальному і постіндустріальному суспільстві. *Предметом* дослідження є аналіз багатства у його різноманітних проявах як мети та підґрунтя соціального розвитку в його історичній динаміці.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження складають положення системного, міждисциплінарного, історичного, політекономічного та соціокультурного підходів. Соціально-філософська реконструкція феномена багатства базується на синтезі методу історизму і критичного аналізу. Водночас аналіз феномена багатства ґрунтується на виявленні соціокультурних детермінант ціннісних систем у структурі соціального розвитку. Ключовою характеристикою соціально-філософського дослідження феномена багатства є й використання політекономічного та соціокультурного підходів, що дозволяють розглянути багатство, економічну реальність у соціальній проекції господарської діяльності людини і суспільства в цілому.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі соціально-філософського аналізу дано визначення багатства як поняття, що виражає універсальну сутність (здатність) соціальної природи людини бути задоволеною й забезпеченою як у матеріальному, так і в духовному бутті. У такому розумінні багатство розглядається як результат людської діяльності, джерелом розвитку якої є земля, природні ресурси, гроші, технології та ін. Зазначено, що роль багатства проявляється в діяльності людини у сфері суспільного виробництва, через обмін, розподіл, споживання матеріальних і духовних благ, що впливає на формування й

функціонування суспільних відносин в історичній динаміці розвитку суспільства. Результати дослідження можна сформулювати у вигляді таких положень:

Вперше:

- у межах концептуалізації методології наукового дослідження соціальних феноменів *обґрунтовано* необхідність синтезу соціально-філософського і політекономічного підходів до визначення сутності та історичних форм багатства, а саме: окреслено смисловий зміст феномена багатства в якості інваріанта історичного розвитку суспільних відносин і визначено, що головним аспектом його інваріантності в умовах постіндустріалізму є домінування руйнівного як для духовного життя сучасної людини, так і природного середовища, переконання, що життя окремої людини і соціальної спільноти може бути благополучним і гідним лише за умови досягнення багатства і включення у безперервний глобальний процес споживання;

- на рівні концептуалізації *здійснено аналіз* доробку представників французького постмодернізму у площині аналізу феномена багатства, з'ясування механізмів детермінованості ціннісних систем виробничими відносинами та процесів переорієнтації лібідо (бажань) людини у політико-економічне русло;

- окреслено смисловий зміст категорії багатства для українського суспільства: визначено, що багатство має виражений дуальний характер, а саме з одного боку: платонівсько-візантійський дуалізм – матеріальне-духовне. Однак з іншого боку, любов до землі як цінності, прагнення до здобуття статків як нерухомості. Але зазначено, що матеріальні цінності в українській культурі дуже часто займають другорядні позиції, порівняно з духовними, що сутнісно впливає на соціально-економічне життя країни. Обґрунтовано концепцію соціально-економічного розвитку українського суспільства в контексті глобальної кризи капіталізму за умови впровадження принципів економічного націоналізму і протекціонізму.

Удосконалено:

- типологію та понятійно-категоріальний ряд феномена багатства, виявлені концептуальні константи, які формують бінарний дискурс «опосередкованих висловів» про багатство (продуктивні сили – виробничі відносини; власник засобів праці – найманий працівник; капітал – людина; ціна – вартість; приватна власність - суспільна власність; суспільне благо – індивідуальний зиск; накопичення – дар), що дозволяє досліджувати багатство в якості невиробничої парадигми і продуктивно використовувати поняття «капітал», «людський капітал», «капіталізація несвідомого», «капіталізація інформації», «капіталізація простору та часу», «соціальне благо»;

- положення про те, що розроблені у межах політекономічного підходу теоретико-методологічні аспекти інтерпретації багатства в ситуації постіндустріального суспільства є, по суті, варіації на тему марксизму і постмарксизму;

- соціально-філософське розуміння феномена багатства як соціальної інваріантності, що ґрунтується на єдності соціокультурного та політекономічного аспектів. Занурення феномена багатства в соціокультурний контекст історичної епохи, атрибутивними елементами якої виступають духовно-етичні нормативності та соціальний устрій, роблять багатство ідеальним концептом, що безпосередньо належить свідомості. Політекономічний підхід дозволяє розглянути багатство в просторі матеріалістичного фактажу, а саме проаналізувати стан сучасного виробництва, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і, таким чином, визначити економічну реальність у соціальній проекції господарської діяльності людини і суспільства;

- основні функції багатства, як інструмента соціального розвитку, визначено регулюючу функцію, зміст якої полягає у продукуванні чинників, які детермінують поведінку суб'єктів соціальної активності; перетворюючу, коли людина розкриває свій діяльнісний потенціал (капітал) через його

матеріалізацію у багатстві; інтегруючу функцію, мета якої полягає в об'єднанні соціальних суб'єктів у процесі створення благ; ціннісну функцію, яка характеризується створенням системи цінностей, що регулюють поведінку суб'єктів соціальної дійсності; системоутворюючу функцію, сутність якої полягає в тому, що в процесі створення багатства соціальні суб'єкти інтегруються у соціальні спільноти; світоглядну функцію, коли багатство або його відсутність впливає на формування життєвих позицій, інтересів, цілей, практичних настанов суб'єктів соціальної активності.

Набуло подальшого розвитку:

- знання про еволюцію ціннісної складової феномена багатства, його формально-сутнісних характеристик в контексті історичних етапів від доіндустріального суспільства до постіндустріального (постсучасного), а саме, зазначається, що еволюція та зміна цінностей щодо багатства, відбувається в розумінні його як дару і переходить до смислів, де багатство звільняє людину від будь-якої моралі і наділяє її раціоналізацією, яка реалізується в принципі «жаги до збагачення»;

- розуміння існуючих підходів марксизму та постмарксизму до проблеми багатства в умовах капіталістичної системи від моменту її зародження до сучасного кризового стану, в якому знаходиться глобальний капіталізм; визначені світоглядно-соціальні чинники і механізми, які виводять феномен багатства на рівень домінантної ідеології капіталістичного суспільства;

- уявлення про сутнісну кризу капіталізму, який в умовах постіндустріального суспільства призвів до подальшої поляризації у накопиченні доходів між незначною часткою власників технологічно інноваційних транснаціональних корпорацій і основною масою населення як розвинутих країн світу, так країн периферії і напівпериферії, до загрозливого зростання розриву у доходах між розвинутими країнами світу і країнами, що розвиваються; положення, що в ситуації постіндустріалізму ідеологема багатства презентувала реальність несправедливого, недоступного для

широких мас розподілу благ, що породжує «економіку бідності», яка не сприяє реалізації соціальної формули багатства («багатство – потенціал – розвиток») та вкидає значну кількість країн периферії світ-системи у нездоланну «пастку бідності».

Ключові слова: багатство, політекономічний підхід, історичні типи суспільств, соціальний розвиток, соціокультурний підхід, капіталізм, посткапіталізм.

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових наукових періодичних виданнях, що індексуються у наукометричних базах за напрямом, за яким підготовлено дисертацію:

1. Павленко Н. Теоретичні аспекти дослідження людського багатства в контексті соціальної діяльності. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2014. № 32. С. 205-210. (Google Scholar; Index Copernicus).

2. Павленко Н. Система відношень матеріально-духовних аспектів у моделі «людина і багатство». *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2014. № 33. С. 221-227. (Google Scholar; Index Copernicus).

3. Павленко Н. Sociocultural nature of wealth phenomenon. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2014. № 59. С. 150-158. (Ulrich's Periodicals Directory; EBSCO; Bielefeld Academic Search Engine (BASE); WorldCat; ResearchBib, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, Science Library Index, Philpapers, ESJI, Directory of Research Joianals Indexing (DRJI), ROAD).

4. Павленко Н. Сутність феномена багатства. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2015. № 34. С. 161-166. (Google Scholar; Index Copernicus).

5. Utiuzh I. G., Pavlenko N. V. Wealth perception in the preindustrial era:

social and value aspects. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. 2019. №1(85). P. 17-24. (Google Scholar; Index Copernicus; Ulrich's Periodicals Directory).

6. Utiuzh I., Spytzia N., Sinitsyna A. & Pavlenko N. Scientific And Educational Technologies In Human Capital Formation. *WISDOM*. 2020. № 14(1). P. 112-120. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Scopus, Google Scholar; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; WorldCat; Crossref; ERIH PLUS by Dimensions; CyberLeninka; Научная электронная библиотека elibrary.ru).

7. Pavlenko N., Utiuzh I., El Guessab K., & Veliiev P. Postmodern Interpretation of the Metaphysical Grounds of the Wealth Phenomenon. *WISDOM*. 2020. № 15(2). P. 33-44. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Scopus, Google Scholar; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; WorldCat; Crossref; ERIH PLUS by Dimensions; CyberLeninka; Научная электронная библиотека elibrary.ru).

8. Utiuzh I, Sajtarly I, Pavlenko N. (2020) The idea of sociogenesis of affective structures in modern philosophy and its psychoanalytic premises. *Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences*. 2020. № 2. P. 31-46. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; ProQuest; ERIH PLUS by Dimensions).

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Павленко Н. Роль людського багатства в розвитку сучасного суспільства. *Проблеми управління економічним потенціалом регіонів: матеріали Всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Запоріжжя, 31 жовт. 2013 р.)*. Запоріжжя, 2013. С. 220-221.

2. Павленко Н. Креативність як втілення людського багатства. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного*

суспільства: матеріали Міжнародної наук.-прак. конф. (м. Одеса, 14-15 лют. 2014 р.). Одеса, 2014. С. 48-51.

3. Павленко Н. Діалектика матеріального і духовного аспектів феномена багатства. *Молода наука – 2014: матеріали VII універ. наук.-прак. конф. студентів, аспірантів і молодих учених. (м. Запоріжжя, 8-10 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 338-340.*

4. Павленко Н. Освіта особистості як складова людського багатства. *Особистість в єдиному освітньому просторі: матеріали V Міжнародного освітнього форуму (м. Запоріжжя, 7-8 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 306-307.*

5. Павленко Н. Соціально-філософський аналіз феномена багатства. *Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: матеріали між. наук.-прак. конф. (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовт. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 60-64.*

6. Павленко Н. Sociocultural codes of wealth creation. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали між. наук.-прак. конф. (м. Київ, 6-7 лют. 2015 р.). Київ, 2015. С. 78-81.*

7. Павленко Н. Ціннісні характеристики багатства в доіндустріальну епоху. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (м. Житомир, 4 груд. 2019 р.). Житомир, 2019. С. 173-174.*

SUMMARY

Pavlenko N. V. Wealth as a goal and basis of social development: socio-philosophical analysis. – The qualification scientific work published as manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philosophical Sciences in specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2021.

The relevance of the research topic is stipulated by the need for a holistic analysis of the theoretical and practical notions of the specifics and significance of the wealth phenomenon as a goal and basis of social development. The modern era of the crisis of capitalism is characterized by dominance of the market, which is included in all the spheres of human life, manifesting itself in all socio-cultural practices. Therefore, the analysis of the complex social processes of our time associated with the compulsive craving of the man for realizing the consumer "mode of possession" and, consequently, with the naturally determined deformation of the very idea of social justice and social welfare remains a relevant issue of socio-philosophical discourse. In the thesis, the explication of the models of the wealth functioning mechanism is made; it is shown that this mechanism affects the determinancy of value systems by production relations, which results in reorientation of libido (desire) towards the political and economic area.

The need for a socio-philosophical understanding of the phenomenon of wealth is also determined by the peculiarities of public life organization. Hence, it should be noted that as a result of dominance of the econocentric model of Western civilization, the most widespread type of society, namely a society of consumerism with its trivial values of mass consumption and pleasures, which are not always highly moral, has emerged. Therefore, in the thesis, the meaning of socio-philosophical rationalization of the wealth attainment issue consists in identifying the main essential trends of the wealth phenomenon rather than in a detailed historical reconstruction of the theoretical views.

The aim of the research is a socio-philosophical analysis of the phenomenon of wealth as an invariant of the historical process, which generates peculiar fundamental characteristics at different stages of social development. *The research object* is wealth as a direct possession and a tool for developing a special type of redistribution and social interaction in industrial and post-industrial societies. *The research subject* is the analysis of wealth in its various manifestations as a goal and basis of social development in its historical dynamics.

Research methods. The methodological grounds for the thesis are the concepts of system, interdisciplinary, historical, political and economic as well as sociocultural approaches. Socio-philosophical reconstruction of the phenomenon of wealth is based on the synthesis of the historical method and critical analysis. At the same time, the analysis of the phenomenon of wealth is grounded on revealing the socio-cultural determinants of value systems in the social development structure. The core characteristic of the socio-philosophical study of the wealth phenomenon consists in application of the political and economic approach alongside with the sociocultural approach, which provide for consideration of wealth, the economic reality in the social projection of economic activity of a man and society as a whole.

The scientific novelty of the results obtained lies in the fact that on the basis of the socio-philosophical analysis, the definition of wealth is given as that of the concept which expresses the universal essence of a man's social nature (capability) of being satisfied and well provided for, both in his material and spiritual existence. In this sense, wealth is viewed as a result of a man's activity, with its source being land, natural resources, money, technology, etc. It is noted that the role of wealth is manifested in a man's activity in the field of social production, through exchange, distribution, consumption of material and spiritual goods, which affects the formation and functioning of social relations in the historical dynamics of society development. The research results can be put in the form of the following notions:

It is the first time

– the need for the synthesis of socio-philosophical and political-economic approaches to determining the essence and historical forms of wealth has been *grounded* within the framework of conceptualization of the methodology of social phenomena scientific research, namely: the meaning content of the wealth phenomenon as an invariant of the historical development of social relations is outlined; it is determined that the main aspect of the invariance of wealth in post-industrialism is dominance of the conviction, ruinous both for the spiritual life of a

modern man and the environment, that life of a separate person and of social community can only be prosperous and worthy on condition of the wealth attainment and inclusion in a continuous global process of consumption;

- at the level of conceptualization, the analysis of the works by representatives of French postmodernism has been *conducted* with regard to the wealth phenomenon analysis, identification of the mechanisms of the value systems determinancy by production relations and processes of a man's libido (desire) reorientation towards the political and economic area;

- the meaning content of the category of wealth for the Ukrainian society has been *outlined*. It is determined that wealth has a pronounced dual character: on the one hand, the Platonic and Byzantine dualism – the material and spiritual; on the other hand, love for land as a value, longing for achieving prosperity in the form of property. However, it is noted that material values in the Ukrainian culture frequently take secondary positions compared to spiritual ones, which significantly affects socio-economic life of the country. The concept of the socio-economic development of the Ukrainian society in the context of the global crisis of capitalism on condition of implementation of the economic nationalism and protectionism principles has been substantiated.

In the thesis, there have been *improved*:

- the typology and conceptual-categorical range of the wealth phenomenon: the conceptual constants have been identified, which form a binary discourse of "indirect statements" about wealth (productive forces – production relations; the owner of labour tools – the employee; capital – the man; price – value; private property – public property; public welfare – individual gains; accumulation – gift), which allows us to study wealth as a non-productive paradigm and use productively the concepts of "capital", "human capital", "capitalization of the unconscious", "capitalization of information", "capitalization of space and time", "social welfare";

- the notions that the theoretical and methodological aspects of the wealth interpretation in modern and post-modern scientific research developed within the

framework of the political and economic approach are essentially Marxism variations;

- socio-philosophical significance of the phenomenon of wealth as an integral social invariance based on the unity of socio-cultural and political-economic aspects. The immersion of the phenomenon of wealth in the socio-cultural context of the historical era, whose attributive elements are the spiritual and ethical normativities and social structure, make wealth an ideal concept that directly belongs to consciousness. The political and economic approach allows considering wealth in the context of materialistic facts, namely, to analyse the condition of modern production, distribution, exchange and consumption of material goods, in a word, to determine the economic reality in the social projection of economic activities of a man and society;

- the definition of the main functions of wealth as an instrument of social development, namely: the regulatory function, whose content lies in producing the factors, which determine the behaviour of social activity subjects; the transforming function, when a man reveals his activity potential (capital) through its materialization in wealth; the integrating function, whose purpose consists in uniting social subjects in the process of creating welfare; the value function characterized by creation of the system of values, which regulate the behaviour of social reality subjects; the system-forming function, whose essence is that in the process of creating wealth, social subjects integrate into social communities; the ideological function, when wealth or its absence affects shaping life stands, interests, goals, practical attitudes of social activity subjects.

There has been further developed:

- the knowledge about the evolution of the value component of the wealth phenomenon, its formal and essential characteristics in the context of historical stages from the pre-industrial society to the post-industrial (post-modern) one, namely it has been noted that the evolution and change of values about wealth occurs in the understanding of wealth as a gift and passes to the meanings, where

wealth makes a man free from any morality and gives him rationalization, which is realized in the principle of "longing for enrichment";

– the understanding of the existing approaches of Marxism and post-Marxism to the problem of wealth in the capitalist system from the moment of its origin to the current crisis state of the global capitalism; the ideological and social identification of the factors and mechanisms that have brought the phenomenon of wealth to the level of the dominant ideologeme of capitalist society;

– the idea of the essential crisis of capitalism, which in a post-industrial society has resulted in further polarization of income accumulation between a small share of owners of technologically innovative multinational corporations and bulk of the population of both developed countries of the world and countries of the periphery and semi-periphery, in a threatening growth of the income gap between developed countries and developing countries; the notion that in the context of post-industrialism, the ideologeme of wealth represented the reality of an unfair distribution of goods inaccessible to the general public, which generates an "economy of poverty" that does not contribute to the implementation of the social formula of wealth ("wealth – potential – development") and throws a significant number of countries on the periphery of the world system into an insurmountable "poverty trap".

Keywords: wealth, political and economic approach, historical types of societies, social development, socio-cultural approach, capitalism, post-capitalism.

SCIENTIFIC PAPERS IN WHICH THE THESIS' MAIN SCIENTIFIC RESULTS HAVE BEEN PUBLISHED

Publications in professional scientific periodicals and publications indexed in scientific metric databases by the field the thesis majors in:

1. Pavlenko N. The Theoretical Aspects of Human Wealth Study in the Context of Social Activity. *Culturological Bulletin: Science and Theoretical Yearbook of the Lower Dnieper Region*. 2014. No 32. P. 205-210. (Google Scholar; Index Copernicus).

2. Pavlenko N. The System of the Material and Spiritual Aspects Relationship in the "Man and Wealth" Model. *Culturological Bulletin: Science and Theoretical Yearbook of the Lower Dnieper Region*. 2014. No 33. P. 221-227. (Google Scholar; Index Copernicus).

3. Pavlenko N. Sociocultural nature of wealth phenomenon. *Humanities Bulletin of Zaporizhzhche State Engineering Academy*. 2014. No 59. P. 150-158. (Ulrich's Periodicals Directory; EBSCO; Bielefeld Academic Search Engine (BASE); WorldCat; ResearchBib; Directory of Open Access Journals (DOAJ); Index Copernicus; Science Library Index; Philpapers; ESJI; Directory of Research Journals Indexing (DRJI); ROAD).

4. Pavlenko N. The Essence of the Wealth Phenomenon. *Culturological Bulletin: Science and Theoretical Yearbook of the Lower Dnieper Region*. 2015. No 34. P. 161-166. (Google Scholar; Index Copernicus).

5. Utiuzh I. G., Pavlenko N. V. Wealth Perception in the Preindustrial Era: Social and Value Aspects. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. 2019. No 1(85). P. 17-24. (Google Scholar; Index Copernicus; Ulrich's Periodicals Directory).

6. Utiuzh I., Spytisia N., Sinitsyna A., Pavlenko, N. Scientific and Educational Technologies in Human Capital Formation. *WISDOM*. 2020. No 14(1). P. 112-120. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Scopus; Google Scholar; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; WorldCat; Crossref; ERIH PLUS by Dimensions; CyberLeninka; Scientific Electronic Library elibrary.ru).

7. Pavlenko N., Utiuzh I., El Guessab K., Veliiev P. Postmodern Interpretation of the Metaphysical Grounds of the Wealth Phenomenon. *WISDOM*. 2020. No 15(2). P. 33-44. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Scopus, Google Scholar; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; WorldCat; Crossref; ERIH PLUS by Dimensions; CyberLeninka; Scientific Electronic Library elibrary.ru).

8. Utiuzh I., Sajtarly I., Pavlenko N. The idea of sociogenesis of affective structures in modern philosophy and its psychoanalytic premises. *Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences*. 2020. No 2. P. 31-46. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; ProQuest; ERIH PLUS by Dimensions).

Publications that additionally reflect the thesis' scientific results:

1. Pavlenko N. The role of human wealth in the development of modern society. *The Problems of Management of the Regions' Economic Potential: proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. (Zaporizhzhia, Oct. 31, 2013). Zaporizhzhia, 2013. P. 220-221.

2. Pavlenko N. Creativity as the embodiment of human wealth. *Actual Scientific Research of Diverse Social Processes of Modern Society: proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (Odessa, Feb. 14-15, 2014). Odessa, 2014. P. 48-51.

3. Pavlenko N. Dialectics of material and spiritual aspects of the phenomenon of wealth. *Young Science-2014: proceedings of the VII University Scientific and Practical Conference for students, postgraduates and young scientists*. (Zaporizhzhia, Apr. 8-10, 2014). Zaporizhzhia, 2014. P. 338-340.

4. Pavlenko N. Education of a person as a component of human wealth. *Personality in the Single Educational Space: proceedings of the V International Educational Forum* (Zaporizhzhia, Apr. 7-8, 2014). Zaporizhzhia, 2014, P. 306-307.

5. Pavlenko N. Socio-philosophical analysis of the phenomenon of wealth. *Social Sciences of the XXI century: perspective and priority areas of research: proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (Dnipropetrovsk, Oct. 3-4, 2014). Dnipropetrovsk, 2014. P. 60-64.

6. Pavlenko N. Socio-cultural codes of wealth creation. *New and traditional in the Research of Modern Representatives of Social Sciences: proceedings of the*

International Scientific and Practical Conference. (Kyiv, Feb. 6-7, 2015). Kyiv, 2015, P. 78-81.

7. Pavlenko N. Value characteristics of wealth in the pre-industrial era. *The Actual Problems of Today: proceedings of the Inter-University Scientific and Theoretical Conference.* (Zhytomyr, Dec. 4, 2019). Zhytomyr, 2019. P. 173-174.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА БАГАТСТВА	29
1.1. Генеза філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку.....	29
1.2. Методологічний інструментарій аналізу феномена багатства.....	64
Висновки до розділу 1	85
РОЗДІЛ 2 СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА СПЕЦИФІКА ЦІННІСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФЕНОМЕНА БАГАТСТВА: ВІД ДОІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ СУСПІЛЬСТВА ДО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО (ПОСТСУЧАСНОГО)	89
2.1. Ціннісна трансформація багатства в доіндустріальну епоху.....	89
2.2. Багатство в умовах становлення та розвитку капіталізму: індустріальна парадигма.....	101
2.3. Трансформація феномена багатства в умовах сучасності та постсучасності.....	126
Висновки до розділу 2	145
РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНІ СМИСЛИ БАГАТСТВА В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕАЛЬНОСТІ	148
3.1. Соціокультурні коди феномена багатства: українська ментальність.....	148
3.2. Багатство як фактор розбудови української держави: соціально-економічний контекст.....	173
Висновки до розділу 3	194
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	233

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У науково-філософському дискурсі сучасну епоху трактують як століття економцентризму, епоху тотального споживання, підкреслюючи тим самим, що відношення до багатства надто актуалізувалось і бажання бути багатими як на індивідуальному рівні, так і на рівні взаємодії соціальних спільнот, стає нав'язливою ідеєю і часто доходить до рівня «соціальної шизофренії». Досягнення багатства стає домінуючим соціальним механізмом, який породжує різні процеси: від процвітання до занепаду. Сучасна епоха кризи капіталізму характеризується як панування ринкових відносин, які стають домінуючими у різних сферах людського життя, проявляючись практично у всіх соціокультурних практиках. Тому аналіз складних соціальних процесів, пов'язаних з нав'язливим прагненням людини епохи постіндустріалізму до реалізації споживацького «модусу володіння» і, як наслідок, закономірною деформацією самої ідеї соціальної справедливості та соціального блага, залишається актуальною проблемою сучасного соціально-філософського дискурсу.

Потреба соціально-філософського осмислення феномена багатства зумовлена й особливостями організації сучасного суспільного життя. Йдеться про очевидне, на наш погляд, домінування економцентричної моделі західної цивілізації, що породило найпоширеніший тип суспільства, а саме суспільство консюмеризму з його тривіальними цінностями масового споживання і не завжди високодуховного задоволення. Тому, сенс соціально-філософської раціоналізації проблеми досягнення багатства у дисертаційній роботі полягає не в детальній історичній реконструкції теоретичних поглядів, а у виявленні сутнісних тенденцій трансформації феномена багатства в умовах постіндустріального суспільства.

Проблема формування багатства в соціальному просторі завжди цікавила дослідників. В епоху античності багатство стало предметом значної

зацікавленості Арістотеля, Ксенофонта, Платона. Так, Арістотель уперше звернув увагу на духовний аспект людського багатства («Нікомахова етика»), а Плутарх («Про срібллюбство») розглядав прагнення до багатства як сліпу пристрасть людини. Ксенофонт обґрунтовував ідею необхідності співмірності багатства, досягнення достатку багатьма людьми як альтернативу надмірному багатству окремих осіб. В умовах становлення капіталістичного способу виробництва проблема досягнення і накопичення багатства стала однією з ключових у науковій парадигмі. Соціальну значущість дослідження цієї проблеми засвідчують і назви магістральних праць дослідників, чий доробок став основою сучасної економічної і соціальної теорії: «Про природу і причини багатства народів» А. Сміта, «Капітал» К. Маркса, «Фінансовий капітал» Р. Гільфердінга, «Розподіл багатства» Р. Кларка та ін. Проте, спроби цих і ряду інших дослідників (М. Вебер, Т. Гоббс, Э. Дюркгейм, В. Парето, Т. Парсонс, А. Печчеї, Д. Ріккардо, П. Сорокін, А. Тойнбі, Ф. Гаєк, І. Шумпетер, Е. Фромм, Р. Нурєєв, К. Поланьї, П. Бурдьє, А. Дітон, О. Субетто, Т. Пікетті, Т. Іглтон, Н. Розенберг, І. Валлерстайн, Дж. Аррігі) дати загальний аналіз сутності багатства виявилися незавершеними і часто фрагментарними, адже обмежувалися переважно рамками економізму.

Критичний контекст у сенсі редукції феномена багатства до формування суспільних механізмів контролю над особистістю мають філософські ідеї Ф. Енгельса, К. Маркса, Ж. Бодрійяра, Ф. Гваттарі, Ж. Делеза, М. Фуко, Е. Фромма, Г. Маркузе. Зміст критичної теорії концентрується навколо проблеми соціокультурного занепаду індустріальних суспільств і впливу багатства на цей процес. Означений аспект розкривається у роботах З. Баумана, Д. Белла, О. Бузгаліна, А. Тоффлера, О. Шпенглера, О. Гелдерблома, Ф. Тривеллато, Р. Аллена, М. Адамуса, Д. Сепцинської, Ойген фон Бем-Баверка, А. Реуэля, Ф. Велишського та ін.

В Україні окремі аспекти аналізу природи і сутності багатства, способів його досягнення і концентрації розглянуто у дослідженнях О. Сілантьєва, О. Назарової, Н. Рожанської, І. Мірчука, А. Шевцової, С. Кримського, З. Бойко, Д. Товмаша, О. Стражного, В. Липинського, М. Козловця, Н. Ковтун, В. Воловика, М. Лепського, В. Воронкової, Л. Кривеги, Т. Бутченка, В. Жадька, В. Тарана, В. Палагути, В. Скворця, І. Утюж, Н. Спиці, І. Чайки та інших вчених. Вітчизняні автори презентують аналітику соціокультурних смислів, через розкриття ментальних таємниць українця і відношення його до багатства.

Загалом аналіз соціально-філософської та соціогуманітарної літератури засвідчує, що феномен багатства у заявленій літературі розглядався переважно як фактор економічного розвитку, натомість розуміння багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку залишається перспективною сферою соціально-філософського аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету; комплексної теми № 0114U00266 «Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів», затвердженої наказом МОН України № 1193 від 25.10.2012 року; відповідає планам науково-дослідницьких робіт Запорізького національного університету, у межах яких розробляється тема «Стратегічне прогнозування транскордонних відносин: суб'єктність миротворення в умовах глобального конфлікту» (№ 0164004921).

Мета і завдання дисертаційного дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є соціально-філософський аналіз феномена багатства в якості інваріанта історичного процесу, що породжує своєрідні фундаментальні характеристики на різних етапах суспільного розвитку.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі *завдання*:

- *здійснити* аналіз генези філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети та підґрунтя соціального розвитку;
- *уточнити* сутність феномена багатства та зміст понять, що його позначають;
- *охарактеризувати* функціональне поле накопичення та соціальні наслідки концентрації багатства у різні історичні епохи;
- *розкрити* специфіку сприйняття природи багатства та його концентрації у просторі української соціальної дійсності;
- *дослідити* на основі з'ясування особливостей сприйняття українським народом феномена багатства стратегію виходу сучасної української держави з довготривалої структурної економічної і соціальної кризи.

Об'єктом дослідження є багатство як безпосереднє володіння матеріальними і духовними цінностями та інструмент становлення особливого типу перерозподілу та соціальної взаємодії в індустріальному і постіндустріальному суспільстві.

Предметом дослідження є аналіз багатства у його різноманітних проявах як мети та підґрунтя соціального розвитку в історичній динаміці.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Соціально-філософський аналіз феномена багатства потребує вироблення методологічних підходів, здатних найбільш адекватно забезпечити вихідні науково-філософські принципи й понятійний інструментарій даного дослідження. Тому в дисертаційному дослідженні використовували теоретичні можливості *міждисциплінарного підходу*, який передбачає синтез концептуальних положень соціальної філософії, філософії культури, економіки, соціології, психології та інших соціогуманітарних наук. Це дозволило в історичній ретроспективі показати найрізноманітніші підходи філософів, економістів, вчених суспільно-гуманітарного профілю, представників сучасних філософських течій, які підходять у своїй аналітиці

до людини як соціокультурної та психосоматичної істоти, до об'єкта дослідження під кутом зору обраного предмета дослідження.

Методологічний базис дисертаційного дослідження складають також окремі положення *системного, історичного, політекономічного та соціокультурного підходів*.

В рамках *історичного підходу* вдалось виявити чинники, які формують особливе ставлення людини до багатства як до цінності на різних етапах історії.

Системний підхід дозволив дослідити різні аспекти феномена багатства, виявити закономірності розвитку багатьох сучасних соціальних теорій, де проблема багатства і проблема соціального модифікуються в інституціональне підґрунтя соціальної культури капіталізму, яким є «гонитва за додатковою вартістю».

Ключовою особливістю соціально-філософського дослідження феномена багатства є використання *політекономічного підходу* для його всебічного аналізу. Саме такий підхід, на наше переконання, дозволяє розглянути багатство та проаналізувати стан сучасного виробництва, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ, а також визначити економічну реальність у соціальній проекції господарської діяльності людини й суспільства. Політекономічний підхід у заявленому дослідженні допоміг вийти за межі описового аналізу соціокультурних корелятивів, та їх функцій, а використання концептуального доробку постструктуралізму, зокрема вчення французьких постмодерністів (М. Фуко, Ж. Бодрійяра, Ж. Батая) дало змогу визначити детермінованість концентрації і накопичення багатства соціальними і виробничими відносинами, коли людські бажання і прагнення активно переорієнтовуються у потрібне для активізації споживання соціально-економічне русло.

В основу дисертаційного дослідження ми також поставили дескриптивний аналіз, який дозволив здійснити концептуалізацію

соціокультурної сутності феномена багатства в поєднанні з історичним і критичним дискурсом, а також з принципами діалектичного мислення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі соціального-філософського аналізу дано визначення багатства як поняття, що виражає універсальну сутність (здатність) соціальної природи людини бути задоволеною й забезпеченою як у матеріальному, так і в духовному бутті. У такому розумінні багатство розглядається як результат людської діяльності, джерелом розвитку якої є земля, природні ресурси, гроші, технології та ін. Зазначено, що роль багатства проявляється в діяльності людини у сфері суспільного виробництва, через обмін, розподіл, споживання матеріальних і духовних благ, що впливає на формування й функціонування суспільних відносин в історичній динаміці розвитку суспільства. Результати дослідження можна сформулювати у вигляді таких положень:

Вперше:

- у межах концептуалізації методології наукового дослідження соціальних феноменів обґрунтовано необхідність синтезу соціально-філософського і політекономічного підходів до визначення сутності та історичних форм багатства, а саме: окреслено смисловий зміст феномена багатства в якості інваріанта історичного розвитку суспільних відносин і визначено, що головним аспектом його інваріантності в умовах постіндустріалізму є домінування руйнівного як для духовного життя сучасної людини, так і природного середовища, переконання, що життя окремої людини і соціальної спільноти може бути благополучним і гідним лише за умови досягнення багатства і включення у безперервний глобальний процес споживання;

- на рівні концептуалізації здійснено аналіз доробку представників французького постмодернізму у площині аналізу феномена багатства, з'ясування механізмів детермінованості ціннісних систем виробничими

відносинами та процесів переорієнтації лібідо (бажань) людини у політико-економічне русло;

- окреслено смисловий зміст категорії багатства для українського суспільства: визначено, що багатство має виражений дуальний характер, а саме з одного боку: платонівсько-візантійський дуалізм – матеріальне-духовне. Однак з іншого боку, любов до землі як цінності, прагнення до здобуття статків як нерухомості. Але зазначено, що матеріальні цінності в українській культурі дуже часто займають другорядні позиції, порівняно з духовними, що сутнісно впливає на соціально-економічне життя країни. Обґрунтовано концепцію соціально-економічного розвитку українського суспільства в контексті глобальної кризи капіталізму за умови впровадження принципів економічного націоналізму і протекціоналізму.

Удосконалено:

- типологію та понятійно-категоріальний ряд феномена багатства, виявлені концептуальні константи, які формують бінарний дискурс «опосередкованих висловів» про багатство (продуктивні сили – виробничі відносини; власник засобів праці – найманий працівник; капітал – людина; ціна – вартість; приватна власність - суспільна власність; суспільне благо – індивідуальний зиск; накопичення – дар), що дозволяє досліджувати багатство в якості невиробничої парадигми і використовувати поняття «капітал», «людський капітал», «капіталізація несвідомого», «капіталізація інформації» «капіталізація простору та часу», «соціальне благо»;

- положення про те, що розроблені у межах політекономічного підходу теоретико-методологічні аспекти інтерпретації багатства в ситуації постіндустріального суспільства є, по суті, варіаціями на тему марксизму і постмарксизму;

- соціально-філософське розуміння феномена багатства як соціальної інваріантності, що ґрунтується на єдності соціокультурного та політекономічного аспектів. Занурення феномена багатства в соціокультурний контекст історичної епохи, атрибутивними елементами якої

виступають духовно-етичні нормативності та соціальний устрій, роблять багатство ідеальним концептом, що безпосередньо належить свідомості. Політекономічний підхід дозволяє розглянути багатство в просторі матеріалістичного фактажу, а саме проаналізувати стан сучасного виробництва, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і, таким чином, визначити економічну реальність у соціальній проекції господарської діяльності людини і суспільства;

- основні функції багатства, як інструмента соціального розвитку, визначено регулюючу функцію, зміст якої полягає у продукуванні чинників, які детермінують поведінку суб'єктів соціальної активності; перетворюючу, коли людина розкриває свій діяльнісний потенціал (капітал) через його матеріалізацію у багатстві; інтегруючу функцію, мета якої полягає в об'єднанні соціальних суб'єктів у процесі створення благ; ціннісну функцію, яка характеризується створенням системи цінностей, що регулюють поведінку суб'єктів соціальної дійсності; системоутворюючу функцію, сутність якої полягає в тому, що в процесі створення багатства соціальні суб'єкти інтегруються у соціальні спільноти; світоглядну функцію, коли багатство або його відсутність впливає на формування життєвих позицій, інтересів, цілей, практичних настанов суб'єктів соціальної активності.

Набуло подальшого розвитку:

- знання про еволюцію ціннісної складової феномена багатства, його формально-сутнісних характеристик в контексті історичних етапів від доіндустріального суспільства до постіндустріального (постсучасного), а саме, зазначається, що еволюція та зміна цінностей щодо багатства, відбувається в розумінні його як дару і переходить до смислів, де багатство звільняє людину від будь-якої моралі і наділяє її раціоналізацією, яка реалізується в принципі «жаги до збагачення»;

- розуміння існуючих підходів марксизму та постмарксизму до проблеми багатства в умовах капіталістичної системи від моменту її зародження до сучасного кризового стану, в якому знаходиться глобальний

капіталізм; визначені світоглядно-соціальні чинники і механізми, які виводять феномен багатства на рівень домінантної ідеології капіталістичного суспільства;

- уявлення про сутнісну кризу капіталізму, який в умовах постіндустріального суспільства призвів до подальшої поляризації у накопиченні доходів між незначною часткою власників технологічно інноваційних транснаціональних корпорацій і основною масою населення як розвинутих країн світу, так країн периферії і напівпериферії, до загрозливого зростання розриву у доходах між розвинутими країнами світу і країнами, що розвиваються; положення, що в ситуації постіндустріалізму ідеологія багатства презентувала реальність несправедливого, недоступного для широких мас розподілу благ, що породжує «економіку бідності», яка не сприяє реалізації соціальної формули багатства («багатство – потенціал – розвиток») та вкидає значну кількість країн периферії світ-системи у нездоланну «пастку бідності».

Практичне і теоретичне значення одержаних результатів визначається тим, що вони можуть бути використані для розробки соціальної стратегії державного і регіонального розвитку, соціально-політичного програмування, інформаційної безпеки та впливу на соціальну поведінку у сфері накопичення та концентрації багатства. Запропоновані методологічні підходи до розуміння соціальних наслідків накопичення багатства у різних сферах функціонування суспільства можна застосувати у процесі викладання дисциплін «Соціальна філософія», «Соціологія» «Соціологія масових комунікацій», «Політологія», «Філософія економіки», «Філософія соціальної культури», «Філософія бізнесу та соціальна відповідальність» та ін.

Особистий внесок дисертанта. Результати дисертаційної роботи, які виносяться на захист, отримані авторкою особисто та відображені в наукових публікаціях. Ключові результати, що увійшли до дисертації були отримані самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи розглянуто та схвалено на таких конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми управління економічним потенціалом регіонів» (м. Запоріжжя, жовтень 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, лютий 2014 р.); VII університетська науково-практична конференція студентів, спірантів і молодих учених «Молода наука – 2014» (м. Запоріжжя, квітень 2014 р.); V Міжнародний освітній Форум «Особистість в єдиному освітньому просторі» (м. Запоріжжя, квітень 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-філософський аналіз феномена багатства» (м. Дніпро, жовтень 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, лютий 2015 р.); V Міжвузівська конференція молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (м. Житомир, грудень 2019 р.).

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано 15 робіт, у тому числі 5 статей у фахових виданнях із філософських наук за переліком ВАК України, 3 статті в наукових наукометричних періодичних виданнях інших держав за напрямом дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та переліку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 236 сторінок, з них 185 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 29 сторінок і налічує 278 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА БАГАТСТВА

Досліджуючи теоретичні напрацювання щодо осмислення феномена багатства, вчені акцентують увагу на його властивостях та функціях, які цей феномен виконує в якості мети і підґрунтя соціального розвитку. Тому, аналізуючи генезу філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства, важливим є об'єктивний аналіз підходів щодо його розуміння, на основі чого надати визначення багатства і зміст понять, що його позначають, і встановити основні методологічні засади дослідження.

1.1. Генеза філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку

В історії філософської думки відношення до феномена багатства змінювалось в залежності від домінуючих світоглядних уявлень як дослідників, так і різних періодів у розвитку суспільства. Формування філософських поглядів відбувалось у специфічній атмосфері пошуку принципів справедливого співіснування людей у суспільстві і бажання досягти високого соціального розвитку в будь-яку історичну епоху, шукаючи відповіді на питання: «Що таке добробут людини і суспільства?» і «Яка роль держави у забезпеченні добробуту людей?». Тому дослідження проблеми багатства – це, по суті, дослідження питань соціального розвитку та ролі держави у його забезпеченні. Дана проблема соціального розвитку, багатства, питання добробуту населення є актуальною як сьогодні, так і в історичній трансформації, яку ми намагаємося дослідити в даному підрозділі. Тому соціальний розвиток нами буде визначатися як зміна суспільства, яка призводить до появи нових інститутів, норм і цінностей. І інваріантом даних соціальних змін виступає багатство. Треба зазначити, що проблемне поле

дослідження багатства максимально реалізується в економічній сфері суспільства.

Так, вже у I-IV століттях до н. е. на території Давнього світу почала зароджуватись відносно нова сфера людської діяльності – економіка. Її особливості проявились у суспільному розподілі праці, розвитку обміну виробленими людьми продуктами праці, яких потребував ринок, що призвів до появи грошей як своєрідного еквіваленту оцінки затраченої праці. Як результат – накопичення надлишкового продукту і соціально-економічне розшарування населення на бідних і багатих. Це відразу ж позначилось на появі держави як інституту влади, та, відповідно, формуванні приватної власності на землю, а разом із нею і на виробників, які стали рабами, позбавленими будь-яких прав, оскільки розглядались як знаряддя праці для виробництва додаткового продукту.

Проте на цьому етапі розвитку цивілізації економічна система все ще ґрунтується на натурально-громадському веденні господарства, ручній праці, збереженні традиційних цінностей та соціальній стратифікації населення. Але, коли люди наділили золото і каміння смислом дорогоцінності, соціально-духовні традиції, моральні устої почали активно змінюватись [35, с. 35].

Поява грошей, як одного із джерел багатства - це, мабуть, один із найвагоміших і найпотужніших чинників впорядкованого формування та логічного розвитку господарсько-виробничого життя. І загалом, в подальшому, розвиток сучасної економіки. Саме гроші обумовили появу такої складної форми господарювання, як багатство. Саме гроші зробили можливим накопичення. Вони і є, в певній мірі, багатством, а точніше його символом, знаком.

Р. Хайлбронер у праці «Філософія від світу цього» пояснює, що «гроші встановили новий спосіб мислення та вчинків, що вміть змінив світ». І цей земний світ відтепер став належати людині [201, с. 236].

Характерною рисою господарської діяльності Давнього Єгипту була її ритуальна спрямованість. Безсмертя стало предметом купівлі-продажу. Людина накопичувала протягом усього свого життя багатства у вигляді золота для того, щоб забрати все у потойбічний світ.

Древні жителі Месопотамії використовували золото і срібло в якості форми платежу. З точки зору економіки має місце еволюція власності – від державної, храмової, царської до приватної, в результаті чого з'являється надлишок продукції і встановлюються ринкові відносини. Характерними рисами цього часу були захист майнових прав населення, обов'язок вчасно сплачувати за роботу працівників, але, водночас, мала місце різка критика багатства і прагнення розкішного життя [5, с. 48].

В рамках індійської економічної традиції варто підкреслити, що духовна свобода досягається відмовою від власності на шляху до ідеального стану – нирвани. Кастовий розподіл населення, як і всі інші явища, пояснювався волею вищих сил. Усі питання про багатство та господарську діяльність вирішувались тільки на рівні держави. Торгівля вважалась необхідною умовою існування держави, а гроші – обов'язковим засобом до життя.

Найавторитетніший і дотепер китайській мудрець Конфуцій дуже прозоро відобразив відношення населення Давнього Китаю до багатства: «Знатність і багатство – це те, чого прагнуть люди; якщо вони нажиті нечесно, благородна людина від них відмовиться. Бідність і приниженість – це те, що ненависно людям. Якщо вони несправедливі, то благородна людина ними не гребує» [78, с. 31]. «Золота середина», яку сповідує Конфуцій, передбачає помірне життя, відмову від прагнення до накопичення та збагачення. Людина повинна працювати, але не з примусу або бажання наживи, а мати моральну мотивацію до самовдосконалення шляхом своєї праці [78]. Тобто, великий мудрець визначає і підкреслює, що багатство є благом в тому разі, якщо воно є результатом чесної праці людини, і головна його функція – забезпечення благопристойних умов життя.

Егейський світ вже знає, що таке товарно-грошові відносини, які сприяли формуванню нового світогляду, в якому головною особливістю стає економічна доцільність. Виникає багатство, яке не збігається зі знатністю. Бути бідним стає соромно. Гесіод визнає не будь-яке багатство: одна справа - багатство, що було здобуто за допомогою сили та обману, а інша справа - здобути чесним трудом. Але, в той же час, ідеал чесної праці не збігається з реальним життям, в якому існує свавілля сильної людини. В усьому необхідно дотримуватись міри, в тому числі й у багатстві, бути працьовитим, ощадливим, все розраховувати й керуватися мудрими настановами.

Поява грошей дала поштовх до активного розвитку комерції у древніх греків, що спроектувало їх мислення більше на інтелект, ніж на емоції. За словами Везердорфа: «Гроші не зробили людей розумнішими, вони змусили їх думати по-іншому - числами та їх еквівалентами. Це зробило мислення менш персоніфікованим, більш абстрактним» [35, с. 48]. Вчений вбачає джерело багатств саме в грошах, тому акцентує увагу на їх світоглядній функції. Варто зазначити, що багатополісна система Давньої Греції передбачала декілька варіантів соціально-економічного устрою. Лідійці, наприклад, були переконані, що можна бути багатим не стаючи при цьому поганою людиною. У свою чергу для жителів Спарти, де більшість багатств не створювалась, а завойовувалась, мав місце культ героїзму саме тому існувало негативне ставлення до розкоші, наук, мистецтва. Натомість, акцент був зроблений на войовничі справи. Тут влада намагалась дотримуватися політики, де немає розподілу на багатих і бідних, де всі громадяни рівні.

Розквіт давньогрецьких економічних ідей починається з VII - VI століть до нашої ери. В цей період відбувається розвиток малого та середнього землеволодіння. Відомий реформатор того часу Солон ввів практику заповітів, тим самим замінивши родові привілеї майновими, що і стало в подальшому основою формування демократичного правління в державі та що гарантувало свободу, яка ґрунтувалася на власності. З цього моменту з'являється не просто практична філософія, а філософія, яка виділяє

економічний вектор як засадничий, адже починається розвиток торгівлі й ремесл. Формується вчення про господарство, а саме «ойкономіка» – домогосподарство [5, с. 83].

Давньогрецький історик Ксенофонт переконував, що необхідно підходити раціонально до ведення господарства і «жити так, щоб залишався надлишок» [5, с. 113], що і складає прибуток від господарської діяльності. Він наділяв гроші важливою функцією накопичення, розглядаючи їх як необхідний засіб обігу і концентрованою формою багатства. Тут не можна не погодитись із філософом, визнаючи важливу функцію грошей, як інструменту накопичення багатства.

Аналізуючи детермінізм розвитку труда і ринку, Ксенофонт вперше почав вивчати процес ціноутворення і звернув увагу на дві риси товару – споживчу та мінову вартість.

Отже, поява економіки як специфічного виду діяльності в суспільстві та становлення економічних відносин сприяло тому, що вперше започатковується філософське осмислення економічних категорій, серед яких: «власність», «ціна», «вартість». Гроші, відтепер, розглядаються як можливість мати інші, ніж звичні, традиційні умови життя, що, безумовно, має позитивний смисл.

В рамках класичної парадигми аналізу багатства, як блага для людини, варто проаналізувати вихідні ідеї Сократа, Платона і Арістотеля. Сократ вважав, що найбільше благо для людини – це знання, мудрість людини, а матеріальні кошти – швидкоплинне явище. Платон у праці «Держава» вустами Сократа стверджував: «Той, хто не сам заробив свої статки, не має особливої прихильності до них, на відміну від того, хто сам все заробив. Другий цінує свої статки вдвічі більше, ніж перший. Як поети люблять свої творіння, так і ті, що збагатили себе, дбайливо ставляться до грошей, – це ніби їх витвір. Спілкуватись з такими людьми важко: ніщо не викликає їх схвалення, крім багатства» [118, с. 94]. Маємо цілком чітке і зрозуміле пояснення причини такого звеличування багатства, яке мало місце вже в

античні часи. З одного боку, те, що людина створила своїми власними зусиллями, вона вважає своєю приватною власністю, частиною себе самої, ставлячись до цього як до самої себе. З часом ця тенденція тільки посилюється, але витoki цього процесу нам очевидні. З іншого, показується, демонструється однобічність та обмеженість таких людей, відсутність у них будь-яких інших інтересів. Арістотель наголошував на допоміжній ролі багатства, яке є необхідним для подальшого розвитку людини і суспільства в цілому [118, с. 506]. Вкладаючи позитивні смисли у роль багатства філософи вбачали у багатстві перспективу і можливість суспільного розвитку, яке, як ми далі покажемо буде мати місце, але до певної межі.

Попри всі застереження видатних мудреців і філософів, гроші все ж увійшли в повсякденне життя Давньої Греції, що, врешті, дозволило їм на той час обійти в розвитку інші народи.

Для панівної еліти Давнього Риму прагнення до надмірної розкоші було характерним. Багатство не народжувалось в Римі, а завойовувалось, а тому швидко витрачалось. І найбагатші прагнули сконцентрувати всю владу в себе, відтісняючи плебс, – навіть шлюби між знаттю і плебсом були заборонені. На відміну від Давньої Греції у римлян рівень політичної ваги залежав від розміру багатства людини. Поступово в містах формувались торгові, ремісничі та пролетарські прошарки населення. Кожний прошарок ставав більш розшарованим, все більшого значення набувало майнове становище людини, яке й визначало її місце в суспільстві. Гроші поступово ставали головною цінністю римського суспільства: їх можна не тільки накопичувати, але й використовувати в якості спекуляцій і маніпулювання людьми. Відчуття громадянського обов'язку, патріотизму, честі відступали на задній план – гроші заміщувати все. Тому філософи того часу все ж намагалися повернути людину до природи. Сенека писав: «Як би не йшли справи, коли людина стає вище своїх обставин, навіть якщо осипати її усіма суспільно визнаними благами, вона не втрачає величі, коли випадок відніме у неї ці блага» [161, с. 15]. Видатний філософ античності наголошує на

духовній складовій багатства, на його людиномірності і зазначає, що головна функція матеріального багатства полягає лише в забезпеченні умов життя, а не в накопиченні та збагаченні.

Духовний розлад вищих і середніх прошарків населення відображав лише кризу, в якій вони знаходились. Натомість у нижчих прошарках назрів протест проти існуючого устрою, що знайшло своє відображення в ранньому християнстві, яке стало спасінням від розладу й розбрату для тих, хто втомився від безвиході життя, збудованому на грошах.

Нові релігійні світоглядні орієнтири, в центрі яких була ідея спасіння вірою у Бога та любов'ю до нього, майже на тисячу років забезпечили певний спосіб господарювання в Європі. І цим способом став феодальний устрій суспільства, в якому головною чеснотою є слухняність, але не раба, а вільної людини. Її свобода, бажання, досягнення певних економічних благ – все це залежить від милості Бога. Благо походить не від багатства і власності, а лише від Бога, а носієм цього блага на землі є церква. Але, тим не менш, не дивлячись на домінуюче положення християнської ідеології, господарське життя продовжувалось і цінність золота залишалась істотним фактором [5, с. 161].

Августин визначає, що справжнє існування людина набуває у вірі, що виражається в любові до Бога, а не в соціальній реалізації [5, с. 177]. Для очищення свого життя необхідною є аскеза, а не накопичення коштів, приватна власність, збагачення. Все, що є надмірним, лише додає турбот. За насиченням йде перенасичення, що призводить до гріха й загибелі людської душі. Тобто, матеріальне багатство в ті часи вважалось злом, що знищує людину.

Відомий теолог Середньовіччя Т. Аквінський в своїх роботах протиставив благо від труда прагненню до наживи. Але при цьому розділяв багатство на природне й неприродне. Перше – це плоди землі й ремесл, що безпосередньо залежать від праці людини. Друге – золото й срібло, що є проявом жадоби і прагнення до наживи і що не може зробити людину

щасливою. Комерцію та лихварство взагалі він вважав аморальними справами. Тобто ми можемо зробити висновок, що Т. Аквінський істинним джерелом багатства вважав «благо від праці». Праця заради людей – ось основна ідея розуміння багатства Т. Аквінським.

У часи Середньовіччя тенденція звеличення духовного посилилась ще більше і з'явилась зневага до матеріальних благ. Людина стає щасливою і дійсно багатою, коли вона осягає Бога, засобом цього є віра, що є в душі кожної людини, а багатство може навіть стати перепоною на шляху до царства Божого. В ці часи виробництво не зосереджено на накопиченні благ, наживі та збагаченні, праця є самоціллю. Ці тези підтверджуються змістом праць А. Аврелія, Т. Аквінського і іншими авторитетами епохи Середньовіччя.

Епоха Ренесансу виявила значний інтерес до багатства, визначивши необхідність і важливість матеріальних благ, обов'язковість прагнення до накопичення коштів та нехтування принципом аскетизму. Головною рисою нового уявлення була усвідомлена реальність і цінність існуючого моменту. З настанням «моменту тепер» настав період самопізнання, що активізувало народні повстання. Настав новий етап європейського життя – поява «духу підприємництва», як писав Зомбарт [62]. Нові ціннісні орієнтири формували і реалізували нові особистісні якості людини – прагнення вигоди, жадібність, заздрість тощо. Відтепер мислення орієнтовано на отримання зиску від будь-якого виду діяльності, будь-якого виду праці. Благо зводиться до меркантильної користі. Центром соціальних змін стає людина, що живе у світі здобуття користі від матеріально-економічних благ. Будь-яка інша людина без подібної установки вважається обмеженою. Саме в цю епоху зароджується вислів: «Мета виправдовує засіб».

Епоха Відродження – це епоха великих географічних відкриттів, що неймовірно стимулювало розвиток торгівлі. Разом із торгівлею почав зароджуватись прошарок купців. Завдяки розвинутій торгівлі виникає національний ринок. Перехід до національного та загальноєвропейського

ринку пов'язаний із незворотністю наукового прогресу. Саме в системі міжнародних відносин торгівля розуміється як соціальний інститут, як спосіб життя. На наукових засадах починає будуватися багате і технічно розвинуте суспільство, біля витоків якого були торгівля і її результат – торгівельний капітал, гроші [5, с. 213]. Торгівля, як специфічна господарська діяльність людини, дала надзвичайний поштовх до появи можливості отримувати багатство і накопичувати його.

Розпад колишнього та зміцнення нового світогляду і антропоцентричного мислення були просякнуті духом «земного облаштування життя», у якому гроші та багатство дедалі збільшують своє значення. Очевидно, що праця і багатство в цей період стають прагматичними цінностями, які будуть характеризувати морально-духовний клімат суспільства [132, с. 152].

Розвиток торгівлі, заснований на грошовій економіці, став смислом життя, в підвалинах якого – бажання прибутку і збагачення. Щодо тогочасної ситуації Зомбарт пише: «Тут усюди багатство вихваляється як необхідне культурне благо, і всюди пристрасть до наживи визнається загальним і зрозумілим настроєм населення» [62, с. 234]. Саме в цей час інтенсифікується аксіологічна функція багатства і його виробничий аспект.

До головних рис та особливостей так званої епохи меркантилізму можна віднести: витіснення натурального господарства товарним виробництвом, розвиток товарообміну, поглиблення товаро-грошових відносин, розширення торгівельних зв'язків.

Епоха ренесансу виявляється не тільки початком розвитку науки й мистецтва, але й «духу підприємництва», який народжується в соціальному просторі торгівлі та характеризується появою нового типу людини – *економічної людини*. У майбутньому саме вона сформує та реалізує такі соціальні риси, як прагнення раціоналізувати абсолютно всі свої дії та бажання бути багатою. Якраз це бажання в майбутньому актуалізується в появі середнього класу, як засадничої основи в демократичного суспільства

недалекого за історичними мірками майбутнього, яке буде сприяти соціальній справедливості допомагаючи знімати протиріччя між бідністю і багатством.

У часи Відродження гроші стали головним об'єктом інтересу для всіх прошарків населення, адже той, хто має гроші, має владу. Ризик втратити гроші – найсильніший страх кожного. Все це призвело до виникнення системи банків, що поступово сформувало *«грошове мислення»* [208, с. 455]. Банкіри заради наживи мали справу не тільки з християнами, але й мусульманами, язичниками, євреями. Не пов'язані релігійними та іншими принципами, вони переслідували лише одну мету – отримати грошовий прибуток. З'явилися перші паперові гроші – переводні векселі.

Відомий німецький філософ В. Зомбарт [62] описує основні мотиви людської поведінки, стверджуючи, що існують дві головні сили, які скеровують людину – це любов і страх. Їх яскраве вираження – пристрасть до придбання власності та пиха. Вирішальним є те, що власницький інстинкт превалює над гідністю.

Підводячи певні підсумки розглянутим періодам, можна стверджувати, що епоха меркантилізму засвідчила завершення періоду феодалізму, накопичення торгівельного капіталу, зародження капіталізму.

Оскільки економіка – це наука про створення багатства, то в центрі її уваги знаходиться питання економічного росту, пов'язаного із зародженням капіталістичних відносин. Капіталізм розглядається як перша економічна система, в якій формування вільного підприємництва та поява політичної складової виходять на перше місце [170, с. 232]. Величезне значення у формуванні вільного підприємництва та появі політичної економії відіграла мала Реформація.

Одна з найпотужніших теорій, присвячених питанню формування багатства в контексті капіталістичного устрою суспільства, належить М. Веберу [34]. У праці *«Протестантська етика і дух капіталізму»* розкривається причинний зв'язок між християнською релігією у формі

протестантизму та становленням економіки, спроможної продукувати як духовне багатство людини, так і багатство суспільне. Стверджується, що суспільство для свого розвитку потребує такого підґрунтя, яке буде стимулювати цей процес не зовні, а від певних внутрішніх спонукань людини. Зрозуміло, що таким чинником могла стати тільки християнська релігія в тому випадку, коли її зміст стане відомим для неї не через латину, якої вона не знає й тому не розуміє, про що йдеться у проповідях священників, а безпосередньо долучившись до тих морально-вольових настанов, які містить євангельська література.

Так в Євангелії [17] ми знаходимо заклик Христа до віри у власні сили, а не віри в чудеса. Розуміти треба це таким чином, що протестантизм породив не дух капіталізму, а дух працьовитості. В подальшому викладі звертаючись до Маркса, ми зазначимо, що заслуга капіталізму в тому, що він, завдячуючи негарантованості права на працю та конкуренції за можливість працювати, сприяв працьовитості. Головний капітал, який має кожна людина – це її творчий потенціал. Християнство якраз і спрямовує свій інструментарій розвитку людини як її творчу особливість подібну до Бога-Творця. Система вільної найманої праці формує прагнення людини до всебічного розвитку своїх потенційних здібностей, які конкуренція примушує перетворювати у здатність їх актуалізувати.

На нашу думку, не релігія сформувала «прагнення до праці», а релігійна філософія, якою є євангельська література.

Релігія прирівняла мирські справи до здійснення Божої волі. І такою релігією став протестантизм. Протестантизм сформував внутрішнє прагнення суб'єктів до постійної праці, так би мовити до «праці заради праці».

Протестантизм – це один з найпоширеніших напрямів у християнстві, що на початку XVI-го століття відокремився від католицизму в період Реформації як теологічне вчення М. Лютера і Ж. Кальвіна [34, с. 122]. Саме в цей час починає зароджуватись капіталізм, як суспільно-економічна

формація, що заснована на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації найманої праці [101, с. 66].

Протестантизм та породжена ним професійна етика, за вченням М. Вебера, стали серйозними факторами економічного росту й тотального накопичення багатства Заходом, в той час коли східні релігії перешкоджали індустріальному злету.

Центром протестантського вчення є ідея зумовленості. Кожному задалегідь визначена доля – спасіння або вічні муки. Все вирішено Богом і ніяк не може бути змінено. «Добрі справи» чи аскетизм не зможуть забезпечити благодаті. Тільки професійна діяльність спроможна дати людині відчуття обраності та унікальності. Показник успішності людини – це примноження багатства і тільки це є спасінням та знаком милості Бога. А лінощі, бідність – це порок і прокляття [34, с. 223].

У своїй праці М. Вебер детально проаналізував історичну еволюцію світогляду. Цей процес формування нового світосприйняття філософ показав через деформацію смислових значень та розуміння людиною мовних висловів. А саме, він висвітлив виникнення поняття «покликання», німецькою мовою «Beruf», саме у лютеранському перекладі Біблії. М. Вебер писав: «Новим є не тільки значення цього слова, нова й сама ідея, що була створена Реформацією. Новим було наступне: в цьому понятті дається оцінка, згідно з якою виконання обов'язку в рамках мирської професії розглядається як найвище завдання морального життя людини. Отже, в понятті «Beruf» знаходить своє відображення догмат, який єдиним шляхом стати угодним Богові вважає не зневагу мирської моралі з висот чернецької аскези, а виключно виконання мирських обов'язків так, як вони визначаються для кожної людини її місцем у житті, таким чином ці обов'язки стають для людини її «покликанням» [34, с. 96].

Нове відношення до релігії, праці, що стала самоціллю, призвело до психологічного зсуву, що здійснився в період розповсюдження протестантизму в Європі. В доіндустріальну (докапіталістичну) епоху, за

словами М. Вебера, відношення до праці було іншим, працювати необхідно було лише для задоволення вітальних потреб. Люди працювали за зовнішнім примусом, що позначалось на якості праці. В капіталістичному суспільстві з'явилась нова риса: люди почали працювати за власним внутрішнім спонуканням, що призвело до швидкого і якісного зростання об'ємів виробництва. Він писав: «В характері капіталістичного підприємця часто виявляється відома стриманість і скромність. Самому підприємцю такого типу багатство нічого не дає, хіба що ірраціональне відчуття добре виконаного обов'язку в межах свого покликання» [34, с. 87].

Протестантизм утверджує нову етику, в якій дії, спрямовані на досягнення багатства, постають як морально виправдані, а чернецький спосіб життя, що його проповідує католицизм, нехтує земними обов'язками людини.

Становлення нової соціальної системи капіталізму відбувається завдяки більшості працюючого населення не через примус, а через самовідданість праці. Віра в нову ідеологію «до Бога через багатство» і формує поведінкові стандарти нової епохи.

В епоху Реформації відбувається остаточне звільнення людини від всього, що заважало їй займатися підприємницькою діяльністю і наживати статки. Необхідно зазначити, що в ті часи заохочувалось ощадливе відношення до грошей, що сприяло перебільшенню заробітків над витратами. До закликів не витратити більше, ніж маєш, приєднався інший, вже суто економічний: слід витратити менше, ніж бажаєш, потрібно накопичувати фінанси в перспективі на власну ділову активність. Ідея добровільного збереження міцно увійшла в свідомість кожного, з'явилась так звана «ділова» мораль. Так почалось накопичення багатства, що прирівнювалось до виконання життєвого обов'язку [34, с. 176].

Повною мірою багатство, як цільова мотиваційна установка людини, стає предметом філософського й економічного аналізу в епоху Нового часу, епоху остаточного встановлення індустріального суспільства. Відповідно до

такого стану зростає суспільна потреба у формуванні світоглядно-філософських засад трудової вартості, науково-теоретичного обґрунтування феномена власності.

Відомий філософ цієї доби Дж. Локк вказував на те, що людина є господарем своєї «власної особистості», її діяльності та праці, адже саме «праця спочатку дає право на власність» [252, с. 116]. Тобто, вона стає джерелом для визначеності права власності і права на власність. У своїх філософсько-економічних працях він обґрунтовує необхідність і важливість існування багатства. Що цілком об'єктивно, оскільки ринкове господарство і громадянське суспільство були побудовані на принципі, згідно якого кожна людина має право на власність всього виробленого нею власною працею. Так звана концепція радикального економічного індивідуалізму характеризує людину як егоїстичну істоту, що керується власними пристрастями і таким чином породжує конкуренцію між індивідами в бажанні отримати максимальний прибуток для себе. І, як результат, саме так створюється суспільне благо.

Але ми не можемо погодитись із таким розумінням суспільного блага, так як вважаємо, що звільнені від моралі людські пороки, втрата ціннісних складових у діяльності людини (крім вигоди) не можуть бути покладені в основу будь-якого блага. При цьому варто додати, що інтенсифікація егоїстичної сутності людини в період активного накопичення капіталу була зумовлена об'єктивною необхідністю.

На відміну від Дж. Локка, видатний шотландський філософ Д. Г'юм виділяв позитивні людські якості (симпатія) та вважав людину онтологічно моральною істотою. Хоча й наголошував на тому, що користь – це головний аспект людської поведінки, а тому наполягав на позитивному впливі цих якостей на формування соціальної моралі (моралі співчуття та взагалі співіснування). Д. Г'юм визначає власність, гроші, багатство загалом як безумовні блага. Тому права на володіння цими благами визначаються законами «справедливості», що встановлюються системою господарського та

суспільного устрою. На його думку, багатство здатне забезпечити повну владу та панування над будь-яким об'єктом і впливати на такі людські риси, як гордість, честь, марнославство. Багатство – це такий вид відносин, що забезпечує зв'язок між людиною і суспільством. Державний устрій, здатний зберегти існування власності, сприяє підвищенню активності населення, формуванню в нього політичних та економічних знань і практичних навичок, забезпечує його безпеку. Володіння багатством призводить до покращення буття людини та суспільства. В усьому цьому головним є об'єктивно-інституціонально забезпечений факт існування стану володіння майном, не зважаючи на його кількість. Право на власність складає основу всіх держав [212, с. 52].

Концепція багатства, запропонована англійською філософією в епоху Нового часу, будучи безпосередньо пов'язана з поняттями *володіння, свободи, прогресу*, мала значний вплив на розвиток цього феномена у представників інтелектуальної еліти Франції. Так, засновник школи фізіократів Ф. Кене розробляв ідею «природного порядку», основу якої складає економічна свобода, приватна власність та особисті інтереси. «Природне право» вчений трактував як право людини на речі, які вона може використовувати, володіючи працею третіх осіб, але при цьому не порушуючи їх прав. Забезпечення власності є «фундаментом економічного устрою суспільства». Тому політика влади повинна спрямовуватись на збереження й захист приватної власності, що й підтверджує зародження й розвиток феномена багатства [70, с. 477]. Головним джерелом багатства фізіократи вважали землю, що, на нашу думку, є в певній мірі, досить спрощене розуміння сутності багатства.

Ж.-Ж. Руссо також вважав проблему багатства дуже важливою в контексті справедливого устрою суспільства, наголошуючи на соціальній рівності та справедливому розподілі благ. Проблема суспільного дисбалансу вбачав не в наявності приватної власності, а в її нерівномірному розподілі між населенням. Для того, щоб досягти суспільства без «багатих і бідних»,

необхідно скласти суспільний договір, згідно з яким відбувався б рівномірний розподіл суспільних благ [155]. Філософ наділяв багатство функцією інструменту встановлення справедливості в суспільстві.

Суттєвий внесок у дослідження природи багатства й вирішення протиріччя між індивідуальною та суспільною користю зробив представник класичної політичної економії А. Сміт [170]. Відомий представник класичної школи політичної економії вважав, що вільний ринок відіграє роль чинника, що вирішить це протиріччя. На його думку, прагнення до збагачення з самого початку властиве людині, про що говорить постійна участь в обміні та факт суспільного розподілу праці, що призводить до рівноваги в суспільстві. Її забезпеченню мала сприяти розроблена ним концепція держави в статусі «нічного вартового», який виконує функцію охорони законів і власності. Оскільки постійне прагнення людини до власності, як основи багатства, призводить до порушення суспільної рівноваги, то тільки дотримання законів дасть можливість досягнути всезагального добробуту. Філософ виділяв три джерела багатства, які є результатом людської діяльності: заробітна плата, відсоток і рента; їх ще називають факторами виробництва, що формують певні моделі економіки. Сьогодні вчені говорять про п'яти-факторну модель, додаючи ще підприємництво та інформацію.

Відомий економіст Д. Рікардо вибудував концепцію власності в річищі трудової теорії вартості і теорії прибутку. Як і А. Сміт, він відстоює інститут приватної власності. Займаючи у своїх економічних працях чітку раціональну позицію щодо матеріального багатства, його погляди не позбавлені морально-етичних застережень [151, с. 184]. Для забезпечення пристойного суспільного життя моральність повинна бути присутньою в кожній людині. Тому приватні інтереси повинні бути доповнені морально-суспільними. Філософ визначав працю як основу вартості товару і базу існування багатства, а капітал визначав як необхідний ресурс і умову для активізації праці.

Проблема збагачення та накопичення благ стає предметом роздумів класиків німецької філософії. І. Кант, аналізуючи буржуазне суспільство, стверджував, що воно складається із незалежних власників, володарів власності. В його теорії власність формується «здобуттям» майна, що визначає ціннісні відношення щодо усіх речей і товарів, в тому числі й науки [246]. Вчений прискіпливо вивчає умови, причини й наслідки соціального поділу праці, приходячи до висновку, що результати людської праці, як розкриття всього потенціалу людини, і є походженням багатства, а можливість його накопичення в руках небагатьох призвело до появи соціальної нерівності. Вчений наголошував на необхідності та реальній можливості існування в майбутньому суспільства гармонії, моральності, культурного розумного початку, де б володарював вічний мир і справедливість, з чим ми не можемо не погодитись.

І. Г. Фіхте вважав, що всезагальна ціль будь-якої вільної діяльності – можливість жити. Це передбачає право людини на працю і, як результат, на винагороду за неї, що виправдовує необхідність володіння матеріальними благами. Звідси переконання, що будь-яке обмеження розмірів майна, власності чи багатства приватних осіб є неприпустимим [190]. Найвище благо і багатство для людини – свобода творчості, яка актуалізується в праці.

Позитивну оцінку власності дає Г. Гегель. Для нього власність, наявність багатства є необхідними складовими духовно-інтелектуального життя людини, її свободи, права, творчості. У володінні матеріальними благами людина знаходить «зовнішню сферу свободи». Власність «розумна», тому що є породженням Світового Розуму, і саме у власності людина набуває свого наявного буття [47, с. 337]. Філософ критично ставиться до суспільного майна, пояснюючи це фактичним нехтуванням правами людини, оскільки саме у феномені приватної власності проявляється її свобода волі, її особистість. Відношення власності представлені схемою: володіння – споживання – відчуження, що дає можливість виявити онтологічні витoki власності та розкрити зв'язок багатства зі свободою. На його переконання,

саме в такий спосіб встановлюється зв'язок людини й зовнішнього світу, частина матеріального світу вже не належить їй, а з настанням приватної власності – належить.

На відміну від Г. Гегеля, К. Маркс [102] надав приватній власності статусу лише тимчасової необхідності. Про це вчений написав: «Безпосереднє фізичне володіння уявляється йому (індивіду) єдиною ціллю життя й існування. Будь-яка приватна власність як така відчуває – у крайньому разі по відношенню до більш багатой приватної власності – заздрість і жагу нівелювання, так що ці останні складають навіть сутність конкуренції. Грубий комунізм є лише завершення цієї заздрості і цього нівелювання, що походить із уявлення про певний мінімум. Що таке спростування приватної власності не є справжнім її засвоєнням, видно якраз із абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, із повернення до безпосередньої простоти бідної, грубої, такої, що не має потреб, людини, яка не тільки не піднялась над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла ще до неї.

Для такого роду комунізму спільність є лише спільність праці і рівність заробітної плати, що виплачується суспільним капіталом, общиною як всезагальним капіталістом. Обидві сторони взаємовідношення підняті на ступінь уявлюваної всезагальності: праця – як поклик кожного, а капітал – як визнана всезагальність і сила всього суспільства» [103, с. 114-115].

Історія для К. Маркса – це вічна боротьба між класами за право володіння суспільним багатством. Економічною базою капіталізму є промислове виробництво, в результаті якого частина продукції переходила власникам засобів виробництва. У своїй теорії становлення економічних відносин в суспільстві він звертає увагу на протиріччя між процесом виробництва, що є суспільною справою і передбачає загальну узгодженість між діями суб'єктів, і принципом приватної власності, що є вкрай індивідуальною справою. Як результат, протиріччя та неузгодженість: заводи і фабрики потребували планування, а приватна власність не передбачає

цього, їй властива свобода. К. Маркс вважав помилковим оптимізм А. Сміта щодо «невидимої руки» ринку як найбільш надійного регулятора економічних процесів. Постійне накопичення матеріальних благ призводить до недоспоживання і, як результат, до перевиробництва [132, с. 155]. Подолати це може лише планування та скасування приватної власності. Вчений стверджує, що капіталізм народжує свого послідовника – соціалізм і зрощує дисциплінований клас – пролетаріат, який і стане рушійною силою суспільства.

У політичній економіці найбільш суттєве вчення про багатство відображає теорія суспільного відтворення К. Маркса, яка розглядає внутрішні зв'язки системи суспільного відтворення і процес створення й реалізації суспільного продукту. Соціальний розвиток обумовлений діалектикою продуктивних сил і виробничих відносин. Це протиріччя і визначає певний спосіб виробництва. Поняття способу виробництва, як історично визначеного етапу історії, показує те, як саме економічний базис формує суспільство. Ця класифікація історичних формацій логічно впливає з поняття виробництва, як суспільного виробництва, яке має подвійний зміст [44, с. 87]. З одного боку, виробництво як цілеспрямована і усвідомлена діяльність людини щодо перетворення зовнішнього матеріального світу, а з іншого боку, втілення внутрішнього потенціалу людини (капіталу) у виробництво суспільного буття людини як виду.

Філософія К. Маркса – це реальна картина виникнення та функціонування капіталу, що визначається соціальним характером суспільних відносин, це розкриття процесу отримання прибутку, це твереза оцінка пристрасті до грошей, збагачення.

Цікавим є дослідження П. Прудона щодо причин суспільної нерівності. Покладаючи в основу своєї теорії онтологічний принцип багатства, вчений вказував на джерело багатства, а саме – привласнення результатів чужої праці. Право власності засновується на бажанні людини отримати дохід, не підкріплений власними зусиллями в процесі трудової діяльності, тому таке

збагачення не є моральним і не має право на існування. Власник таким чином насолоджується благами, які не виробив. Джерелом такого збагачення є створюваний додатковий продукт, внаслідок чого заробітна плата робітників менша, ніж їх трудові затрати. Робітники створюють більше цінностей, ніж отримують їх у вигляді заробітної плати. Цей надлишок і є доходом власника і джерелом збагачення. Але, на противагу К. Марксу, П. Прудон вважає, що комунізм призведе до нерівності ще більш руйнівної, ніж власність. Якщо власність руйнує рівність і призводить до поневолення слабких сильнішими, то при комунізмі слабкі будуть поневолювати сильних, ледачі та нездатні будуть жити за рахунок працюючих і здібних. Він вважав, що комунізм – це система рабства, тому що суспільне володіння примушує працювати, позбавляє свободи і робить усіх рабами держави [146, с. 247].

З точки зору раціоналізму за допомогою знання «дух» виявляє відмінності між знанням та дійсністю. Це знання породило нову форму розвитку, а саме – позитивізм, що тривав з 40-х років XIX ст. і до початку Першої світової війни. Про масштаби технологічних проєктів говорять розширення залізничної транспортної системи, формування потужних промислових центрів. Неймовірно зросла увага саме до позитивно-практичного знання як противаги умоглядному знанню. Не дивно, що позитивісти не відмовлялись помічати недоліки та втрати соціальної рівноваги. Від попередньої філософії позитивізм має наступні відмінні риси: ствердження примата науки і єдиного можливого методу пізнання – природничо-наукового; наука проголошується єдиним засобом вирішення всіх проблем людства, в тому числі й можливості збагачення. В англійській філософії першу стадію позитивізму представляє утилітаризм. Його засновником є І. Бентам [15] зі своїм принципом: максимум щастя для більшої кількості людей. У сфері моралі він вважав головним і вирішальним душевним станом – задоволення і страждання, які й скеровують всі мотиви поведінки людини. Вона об'єктивно прагне до щастя, але страждання, яке також має об'єктивні причини, – порок. Це схиляє людину до розважливого

гедонізму. За думкою філософа, мудрець той, хто може відмовитись від негайної насолоди заради майбутнього блага, що і дає поштовх до накопичення матеріальних благ, раціонального прагнення до збагачення. Держава повинна забезпечити подальше існування, достаток, безпеку та рівність громадян. Свобода для людини не є важливою, окрім свободи торгівлі. Все повинно приносити користь, прибуток. Суспільного, загального щастя можливе лише за рахунок досягнення щастя кожним для себе. Тобто в основу розуміння сутності багатства покладено принцип утилітаризму, який переорієнтував людські афекти в раціональне русло.

Філософ Дж. С. Мілль мав можливість творити в найбільш індустріально розвинутій на ті часи країні – Англії. Політичні погляди залишалися прагматичними і гарантували стабільний розвиток економічного суспільства. Вчений вважав, що бідність можна знищити, переконуючи людей відмовитись від надмірного дітонародження. Для стабільного розвитку суспільства необхідна наявність приватної власності, яка гарантує різні прояви свободи людини. Згідно з його дослідженнями, «об’єктивні закони» в сфері людської волі втрачають свій вплив, тому на першу позицію виходить суб’єктивний фактор – воля, ідеї, прагнення людини. Саме вони визначають подальший розвиток суспільства. Ідеал для Дж. С. Мілля – це можлива свобода кожного для добробуту всіх (етичний утилітаризм) [109, с. 283]. Боротьба за багатство об’єктивно витіснила дикість та насилля варварських часів. Відмова від прагнення розвиватись та збільшувати багатства повинна витіснити сучасну «боротьбу за успіх». Вчений вважає, що це можливо зробити за рахунок вдосконалення особистості, освіти, розподілу благ тощо.

Відомий німецький представник німецької історичної школи Ф. Ліст [95] присвятив значну долю своїх досліджень питанню формування національного багатства, наголошуючи, що духовні фактори не менш важливі ніж матеріальні. Він заперечував існування універсальних економічних законів, виходячи з того, що кожна національна економіка має

свій шлях розвитку та власну історичну зумовленість. Саме тому вчений акцентує увагу на розробці вчення про «національну економію», вказуючи на нематеріальні фактори росту національного багатства та акцентуючи увагу на тому, що ріст національного багатства досягається завдяки скоординованій діяльності суспільства. Але найголовнішим є те, що науковець торкається культурних факторів формування багатства, що й передбачило ідею М. Вебера про зв'язок економічного розвитку із соціальними та духовними факторами. Ф. Ліст стверджував, що лише «розумовий капітал» здатний забезпечити добробут певної нації. Це зобов'язує науковців звернути увагу не лише на матеріальне, але й на духовне багатство. Тобто, позаекономічні фактори суттєво впливають на прагнення людини до збагачення. Людський потенціал є можливістю і джерелом суспільного багатства. Ми солідаризуємося з представниками німецької історичної школи, які розглядали суспільство як цілісність, а соціальний розвиток (направлені, внутрішньо детерміновані, незворотні зміни) як головну мету людської діяльності, де багатство, як її результат служить для всього суспільства, а не для окремих соціальних суб'єктів (паразитів).

Згідно зі вченням німецького філософа М. Вебера, «дух капіталізму» виникає в результаті історичного розвитку як унікальне поєднання певних течій духовного життя і матеріальної зацікавленості. Це духовне життя сконцентрувалось в етиці протестантизму, що і дає настанову на праведне життя та здійснення свого покликання. Систематичне отримання винагороди і прагнення законного прибутку як результат високого професіоналізму сприяло розвитку капіталізму [34]. Філософ акцентує увагу саме на аксіологічному аспекті феномена багатства, на його соціально-культурній основі, що створила пуританську етику.

Представник нової історичної школи В. Зомбарт [62], також стверджував, що господарське життя народів залежить від їх релігії, але вирішальним все ж таки є особливий національний дух як система цілей,

мотивів, які визначають поведінку людини. Він проаналізував багатство як доховно-історичний феномен, що є результатом діяльності особистості, яка, керуючись бажанням досягти суспільної користі, виражає свій світогляд. Необхідно зазначити, що однією із заслуг в аналізі феномена багатства є визначення ним саме споживання як головного чинника, що стимулює виробництво, а не навпаки.

Соціально-політичні революції XIX ст. трансформувались у революцію економічну—маржиналістичну, яку спричинила австрійська школа економіки. Особливе значення мала зростаюча індивідуалізація господарського життя, формування принципово нового типу економічної поведінки. Класична політична економія, що базувалась на ідеї безмежних виробничих можливостей, зазнала поразки. Тому виникла потреба в новій парадигмі, новому способі мислення.

Враховуюче це, маржиналізм використовує суб'єктивно-психологічний підхід до аналізу економічних процесів і явищ. Один із засновників маржиналізму Ф. Візер стверджує, що кожний із нас «відчуває» закон, що проголошується безпомилково «внутрішнім голосом» [5, с. 637]. Підкреслюється онтологічний статус багатства як такого, що задовольняє суб'єктивні потреби (інтерсуб'єктивність), де людина сама формує смисли, що суперечить ідеям німецької історичної школи, яка акцентує увагу на історичних чинниках. Також представники австрійської школи відкидали ідею трудової теорії вартості класичної політекономії, виводячи вартість із корисності певної речі для певного суб'єкту і визначали багатство як те, що може задовольнити потреби людей. Не зважаючи на всі важливі аспекти, що аналізують представники австрійської школи, варто зазначити, що відбувається ігнорування особливостей соціальних відносин в аналізі феномена багатства як мети і основи соціального розвитку.

Відомий соціолог Е. Дюркгейм писав: «Соціальний фактор визначає і трансформує невизначену матерію індивіда. Такі психічні стани, як релігійність, сексуальні ревнощі, батьківська любов, не просто початкові

організації. Майже все, що існує в індивідуальній свідомості, виходить із суспільства». Він стверджує, що цілком можливо впливати на свідомість людини, особливо економічної людини, використовуючи такі її якості, як пристрасть до наживи, прагнення до збагачення і влади [5, с. 638].

Іншими словами, замість того, щоб обґрунтовувати модель соціального буття, побудованого на принципі загальності, економічна теорія перемикається на індивіда, тому що відтепер з нього можна отримувати головне – прибуток. Економіка починає працювати на *споживання*, використовуючи психологію людини і механізми впливу на неї. Саме тут знаходяться витoki «*споживчої корисності*» і народжується пріоритет споживання над виробництвом.

Ще одна новаторська ідея маржиналізма – обґрунтування принципу прагматизму, коли кожна людина шукає користь, зиск і прибуток в капіталістичних умовах. На думку В. Джевонса [245], кожна людина прагне задоволення і намагається уникнути неприємностей. Даний підхід і сьогодні не втратив своєї актуальності, коли ми говоримо про мотивацію поведінки людини.

Із постаті Дж. М. Кейнса починається нова сторінка філософії багатства. Вчений заперечував популярну думку, що тільки ощадливість може врятувати світ від економічної кризи. Якщо не витратити й накопичувати, то кожний може залишитись без роботи. Купувати, витратити – ось вихід із важкої ситуації, що здатний збільшити економічну активність. Важливо зауважити, що саме його теорія стала свого роду спонуканням до появи суспільства споживання. Вчений стверджував, що людина схильна збільшувати своє споживання зі збільшенням свого прибутку, але не в тій же мірі, в якій зростає дохід. Даний закон відображає загальне прагнення людини до перестраховування. Збереження ж завжди було символом чесноти і запорукою процвітання [69, с. 73].

На думку Дж. М. Кейнса [69], суспільство завжди буде намагатися робити заощадження, але для нормального розвитку економіки необхідно

зберігати гроші, вкладаючи їх або в банк, або в акції, та отримувати прибуток. В іншому випадку, коли людина просто відкладає гроші, вона повертає суспільству менше, ніж від нього отримала, в результаті чого відбулося б загальне падіння доходів. Тобто, вчений наголошував на аксіологічних принципах багатства, які були покладені в основу формування соціальної політики.

Заперечення капіталістичними країнами наслідків світової економічної кризи 1929-1933 років стало одним із чинників, що призвели до перерозподілу світового порядку та, в подальшому, до Другої світової війни. Велика депресія потребувала оновлення економічної системи.

В нових історичних умовах сучасності, національну економіку необхідно вивчати з позицій не мікро-, а макроекономічного аналізу і центральним питанням тут постає попит, а не пропозиція.

XX століття, як західно-європейськими, так і вітчизняними дослідниками, характеризується як товарне, речове, матеріальне буття. Економічне зростання, збільшення виробничих масштабів, швидке збагачення певних прошарків населення – ось головні акценти цього часу.

Необхідно відзначити позицію французького філософа XX-го століття А. Бергсона, яку можна означити як еволюціоналістичний спиритизм. Вчений стверджує, щоб відчувати себе вільним, необхідно вийти за межі речового детермінізму [16, с. 178].

Інший вчений, а саме Й. Шумпетер, вбачає рушійну силу економіки в її адаптації до нових потреб насамперед у сфері пропозиції, створенні нових комбінацій виробничих благ, нових способів виробництва, освоєнні нових ринків збуту тощо. Найголовніша роль у розвитку економіки, а разом із тим і збагаченні населення, належить інноваціям, про які вів мову і А. Бергсон, як про творчий життєвий порив людини. Інновація – це нові технології, що дають змогу капіталісту виробляти ті ж самі продукти, що й у конкурента, але дешевше. Новатору постійно необхідно думати про нові відкриття для забезпечення постійного прибутку. Таких нестандартних, творчих людей

Й. Шумпетер називає підприємцями. Тільки завдяки творчій енергії підприємця відбувається розвиток економіки [210, с. 78]. Найголовнішим багатством є внутрішній капітал людини, який являється у творчій діяльності людини.

Філософія екзистенціалізму формується в епоху переконливих перемог людського розуму, неймовірно великих можливостей споживання. Як наслідок, людина «Божественна» перетворилась на людину-машину, масову людину, людину-річ. У свою чергу, екзистенціалізм намагався дати відповіді на питання смислу буття, смерті людини, питання вибору життєвого шляху.

Ж.-П. Сартр наголошував на тому, що людина постійно вибирає собі долю і в цьому людина вільна. Життя людини відкрите, творче, суб'єктивне [158]. Вчений, стверджуючи, що людина це завжди незавершений проект у майбутнє, наголошує, що ставити перед нею якісь кінцеві цілі за її життя згубне для розкриття творчого потенціалу, що і є справжнє багатство.

Неолібералізм, як один з головних напрямків соціально-економічного життя ХХ ст., поставив собі одну з головних проблем для вирішення – пошук шляхів досягнення економічної ефективності та соціальної справедливості. В основу досліджень було покладено праксеологічний принцип. Для представників цієї течії головним суб'єктом історичного процесу є індивід [231]. Саме індивід здатен принести користь чи, навпаки, шкоду всьому суспільству. Ринковий порядок – це спонтанний порядок, при якому накопичується більше багатства, ніж при централізованій плановій економіці, – так вважає представник неолібералізму Ф. Гаск. Людина в умовах ринку завжди націлена на отримання більшого прибутку, більш віддана праці, що сприяє економічному розвитку і збагаченню. Багате суспільство завжди має можливість і повинно прийти на допомогу нужденним, тому що ніколи не можна вирішувати свої проблеми за рахунок інших [200, с. 378]. Представники неолібералізму в питанні щодо визначення багатства, надавали провідну роль грошам, як і аналізу споживчої поведінки населення. Але

сьогодні ми є свідками ситуації, коли ліберальні порядки більше не діють, вільний ринок знищується монополістичним капіталом, що призводить не до очікуваного економічного зростання, а, навпаки, до економіки бідності.

Один із найвідоміших футурологів сучасності Е. Тоффлер у праці «Метаморфози влади» [182], аналізуючи можливі майбутні зміни у світовому порядку, звертає увагу на владні інструменти, а саме: насильство, багатство та знання. Автор зазначає, що механізм влади майбутнього – це знання, лімітуючи, змінюючи, корегуючи яке, влада буде здійснювати контроль над суспільством та вплив на його розвиток. Ми погоджуємося з цією думкою Е. Тоффлера, але, варто зауважити, що ми визначаємо знання як одне із джерел багатства, яке має домінуючі позиції у XXI столітті. Саме знання і технології послаблюють роль грошей, залишаючи за ними лише функцію обміну.

Американський економіст Ф. Найт також підтримував ідеї вільного ринку та стверджував, що основне бажання, яке спонукає людину до накопичення, це не є володіння конкретним благом, а покращення свого становища, можливість мати якісне, цікаве життя, задовольняти свої бажання. Поведінка людини не є раціональною і залежить від різноманітних факторів, враховуючи особливості її світосприйняття [248].

На протипагу неокласичним ідеям економічного лібералізму і невтручання держави в економічне життя, у Сполучених Штатах Америки формуються нові ідеї в розумінні економіки та багатства, які отримали назву інституціоналізм, що був спрямований на подолання недоліків капіталізму. Ця течія пропонувала позицію «організаційної соціальної дії», «філософію колективного демократизму», вирішення проблеми соціальної нерівності, монополізації тощо. В той час, коли європейський капіталізм знаходився в полоні забобонів, чеснот та звичаїв, його американський колега не зустрічає в своєму прагненні до грошової могутності та володіння багатства ніяких перешкод. Гроші в США стали стартовим майданчиком на шляху до суспільного визнання.

Головним і, навіть, єдиним критерієм для входження до вищого суспільства стала наявність солідного рахунку в банку. Матеріальний стан людини став вирішальним на шляху досягнення щасливого буття і, що є важливим, будь-якою ціною. Людині, що прагне стати успішною, слід забути про всі чесноти, що можуть перешкоджати отриманню максимального прибутку. Принципи класики та неокласики, а саме розрахунок на розум, моральність, раціональну поведінку, більше не спрацьовували. Вражаюча боротьба за гроші і багатство описувалась як процес раціонального накопичення, відкрите шахрайство сприймалось як підприємництво, а розкіш, що оточувала капіталістів, вважалась лише звичним споживанням. Читаючи твори економістів, складалось враження, що в основі надвеликих статків лежить самопожертва, майстерність і працездатність і будь-яка людина має право на отримання насолоди від плодів своїх дій, не ділячись при цьому з рештою. Це означало, що закони і принципи можна продавати і купувати так само, як і речі. В такій ситуації потрібна була не тільки нова економічна теорія, але й нова філософія, яка враховує соціокультурні зміни сучасності.

Саме інституціоналісти проголошують рушійними силами економічного розвитку не тільки матеріальні, алей й духовні, моральні, правові фактори. В якості предмета дослідження вони обрали соціальні інституції як сукупність звичаїв, традицій тощо. Вдосконалення, реформування, найперше в сфері цих інституцій, і є шляхом до покращення економічного життя і матеріального добробуту.

Відомий вчений Т. Веблен [276] для розуміння причин існування такого світу, яким він був, вивчає економічну систему та її наслідок – економічну людину, через яку він намагається зрозуміти істинну сутність свого суспільства, що було просякнуте брехнею та лицемірством. Особливість теорії Т. Веблена саме в тому, що вона просякнута протестом проти існуючих канонів мислення. Він розглядає людину як біосоціальну істоту, що керується своїми природними інстинктами. Саме етичні принципи

і моральні норми, за думкою філософа, є можливими шляхами досягнення щасливого буття, а економічна поведінка людини є вкрай складна та ірраціональна. На поведінку впливають безліч факторів, серед яких демонстративне престижне споживання, заздрість, закон соціального статусу тощо [5, с. 810].

За допомогою категорії «заздрісне порівняння» мислитель пояснює такі економічні явища, як схильність людей до престижного споживання та накопичення капіталу. Він стверджує, що власник малого капіталу заздрить крупному капіталісту і намагається його наздогнати. Після досягнення бажаного рівня з'являється бажання перегнати один одного. Таким чином, якщо раніше людина боролась із природою, то відтепер стає проти іншої людини.

Деструкція соціальної системи, в основі якої лежить ідеологія багатства в якості ідеології економічного пригнічення людини, стає темою найкритичнішої парадигми – постмодерністської філософії. Для філософів-постмодерністів, зокрема для постструктуралістської традиції, характерним є наполягання на тому, що в будь-якій моделі суспільства (від первісного до постіндустріального) покладена концепція суспільного поневолення людини, апогеєм якої постала сучасна система виробництва та споживання. Багатство в умовах капіталізму перетворюється на соціальну технологію економічного пригнічення, перетворюючи людину на «пустопорожню істоту», яка має одну мету – захоплення речей, що належать іншим. Вперше аналізує таку «змодельовану» систему виробництва і споживання В. Райх [148]. Продовжують його традицію представники «Франкфуртської школи» Т. Адорно, М. Хоркхаймер [243]. Вони заклали філософські підвалини аналізу проблем багатства, вплив ідеології багатства на виробництво «масової культури» й маніпуляцію свідомістю «масової» або «одномірної» (Г. Маркузе [107]) людини в «масовому суспільстві».

Для соціально-філософських досліджень франкфуртців, в сенсі соціокультурних трансформацій феномена багатства, характерні

неомарксистські та фрейдистські теми й мотиви. Політекономічна інтерпретація суспільно-історичного процесу та психоаналітична філософія «бажання» згодом об'єднаються і виникне, важливе також для фрейдомарксизму, вчення про «бажаюче виробництво в тілі без органів» та «лібідінальне» інвестування в економіку й політику. Це стосується ідей Ж. Бодрійяра [20], Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза [54], Ж. Ліотара [93], Е. Фромма [191; 192] та інших.

Постмодерністи наголошують: на сьогодні соціальні системи функціонують за допомогою технік привабливого економічного механізму, що нівелює криваві репресивні механізми. Проте, саме вони породжують, як зазначає Ж. Бодрійяр, апокаліптичну картину суспільства, в якому безликі маси поглинають все, що складає зміст поняття соціального. Стверджується, що два століття соціалізації людства закінчились повним крахом і сьогодні ми спостерігаємо виродження соціальності [20, с. 267]. Сьогодні індивід витрачає своє реальне життя задля віртуального: витрачаючи реальні кошти на своє віртуальне життя, розвиває і поглиблює саме цей світ, тим часом спустошуючи свій внутрішній світ і своє реальне життя.

Світоглядні позиції та цінності людини, що орієнтовані на буття, а не на споживання різняться саме у співвідношенні матеріально-духовних аспектів в моделі *«людина і багатство»*. Проблемі даної тематики були присвячені роботи теоретиків соціології, соціально-філософського дискурсу таких як Е. Фромм [192], Р. Нурєєв [123], К. Поланьї [145], П. Бурдьє [27; 28], А. Дітон [56], О. Субетто [177], А. Реуель [150], Т. Пікетті [144], Т. Іглтон [65], А. Бузгалін [25], Н. Розенберг [153], Е. Тоффлер [183; 184], З. Бауман [10; 11; 12], С. Московічі [116], І. Валлерстайн [30; 218; 219; 242], Дж. Аррігі [4; 218; 219; 222] та інші.

Так наприклад, Еріх Фромм у роботі «Бути чи Мати» інтерпретує людське існування у двох можливих аспектах: буття з гаслом «мати» (haben) і екзистенційне життя з прагненням «бути» (sein). Прагнення володіти завжди сприяє культурі споживання, а це, в свою чергу, є основним двигуном

економічного зростання і технологічного прогресу. Пояснюючи зв'язок між володінням і споживанням Е. Фромм писав: «Споживання – це одна з форм володіння, і, можливо, в індустріальних суспільствах, що відрізняється «перевиробництвом», це сьогодні найголовніша форма володіння. Споживанню притаманні суперечливі якості: з одного боку, воно послаблює відчуття тривоги і занепокоєння, оскільки те, що стало моїм, не може у мене бути відібрано; але, з іншого боку, це спонукає мене придбавати все більше і більше, так як будь-яке придбання незабаром не приносить задоволення. Сучасні споживачі можуть визначати себе за допомогою наступної формули: я є тим, чим я володію і що я споживаю» [192, с. 127].

Саме цей конфлікт між прагненням до споживання і незадоволеністю від володіння і спонукає до пошуку сенсу буття і його духовних аспектів. У перерахованих вище роботах головною смисловою парадигмою стає інтерпретація сучасності, коли людина опиняється в ситуації бажання «бути багатою», що в подальшому неминуче призводить до того, що роль духовного багатства в житті людини поступово нівелюється. Прагнення володіти тісно пов'язане з бажанням мати усе під контролем, а коли людина щось контролює, то, зазвичай, не бажає, щоб підконтрольний об'єкт зазнавав якихось змін [137]. Це пов'язано зі страхом втратити те, що вже є, тому що будь-яка зміна – це втрата старого та придбання нового. Тобто людина, спрямована на «володіння» не здатна розвиватись, примножувати своє знання та, найголовніше, вона не зможе самореалізуватись. Тому постає питання: «Кого саме формує суспільство споживання: особистість, яка має світогляд, чи нездатного до раціонального мислення споживача благ?». Відповідь – очевидна. Тому проблема соціалізації людини тісно пов'язана з розумінням джерел походження багатства і його функцій.

В Україні окремі аспекти аналізу природи і сутності багатства, способів його досягнення і концентрації розглянуто у дослідженнях О. Сілантьєва [162], О. Назарової [119], Н. Рожанської [152], І. Мірчука [111], А. Шевцової [206], С. Кримського [83], І. Бойко [22], З. Бойко [23], І. Бобух [19],

Д. Товмаша [38], [180], [277], [278], О. Стражного [176], В. Липинського [94], Т. Дейнеки [53], Є. Кузьменко [86], Д. Мельничука [108], А. Митрофанова [114], В. Семиноженко [160], М. Козловця [74], [75], Н. Ковтун [72], [73], А. Арсеєнко [223], С. Мочерного [117], М. Туган-Барановського [185] та інших. Вітчизняні автори презентують аналітику соціокультурних смислів, через розкриття ментальних таємниць українця і відношення його до багатства. Розуміння багатства, його сутності та значущості бере свій початок не з державного рівня, не із загальнонаціональної площини. Розуміння багатства починається від конкретних осіб, з яких створюється народ, нація, держава. Тому, важливо підкреслити той факт, що, прагнучи до максимальної об'єктивності наукового дослідження, ми не можемо обійти стороною суб'єктивні основи, з яких народжується розуміння категорії багатства. Тому вітчизняні науковці, філософи активно демонструють в своїх роботах соціально-психологічні особливості суб'єктивного.

Український економіст С. Мочерний [117], вивчаючи питання економічної теорії, зазначає, що для формування цілісного розуміння фундаментальних принципів взаємозв'язків суб'єктів соціальної дійсності, необхідно враховувати не тільки економічні, але й політичні і, найголовніше, соціальні чинники. Надалі в дослідженні ми покажемо, чому звернення саме до політекономічного підходу дає нам можливість відповісти на актуальні питання трансформації багатства.

Запорізька соціально-філософська школа має значні здобутки у вивченні критичного контексту у сенсі редукції соціальної, політичної, економічної культури до суспільних механізмів, які формуються через відношення до матеріальної складової розвитку суспільства, отже і до багатства як соціального феномена. Саме у площині дослідження соціально-філософського розуміння впливу економічних, політичних, соціальних, інформаційних, релігійних чинників на становлення ментальних кодів нації в умовах індустріального і постіндустріального суспільства перебувають

дослідження таких вчених, як М. Лепський [89], Т. Бутченко [29], В. Жадько [59], В. Таран [179], В. Палагута [141], В. Скворець [166; 167], І. Утюж [187; 188; 189; 272; 273; 274], Н. Спиця [273; 274], Л. Кривега [82], В. Воронкова [40; 41; 42], І. Чайка [202] та інші. Саме у контексті визначення запорізькою соціально-філософською школою ментальних кодів української нації, її світоглядно ціннісних орієнтацій і практичних настанов, перебуває дослідження сутності та соціальної природи багатства у репрезентованому дослідженні.

Р. Олексенко [125; 126; 127; 128; 256] аналізує принципи формування сучасної економічної людини і робить акцент на тому, що саме в умовах глобалізації людина економічна перетворюється на креативну. В. Воронкова [40; 41; 42; 43], досліджуючи інформаційне суспільство, робить висновок, що воно породжує новий тип світогляду – ноосферний. А як ми знаємо, більшість сучасних робіт присвячених кризовому стану капіталізму, пропонують новий сценарій розвитку суспільства, в моделі «ноосферного соціалізму». В. Скворець [165; 166; 167; 168], аналізуючи стратегії розвитку України, наголошує на антисоціальній сутності неоліберальних реформ, встановлюючи причини проведення таких реформ в Україні, а саме, можливість швидкого збагачення навіть ціною добре прогнозованої та скерованої соціальної катастрофи. Л. Кривега [82] розглядає позитивні та негативні наслідки четвертої індустріальної революції і наголошує на її глобальному та технологічному характері, визначаючи, що економічний розвиток максимально буде залежати від розвитку людського капіталу. М. Лепський [88], досліджуючи поняття соціального розвитку, розглядає його як результат взаємодії між людьми. Вчений визначає розвиток як суб'єктну діяльність, як спрямування, де відображається суб'єктна свобода вибору і відбувається здійснення об'єктивних суспільних потреб у суб'єктній діяльності.

Таким чином питання багатства, його місця в соціальному житті, аксіологічний статус і його виправдання наявні вже в роботах античних

мислителів, коли багатство розглядається у площині вчення про організацію господарської діяльності, а саме через феномен ойкономіки. Мислителі античності розглядали багатство не стільки як засіб накопичення і збагачення, скільки як умову гідного існування людини або держави. У добу середньовіччя, незважаючи на домінування релігійного типу світогляду і проголошення ключовою цінністю у житті людини духовного зростання і наближення до Бога-Творця, накопичення золота і срібла залишалось основою економічного зростання і соціальної стабільності на індивідуальному і суспільному рівні буттєвості людини. Натомість у добу домінування гуманізму й пантеїзму епохи Відродження відбувається не тільки активний розвиток сфери мистецтва, а й становлення «духу підприємництва», що формується у соціальному просторі торгівлі та засвідчує появу економічно активної людини як суб'єкта перетворюючої діяльності.

Становлення капіталістичного суспільства в епоху Нового часу співвідноситься з розумінням багатства через призму теорії трудової вартості, становлення концепту невідчужуваного права власності, формування принципів ринкової економіки, коли людина отримує право на володіння усім тим, що вона виробляє, коли схвалюється у межах протестантської етики розважливе аскетичне ставлення до багатства, що дає поштовх до його накопичення.

Аналітика історико-філософського і соціогуманітарного дискурсу дозволяє виявити соціально-філософську специфіку феномена багатства і вплив його на людину і суспільство. Зазначимо, що основною діючою особою багатства є суб'єкт багатства, а саме: людина. Суб'єкт завжди передбачає наявність об'єкта, який, в рамках нашого дослідження, ми визначаємо як матеріальне, духовне та соціальне багатство. В результаті суб'єкт-об'єктних відносин відбувається певний процес взаємодії і під впливом цього (в залежності від відносин між суб'єктом і об'єктом) формуються як цінність самого об'єкта (як чинника оптимізації буття

власника), так і певні індивідуальні й колективні цінності, які можуть мати два вектори впливу на соціальну дійсність: або сприяти прогресивному розвитку або ж сприяти регресивному розвитку. У зв'язку з цим, аналітика ступеня досліджуваної проблеми вказує, в яких методологічних аспектах презентувались думки, теорії, концепції матеріального, суспільного блага і багатства. Це аксіологічний підхід, онтологічний, праксеологічний та гносеологічний.

На основі аналізу історико-філософського і соціогуманітарного дискурсу встановлено, що більшість дослідників і мислителів розглядають багатство як результат людської діяльності. Джерелами накопичення і концентрації багатства у різні історичні епохи були земля, праця, капітал, гроші, знання, технології. Доведено, що багатство у різні історичні періоди є не тільки ключовим фактором формування суспільних відносин (формування класів, розподілу благ, формування соціальної структури), а й магістральним чинником формування поведінки людини на індивідуальному і суспільному рівнях.

Виходячи з результатів теоретичного аналізу генези філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку ми пропонуємо таке розуміння сутності феномена багатства: це соціально-філософське поняття, що виражає універсальну сутність (здатність) соціальної природи людини бути задоволеною і забезпеченою як в матеріальному, так і в духовному бутті. У такому розумінні багатство розглядається як результат людської діяльності, джерелом якої є земля, природні ресурси, гроші, технології. Зазначено, що роль багатства проявляється в діяльності людини у сфері суспільного виробництва, через обмін, розподіл, споживання матеріальних і духовних благ, що впливає на формування та функціонування суспільних відносин в історичній динаміці розвитку суспільства.

1.2. **Методологічний інструментарій аналізу феномена багатства**

Соціально-філософський аналіз феномена багатства потребує вироблення методологічних підходів, здатних найбільш адекватно забезпечити вихідні науково-філософські принципи й понятійний інструментарій даного дослідження. В сучасних умовах спостерігається інтерес до теми багатства як до соціально-економічного явища, яке забезпечує нові еволюційні тенденції розвитку сучасного світу. Йдеться про глобалізацію, постінформаційну цивілізацію. В рамках сучасних тенденцій активізується дослідження багатства як системи соціокультурного відтворення суспільства. Ключовою особливістю соціально-філософського дослідження феномена багатства є використання *політекономічного підходу*, який передбачає співвідношення досліджуваної категорії з такими діалектичними поняттями як «*продуктивні сили*» та «*виробничі відносини*» і враховує ідеологічну та духовну надбудову. Саме політекономічний підхід дозволяє розглянути багатство в просторі матеріалістичного фактажу, проаналізувати стан сучасного виробництва, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ. Іншими словами, визначити економічну реальність в соціальній проекції господарської діяльності людини й суспільства.

В розробці нового бачення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку суспільства ми прагнули визначити методологічні й теоретичні переваги та недоліки наявних підходів. Тому в дисертаційному дослідженні використовували теоретичні можливості *міждисциплінарного підходу*, який передбачає синтез концептуальних положень соціальної філософії, філософії культури, економіки, соціології, психології та інших соціогуманітарних наук. Це дозволило в історичній ретроспективі показати найрізноманітніші підходи філософів, економістів, вчених суспільно-гуманітарного профілю, представників сучасних філософських течій, які підходять у своїй аналітиці до людини як соціокультурної та психосоматичної істоти, до об'єкта дослідження під кутом зору обраного

предмета дослідження. Що дало можливість достатньо всебічно описати феномен багатства в його найрізноманітніших проявах і визначеннях.

Методологічний базис дисертаційного дослідження складають також окремі положення системного, історичного, соціокультурного підходів.

В рамках *історичного підходу* вдалось виявити чинники, які формують особливе ставлення людини до багатства як до цінності на різних етапах історії.

Системний підхід виходить перш за все з якісного аналізу феномена багатства, що базується на наступних основних принципах:

1. Принцип багатоплановості, суть якого в тому, що будь-який об'єкт розглядається в декількох планах, аспектах. Наприклад, історико-філософську інтерпретацію феномена багатства ми презентуємо з точки зору різних парадигм і підходів.

Підрозділ 1.1. презентує системно-історичну парадигмальність, що дозволяє встановити зв'язок між розробкою поняття «багатство» та сучасними змінами в суспільстві. Системну цілісність аналітики феномена багатства складуть парадигми, до яких належать: *класична школа політекономії* [70], [101], [102], [104], [105], [106], [109], [143], [151], [170], [186], [226], *марксизм* [24], [29], [62], [63], [65], [100], [101], [102], [104], [105], [106], [211], *австрійський економічний суб'єктивізм* [55], [200], *еколого-еволюціоністські теорії* [172], [258], *субстантивістський напрям* [145], *структурно-функціональний підхід* [34], [98], [172], *постіндустріальна та постмодерна парадигми* [10], [11], [12], [13], [20], [21], [54], [93], [183], [184], [194-199].

2. Принцип багатомірності полягає в тому, що будь-який складний об'єкт характеризується великою сукупністю властивостей, об'єднаних у групи, кожна з яких описує ті чи інші його особливості. Даний принцип дозволив виділити в феномені багатства: по-перше, загально-типове; по-друге, культурно-неповторне; по-третє, онтологічне, яке фіксує субстанціональні основи багатства. В рамках політекономічного підходу

даний принцип чітко презентує смислову структуру феномена багатства як атрибуту капіталу, що в подальшому дозволить провести концептуалізацію досліджуваного предмета. Для прикладу звернемось до роботи Ернандо де Сото, в якій автор зазначає: «Великі економісти-класики Адам Сміт і Карл Маркс вважали, що капітал – це двигун, який приводить в рух ринкову економіку та все суспільне. Капітал («capital») вважали головною частиною економічного цілого – чільним елементом, як, наприклад, у фразах типу «capital issues» (цінні папери), «capital punishment» (смертна кара), «capital city» (столиця). Вони хотіли зрозуміти, що таке капітал, як він створюється та акумулюється» [55, с. 41]. Від себе добавимо, що саме класики політекономічної думки сформулювали банк ідей до інтерпретації поняття багатства, капіталу, що й понині залишається над актуальним.

3. Досліджуючи феномен багатства методами *системного підходу*, визначимо принцип динамічності. Даний принцип дозволяє розглянути його в контексті культурних і цивілізаційних змін. Тому в рамках другого розділу ми презентуємо генезу багатства як суспільного явища в різних соціокультурних моделях суспільства [91].

Отже, системний підхід дозволив дослідити різні аспекти феномена багатства, виявити закономірності розвитку багатьох сучасних соціальних теорій, де проблема багатства і проблема соціального модифікуються в інституціональне підґрунтя соціальної культури капіталізму, яким є «гонитва за додатковою вартістю».

В рамках системного підходу доцільно розглянути поняття субстанції. Ми використовуємо його в якості суто методологічного прийому для опису соціальних, духовних, політичних процесів, що трансформуються таким феноменом як багатство. Багатство і є субстанція соціальної енергії, аналогічна фізичній енергії. Багатство як соціальна енергія – це здатність продукувати дії. Це здатність проявлятися у вигляді переходу з одного стану в інший. Як приклад: у працях К. Поланьї багатство – субстанція одного з соціальних інститутів міжнародного співіснування людства – йдеться про

принцип золотого стандарту, порушення якого веде до соціальних наслідків певної економічної системи, а саме, ринкової економіки, повний розвиток якої настав в 19 столітті [145, с. 76].

Багатство як субстанціональна енергія некерованої ринкової економіки порівнюється у К. Поланьї з «сатанинським млином». Автор зазначає: ««Сатанинський млин» не бажає знати ні про які людські потреби, крім однієї-єдиної; з тупою жорстокістю він почав перемелювати на атоми саме людське суспільство. А тому люди змушені були відкрити суспільство. Суспільство – ось ключове слово. Найбільша з трагедій, які супроводжували промислову революцію, була викликана аж ніяк не жадібністю і безсердечністю спраглих прибутку капіталістів – хоча нелюдської жорстокості в її літописах було більш ніж достатньо, – але тим соціальним спустошенням, яке творить ринкова економіка, діючи безконтрольно. Люди не зуміли зрозуміти, що означає зв'язок і єдність суспільного зсередини. Внутрішній храм людського життя був розграбований і осквернений» [145, с. 87].

Таким чином, К. Поланьї аналізує і критикує життя суспільства, засноване за ринковою моделлю, основними чинниками якої є праця, земля і гроші. Все це, згідно одного із центральних аргументів Поланьї, – суть фіктивні товари, не призначені насправді для продажу. Праця невіддільна від самого життя, земля синонімічна природі, а реальні гроші – це просто символ купівельної спроможності, яка, «як правило, взагалі не виробляється для продажу» [145, с. 87]. Ринкова економіка, отже, ґрунтується на фікції. В тому сенсі, що вона несумісна з основами людського буття. Основи ці – суть виживання людини як виду і збереження середовища її життєперебування. Для підтвердження висунутої смислової тези нижче ми звернемося до робіт Ж. Батая, який презентує соціальну метафізику багатства.

Таким чином, вибір методологічних підходів дозволить нам експлікувати сутність та атрибути феномена багатства в історичному генезисі суспільства, дослідити багатство, як інваріантну структуру соціальної-

економічного, політичного буття та визначити інституціональні механізми відтворення тотальної влади, обміну та споживання в епоху постіндустріального капіталізму.

В основу дисертаційного дослідження ми також поставили *дескриптивний аналіз*, який дозволив здійснити концептуалізацію соціокультурної сутності феномена багатства в поєднанні з історичним і критичним дискурсом, а також з принципами діалектичного мислення. Соціально-філософська реконструкція феномена багатства, яка базується на синтезі історизму та критичного аналізу, спрямована на виявлення соціокультурних детермінант ціннісних систем в структурі соціального розвитку. Тому стрижневою основою становлення критичного концептуального поля феномена багатства послужить фройдомарксизм як ідейний синтез психоаналізу та політекономії. Таким чином, фройдомарксизм і постмодернізм, представлений постструктуралістською традицією французької школи, в нашому дослідженні виступить як теоретико-методологічний фундамент, що дозволяє концептуалізувати та проаналізувати соціокультурну трансформацію феномена багатства в сучасних умовах постінформаційної цивілізації.

Політекономічний підхід дав можливість презентувати базові уявлення про багатство в умовах сучасного глобального капіталізму. В дисертації ми висвітлюємо те, «як змінився ринок, ставши сферою, де відносини вільної конкуренції вже підірвано, де господарем давно є не споживач, який нібито «завжди правий», а транснаціональні корпорації, що маніпулюють людьми й державами, де гроші перетворилися в продукт фіктивного віртуального фінансового капіталу, де експлуатація переступила національні кордони, а капітал привласнює інтелектуальну й імперіалістичну ренту, перетворює творчий потенціал людини, світові культурні цінності і навіть дружбу в нові засоби подолання кордонів перенакопичення [25, с. 21].

Формування нового понятійного апарату соціально-філософського дослідження феномена багатства тісно пов'язане із системним розкриттям

мінливих історичних обставин, які розкривають генезу, природу й сутність феномена багатства в контексті соціально-економічних відносин.

Методологічний пізнавальний рух в напрямку визначення онтологічних, гносеологічних, праксеологічних, соціально-філософських підстав феномена багатства буде спрямований по схемі «від концепту до концепції», себто до створення авторської систематизації конвенціональних визначень предмета, що приведуть до розуміння закономірності між розробкою поняття багатства і сучасними змінами в суспільстві. Тому ми надаємо своє авторське визначення багатства як соціально-філософського поняття, що виражає універсальну сутність (здатність) соціальної природи людини бути задоволеною і забезпеченою як в матеріальному, так і в духовному бутті. У такому розумінні багатство виступає результатом людської діяльності, джерелом якої є земля, природні ресурси, гроші, технології. Зазначимо, що роль багатства проявляється в діяльності людини у сфері суспільного виробництва, через обмін, розподіл, споживання матеріальних і духовних благ, що впливає на формування і функціонування суспільних відносин в історичній динаміці розвитку суспільства.

Зазвичай феномен багатства розглядається в економічній площині, що суттєво звужує можливості для всебічного аналізу цього соціального феномена та його впливу на суб'єкти соціальної дійсності.

Економічна інтерпретація феномена багатства в силу своєї універсальності не задається питанням розрізнення соціокультурних трансформацій у ставленні до цього феномена. Між тим, виникає необхідність робити висновки в даному напрямку, оскільки зароджується діалектичне протиріччя, яке вимагає свого вирішення. Йтиметься про ідеологію західного світу, про глобалізацію, яка вимагає єдиного соціокультурного простору і, як наслідок, єдиного ставлення до досліджуваного нами багатства. Це з одного боку. З іншого, кожна соціокультурна система прагне до світової регіоналізації та збереження своєї культурної ідентичності (це східні, азіатські країни й культури). І тут слід

вказати, що ставлення до багатства в східних культурах, його розуміння тільки як матеріальної сутності буття людини й суспільства тотального споживання, не збігається із західною ідеологією суспільства споживання.

Тому методологічним завданням дисертаційного дослідження є виявлення засобів побудови концептуального простору, в якому економічний і соціокультурний дискурси дадуть відповідь на питання, що таке багатство з точки зору метафізики буття людини і суспільства і, що таке багатство як мета й основа соціального розвитку. Використання *соціокультурного підходу* дозволило здійснити аналітику генезису феномена багатства. Теоретико-методологічна стратегія дозволила окреслити проблемне поле дисертаційного дослідження, а саме: «Як історично виявив себе соціокультурний аспект по відношенню до багатства і як багатство, як міфологема й водночас ідеологема, в різні історичні епохи формувало і трансформувало соціальну реальність» [259]. Хоча це питання у світовій і вітчизняній літературі піднімалося, як було показано в підрозділі 1.1., проте до цих пір немає наукових праць, де б означена проблема була спеціально поставлена, а її вирішення було запропоноване в ракурсі соціально-філософського дискурсу.

Кожному явищу, як говорив доктор філософських наук, професор В. Воловик, властиві певні закони, що і виявляють його сутність, визначають «річ у собі». Тобто саме суттєві, стійкі, внутрішні, об'єктивні, необхідні зв'язки, що повторюються і є сутністю того чи іншого предмету чи процесу [39, с. 74]. І тому феномен багатства ми будемо інтерпретувати з точки зору аналітичних досліджень соціогуманітарного знання.

Для з'ясування сутності багатства необхідно проаналізувати зв'язки між його сутнісними елементами, увійшовши для цього в систему вирішення протиріч. Це дасть нам можливість виявити закономірності соціокультурної трансформації феномена багатства.

На нашу думку багатство, як результат людської діяльності, важливо визначити в діалектичній єдності категорій одиничного і загального.

Одиничного – як результат суб'єктної діяльності (окремого індивідо, що реалізує свій внутрішній творчий капітал), загального – створення об'єктивного суспільного багатства, яке визначає суспільне буття і суспільну свідомість. Таким чином, ми встановили, що багатство є єдністю протилежностей як результат єдності одиничного й загального.

Необхідно зауважити, що пізнання цілого є можливим лише за умови пізнання властивостей його частин і їх взаємодії. Саме специфіка цих зв'язків впливає як на самі частини, так і визначає особливості багатства як цілого.

Варто зазначити, що полісемантичний зміст феномена багатства говорить про складність цього соціального явища. В українській мові воно має декілька значень. Перше – це достаток, розкіш, надлишок цінностей, велика кількість чогось. Друге – щось дуже значне, важливе й цінне. Третє – може використовуватись замість терміну «скарб», щодо матеріальної власності і фінансових ресурсів, якими володіє нація чи особа.

Цілісний аналіз поняття «багатство» передбачає послідовний розгляд таких термінів, як «бідність», «капітал», «розвиток», «розкіш», «добробут» їх діалектичну єдність і боротьбу із поняттям «багатство», що визначає їх прояв у суспільному житті та змінює природу соціальної реальності.

Етимологія поняття «багатство» походить від поняття «бог». Від цієї ж форми походить і слово «убогий». Ці слова є протилежні за змістом, які взаємодоповнюють і, водночас, є взаємовиключні, але вони презентують діалектичний простір для пізнання багатства й бідності в якості крайніх констант смислу життя людини як в матеріальному, так і духовному сенсах. Саме тому для розуміння впливу та ролі багатства в житті людини та суспільства вкрай важливим є виявлення його сутності. Тому, вибудовуючи синонімічний ряд понять «багатства» й «бідності», ми будемо зважати на цей методологічний аспект [133, с. 161].

Таким чином ми увійшли в систему вирішення ще одного протиріччя, а саме: «багатство-бідність», які формують діалектичний дискурс багатства. Ми будемо спиратися на закон взаємного переходу кількісних змін в якісні

для вирішення вказаного протиріччя, яке й розкриває механізм розвитку. Ми визначаємо бідність як поняття, що позначає результати людської діяльності (або бездіяльності), міра яких (співвідношення кількості і якості) не задовольняє потреби суб'єкта (як духовні, так і матеріальні) для його відтворення і призводить до таких соціальних змін (регресивний розвиток), які не дозволяють йому розкрити свою соціальну природу [88]. Для переходу в інший якісний стан, тобто, у свою діалектичну протилежність, бідність досягає певної міри кількісних показників, що змінюють її якість і переводять у новий стан – багатство і навпаки.

Наша дослідницька стратегія передбачає розгляд таких понять як *«розкіш»* і *«добробут»*, їх протиріччя та взаємозалежність і діалектичний зв'язок із поняттям *«багатство»*. В науковому світі досить часто не розрізняють такі поняття, як багатство та розкіш [36]. Але, на нашу думку, ці соціально-філософські категорії мають відмінні онтологічні аспекти. Ми солідаризуємось із найпоширенішим визначення розкоші як надмірності, що виходить за межі необхідного [124, с. 723]. В нашому дисертаційному дослідженні ми визначаємо розкіш як результат амбівалентної природи людини, одна із сторін якої прагне до сакрального, ірраціонального і, як прояв цього, до непродуктивної трати і надмірної інтенсифікації споживання, зовнішньої пишності у вигляді надмірного комфорту. В рамках взаємодії *«розкіш-багатство»* і *«багатство-добробут»* відбувається розвиток протиріччя *«чуттєве-раціональне»*, а результатом вирішення його і буде надмірне (розкіш) або ж необхідне буття (добробут). Тобто, саме чуттєве сприйняття багатства в більшості випадків призводить до надмірного способу буття і домінації однієї із функцій багатства – споживання.

Чуттєве сприйняття багатства відбувається на рівні індивідуальної свідомості як сукупність об'єктів, які людина здатна утримувати у своїй пам'яті і які постійно вражають її своїми найрізноманітнішими властивостями, які не дають їй спокою. Якщо це свідомість, умовно кажучи, приватно-власницька, то неспокій має меркантильну складову, ту, яка

породжує задрість до тих, у кого є ці артефакти. Або ж формує невдоволеність власним життям, яке вона називає бідним із суто економічної точки зору. Тобто, у пам'яті ці предмети наявні, але є бажання їх мати не в свідомості, а у своїй власності у вигляді нерухомості. В такому разі матеріальне багатство фактично нищить духовний розвиток, адже стає не витвором мистецтва, а предметом звичного інтер'єру. А звичне не підштовхує до зачарування ним, до пошуку в ньому нових смислів, бо є нерухомим для душі як органу пізнання.

На нашу думку, аналізуючи багатство, варто зауважити, що саме воно вносить ціннісну складову в систему соціального розвитку. Для більш детального розуміння поняття соціального розвитку ми апелюємо до дослідження М. Лепського. Вчений зазначає, що перипетії категорії «розвитку» безпосередньо пов'язані з відокремленням «прогресивного» та «регресивного розвитку» [88]. В контексті нашого дослідження ми зазначаємо, що багатство – це підґрунтя прогресивного розвитку, а бідність – регресивного.

Поняття «капітал» і «багатство» також знаходяться в протиріччі одне до одного. Ми визначаємо багатство на основі того, що людина є основним джерелом походження багатства, то її капітал – це потенційне багатство можливостей, які вона здатна актуалізувати в своєму короткочасному житті. І навпаки: багатство – це внутрішній капітал можливостей, які людина повинна реалізувати, якщо свідомо цього. Інакше вона схильна до патерналізму. У неї все є, а вона просить допомоги.

На нашу думку, при аналізі сутності багатства важливо зважувати на наступні філософські поняття, що знаходяться в протиріччі одне до одного і формують діалектичний дискурс багатства: *продуктивні сили – виробничі відносини; власник засобів праці – найманий працівник; капітал – людина; ціна – вартість; приватна власність – суспільна власність; суспільне благо – індивідуальний зиск; накопичення – дар*. І всі ці бінарності позначають розмаїття форм існування людини, суспільства, об'єктивної реальності в

різних історичних моделях, які ми будемо аналізувати в другому і третьому розділах.

Існує велика кількість різноманітних визначень терміна «багатство». Деякі вчені зосереджують увагу на матеріальному аспекті цього феномена, інші на його соціальній складовій; є такі, що сприймають багатство тільки як духовний стан людини [135, с. 163].

Сенс соціально-філософської раціоналізації в дисертаційній роботі полягає не в детальній історичній реконструкції теоретичних поглядів, а у виявленні основних сутнісних тенденцій феномена багатства.

Філософ античності Арістотель вважав рабів джерелом багатства та економічного розвитку. Відомий філософ-неоплатонік С. Боецій порівнював бажання накопичити багатства з необхідністю відібрати певне майно у більш слабких людей. Богослов І. Златоуст вбачав у володінні багатством неминучу відмову від Бога. Е. Роттердамський вважав, що багатство – це те, що дає можливість мати більше, ніж одяг та їжу. Дж. Локк ототожнював багатство зі свободою [6].

Багатство, як результат людської діяльності, стимулює працю та споживання. Говорячи про багатство, шотландський філософ Д. Г'юм [212] звільняє людину від будь-якої моралі та наділяє її раціональністю. А. Шопенгауер [207] зазначав, що багатство як морська вода, чим більше її п'єш, тим більше її хочеться. Зомбарт наголошує на незупинній жорстокій силі багатства, яка орієнтована на практичну діяльність [62]. Представники Австрійської школи асоціювали багатство з корисністю [14; 55; 200]. Німецький філософ М. Вебер [34] наголошував на важливості впливу релігії, а саме протестантизму, на зародження такого суспільного устрою, як капіталізм, в основі якого і лежить багатство. Найвідоміший критик капіталізму К. Маркс [101] надає велику кількість визначень багатства, протиставляючи його природній необхідності. Французький філософ-постмодерніст Ж. Бодрійяр [20; 21] вбачав у багатстві лише накопичення знаків щастя і зауважував, що в основі етики суспільства в усі часи

знаходиться саме жага до збагачення. Відомий філософ М. Фуко [194-199] вказував на працю як на принцип створення багатства. Ф. Фукуяма [235] стверджував, що, створюючи багатство для себе, людина збагачує суспільство.

У Кембриджському словнику багатство визначається, як володіння великою кількістю грошей або цінностей [229]. У словнику М. Вебстер говориться про багатство як про кількість збережень, інвестицій, нерухомого майна, готівки, що знаходяться у власності людини [253]. Соціолог О. Корякіна пропонує розглядати багатство як один із можливих варіантів соціально-економічного становища індивіда в суспільстві, його статус, що передбачає існування також протилежного полюсу – бідності [79]. Дослідник О. Амінова визначає багатство як соціально-значимий феномен, сутність якого в самодостатності, визначеності та повноті людського буття [3]. Як зазначає Е. Коблева, багатство, як соціально-філософський феномен, це ідея певного способу життя, ідея системи, що включає понятійні, образні та аксіологічні смисли, які виникають в масовій свідомості на основі соціальної діяльності та відображення соціального світу [71, с. 67]. Саме тому поняття «багатство» інтерпретується через синонімічний ряд, що розкриває смисл і структуру досліджуваного предмету.

Отже, поняття «багатство» корелюється і співвідноситься з наступним термінологічним рядом: господарство, суспільне багатство, матеріальне багатство, духовне багатство, щастя, благо, добробут, примус, дисципліна, агресія, стрес, цінність, свобода, гроші, бідність, праця, діяльність, влада, задоволення, капітал, скарб і багато інших смислів, що формують соціальну структуру буття людини і суспільства [133, с. 161]. Варто зазначити, що основною природою феномена багатства є бажання людини привласнювати і накопичувати. Тому треба вказати, що цю несамовиту природну жагу до накопичення необхідно стримувати для того, щоб людське існування було можливим і в перспективі. Як зазначав відомий англійський філософ Томас Гоббс [49; 50], поки люди живуть без державної влади, яка тримає їх у

страху, вони знаходяться в стані війни всіх проти всіх. Тільки державні закони встановлюють чесноти та порок. Суспільне існування людей потребує управлінського регулювання та контролю за їх взаємовідносинами, тому держава бере на себе цю функцію, використовуючи, серед інших, і репресивні методи. Залежно від ситуації, постає необхідність або виправдати бідність одних і одночасне збагачення інших, або ж стимулювати й заохочувати суспільство до накопичення матеріальних благ шляхом напруженої праці. Для того, щоб тримати населення у відносному спокої, необхідно було забезпечити відповідність офіційної системи цінностей та життєвих потреб населення.

За словами К. Маркса, люди, що існують на грані голодної смерті, що відчули нужду і духовне позбавлення, отримують право на зміну напрямку розвитку історії, йдучи на революційні дії. Тому для запобігання їм правлячій верхівці вкрай важливо діяти в напрямку забезпечення матеріального та духовного балансу більшої частини населення [102, с. 16].

Прикметно те, що в основу будь-якої політики управління суспільством покладена система філософсько-світоглядних смислів та цінностей, які відповідають потребам мислячої частини суспільства доти, доки в ці цінності без особливого примусу вірить переважна більшість суспільства. Згідно з М. Фуко, дані цінності формує влада і тому ми ще проаналізуємо феномен багатства через трансформацію соціокультурних механізмів дискурсів влади. Але так чи інакше ця політика зосереджена на посиленні влади та збільшенні багатства [194].

Отже, проблема багатства розглядалася різними філософськими системами. Вона представлена: ідеями ніцшеанської філософії, теоретичними моделями аналітичних установок, інтерпретацією в певних категоріях екзистенціалізму та інших концептуальних аспектах. Таким чином можна зробити висновок, що багатство, як інструмент соціального розвитку, виконує ряд суспільно значущих функцій: *регулюючу функцію*, зміст якої полягає у продукуванні чинників, які детермінують поведінку суб'єктів

соціальної активності; *перетворюючу*, коли людина розкриває свій діяльнісний потенціал (капітал) через його матеріалізацію у багатстві; *інтегруючу функцію*, мета якої полягає в об'єднанні соціальних суб'єктів у процесі створення благ; *ціннісну функцію*, яка характеризується створенням системи цінностей, що регулюють поведінку суб'єктів соціальної дійсності; *системоутворюючу функцію*, сутність якої полягає в тому, що в процесі створення багатства соціальні суб'єкти інтегруються у соціальні спільноти; *світоглядну функцію*, коли багатство або його відсутність впливає на формування життєвих позицій, інтересів, цілей, практичних настанов суб'єктів соціальної активності.

Втім, залишається методологічне питання. А саме: «З якої причини різноманітні суміжні філософські теми об'єднуються рамками єдиного дискурсу – дискурсу соціально-філософської інтерпретації багатства?» [259]. І тут ми схильні говорити про корінний онтологічний зв'язок людини зі світом, про включеність сутнісних сил людини в буття, що утворює свого роду силове енергетичне поле, поле дії людських сутнісних сил: накопичувати й витратити чи то енергію, чи то матеріальні об'єкти, іншими словами, багатство.

Ми схильні вважати, що проблема соціально-філософського дослідження феномена багатства – суть результат історичного розвитку, конкретних історичних подій, особливо XX-XXI століть. Сучасна проблема філософії багатства породжена тотальним «модусом володіння», який роз'їдає і знищує духовну культуру постсучасного суспільства. Як зазначає І. Сайтарли, здатність людей знаходити моральну та духовну підтримку один в одному, створюючи при цьому згуртовані спільноти, побудовані на взаємних інтересах, зменшує ризики масового відчаю й агресії, що охопили суспільства тотальної влади капіталу і споживання [156, с. 57]. Не можна не погодитись із цим і варто зазначити, що сьогодні в умовах пандемії і соціальної дистанції стає вкрай важливим не втратити розуміння згуртованості та соціальності.

На думку Д. Кузнєцова, сучасний дискурс інтерпретації феномена багатства не обмежується підставою – дистрибуції благ, що вибудовується на опозиції вибору між соціалістичним способом поширення і вільним ринком. В сучасних умовах феномен багатства розглядається як джерело благ, що дозволяє людині співвідносити свої цілі та свої дії. І другий аспект – це містифікуючий статус багатства, тобто створення міфу про багатство в умовах сучасного капіталізму [85, с. 17].

Ідея висунення сучасним капіталізмом міфу про багатство змушує нас звертатися до питання про метафізичні підстави міфологеми багатства, яка сьогодні, зі всією очевидністю, як ми вважаємо, переросла в ідеологему сучасного суспільства і реалізована в постструктуралістській парадигмі філософії.

Ідея суспільства тотального панування капіталу – безперервне виробництво не тільки «споживчих вартостей», а всього: і почуттів, і послуг, бажань і навіть людської душі. На думку постмодерністів, «все є виробництвом, виробництвами виробництв, дій і пристрастей, виробництвами реєстрацій, розподілів і обмежень, виробництвами споживань, насолод, тривог і страждань» [194, с. 180].

І тому виявлення метафізичних підстав економічного катексиса (механізмом якого є ідеологема «багатство») сучасної епохи стає актуальним як ніколи. І в зв'язку з цим, на наш погляд, виправданим буде звернення до робіт одного з класиків постмодерної філософії Ж. Батая, який спробував виявити і пояснити парадокс і трагедію сучасної людини, в амбівалентній природі якої і закладений механізм, що формує «істоту, яка прагне до наживи і збагачення» і «істинно людини, яка в основі свого існування являє благопристойність, працю, турботу про дітей, доброзичливість і лояльність до людей» [7, с. 28].

У працях Ж. Батая [9] ми знаходимо пояснення причин формування міфологеми-ідеологеми багатства. У своїх теоріях антропогенезу й

соціогенезу він розкриває теорію «загальної економіки», показує шлях появи міфологеми-ідеологеми багатства в сутності людського буття.

Тому здійснити аналіз формування міфологеми-ідеологеми багатства в свідомості людини і суспільства через аналітику амбівалентної природи людини та результату боротьби протилежних сторін людської природи в формуванні соціального є методологічною метою дисертаційного дослідження. А саме: ми розглянемо феномен багатства в одній лінійці раціонального, тобто людського [9].

Формування людського, морального, соціального через раціоналізацію і отримання праці, результату, багатства – це антропологічний механізм відходу від тваринного стану в природі людини. Адже цілком очевидно, що саме тваринний стан є відправною точкою еволюції людини, від якої вона бере свою тілесність і всі прояви, зумовлені нею.

Якщо б людина безроздільно віддалась іманентності, звільнивши природний світ з-під своєї влади, то вона б зрадила своїй людяності і повернулася до первісного стану: до потаємної/прихованої тваринності. Тому неможливо бути людиною, не залишаючись при цьому річчю [8, с. 74]. Адже сучасний світ звів раціональність, працю і феномен багатства в ранг абсолюту і соціальної технології буття. Тобто, все має ринкову цінність і може бути обмінано на гроші або блага.

Ідеологізація поняття «багатство» пов'язана з тим, що людям завжди потрібні були смисли життя, які б її виправдали за схильність до тваринних інстинктів. Саме цей акцент активно вплітався в систему капіталістичних відносин: індивідуальне буття і служіння загальному благу. І, як результат, капіталістичне підприємство максимально використовувало виправдальні аспекти інтеграції людини в життя.

Постмодерна культура презентує простір капіталізму і багатства, які стали бажаним типом суспільного устрою або «найкращим з усіх строем» [24, с. 43].

Ідеологізація багатства тісно пов'язана з принципом справедливості, який дає можливість людині включитися в суспільну капіталістичну систему відносин. Головні постулати такої системи: «Ти – найкращий, ти зможеш, не зупиняйся перед труднощами, впав – піднімайся» і т. п. Ці сенси дають людині очікувані нею моральні виправдання йти до наживи і збагачення. Розробляються моральні аргументи, які служать легітимізації ділових і підприємницьких практик у повсякденному житті [259, с. 34].

Надалі ідеологізація поняття «багатство» призводить до ситуації формування масового виробництва і масового споживання, де акцент збагачення зміщується на конкретну людину і підприємство, яке окупається гарантом безпеки та стабільності життя робітника і директора (управлінця).

В сучасних умовах багатство є всім тим, що люди цінують, що розширює вибір людини, її альтернативні можливості. Не можна зводити багатство тільки до матеріальних цінностей, тобто до матеріального багатства. Але, як показує час, духовно-моральна деградація суспільства настільки очевидна, що ми постійно ставимо запитання: «А що далі? Де людське»? Звідси звернення до метафізичних аспектів пошуку відповідей на питання: «В чому суть людини, чи людина добра? Або залишається жадібною, жорстокою»? Людина все більше віддаляється від себе, підпадаючи під владу процесів, якими вона більше не в змозі управляти і наслідки яких починають лякати її саму.

Вищевказані роздуми відправляють нас до методології, яку використовує Ж. Батай. Його філософія є одним з найважливіших джерел для розвитку вчень структуралізму й постструктуралізму, що в нашому дослідженні має велике значення і що, сподіваємось, дозволить вибудувати логіку соціокультурної трансформації феномена багатства [259, с. 35].

Проблема субстанції багатства, його першооснови, першоджерела цікава в соціально-філософській інтерпретації даного філософа. Обрана ним методологія презентує аналітику амбівалентності людської природи, виносячи на перше місце питання про співвідношення людського і звіриного,

як і про те, який механізм переходу звіриного в людське. На думку Ж. Батая механізмом переведення звіриного, шаленого в людське, як ми вже вказували, є праця [9]. Праця як раціоналізація, розумна упорядкованість, протиставляється природній люті, тваринним імпульсам, які постійно вирують в душі людини. І тому природа людини ні добра, ні зла, людині дано інструмент людського – це розум, який одночасно робить людину і щасливою, і нещасною.

Дійсно, якщо звернутися до літературної спадщини Ж. Батая, то автор чітко вказує, що «живий організм в принципі отримує більше енергії, ніж йому необхідно для підтримки життя; надлишкова енергія (багатство) може бути використана для розвитку системи (наприклад, зростання організму); якщо система не здатна більше розвиватися або надлишок не може бути повністю поглинений в процесі росту, потрібно обов'язково позбавитися його без користі – вільно чи мимоволі, або зі славою, або, в іншому випадку, за допомогою катастрофи. Історія життя на землі – це результат нестримного буяння, де головною подією є розвиток розкоші і виробництва все більш дорогих форм життя» [64, с. 164].

Війна – це катастрофа, але, як стверджує Ж. Батай, саме війна може стати споживачем надлишкової економіки. Проте це тема іншого обговорення, а зараз хотілося б відзначити, що з даною логікою в житті виникає два види багатств: «існує два способи розуміти багатство: традиційний (дарвінівський), в якому багатство розуміється як накопичення й заощадження, і трансгресивний (батаєвсько-ніцшеанський), в ньому багатство розуміється як щось зайве, яке підлягає розтраті, даруванню, знищенню. Батай абсолютно в ніцшеанському ключі стверджує, що природна економія побудована зовсім не на накопиченні, але саме на розтраті, навіть там, де на перший погляд здається, що має місце відтворення ресурсів» [67, с. 111].

Розум і мораль формують правила, які впливають з природи профанного світу. Саме мораль засуджує крайні форми демонстративного

знищення багатства, що було одним із способів, хоча й ненадовго, хоча й штучно, доторкнутися до сакрального світу (тваринного світу), на час стати іманентними природі.

Ж. Батай зазначає, що здійснений розкол потаємного порядку (порядку тваринного світу) і порядку речей (порядку профанного світу) мав своїм результатом визволення виробництва від його архаїчної мети (непродуктивного знищення зайвої продукції) і від моральних правил опосередкування (діяння заради майбутнього результату, а не миттєвого задоволення [8, с. 92]. Саме це, на його думку, уможливило появу перспективи та реальної можливості в майбутньому спрямовувати надлишок виробничої діяльності на переоснащення виробництва для капіталістичного накопичення.

Тому суть сакралізації в раціоналізації праці, що створює впорядковану діяльність, яка стає людською діяльністю. Профанність з'явиться пізніше, коли праця і багатство набудуть досить негативні смисли буття. А поки, на думку Ж. Батая, де праця, там і річ (тобто накопичення-багатство), і навпаки. Появі знарядь праці, які будуть створювати майбутнє багатство людини, автор приділяє велику увагу.

Завдяки появі знарядь праці, людина починає усвідомлювати себе в часі і сенсах буття: з'являється минуле, сьогодення, майбутнє, в даному континуумі часу людина починає розглядати себе як спрямований в майбутнє проект. Виходячи з усвідомлення тимчасовості, з'являється усвідомлення своєї смертності. На думку Ж. Батая, боязнь смерті якраз і спрямовує людину на отримання корисного результату, тобто багатства.

Отже, людський світ відмінний від тваринного якраз абсолютизацією накопичення, тобто – багатством. Це й намагається критикувати Ж. Батай, як і багато інших філософів ХХ ст., які пережили війни, кризи духовності, чуму жадібності і т. п. та своїми філософськими вченнями намагаються врятувати людство – виховати і навчити.

Сьогодні, тобто в епоху інформаційного суспільства в умовах вирішення протиріччя «жадоба-милосердя» відбувається процес перенакопичення інформації, яка від того втрачає свою цінність і легітимність, що сприяє виникненню в суспільстві нових рис, не характерних для інформаційного суспільства, де основою розвитку є актуальна та валідна інформація. Тому вчені вже зараз підіймають питання щодо появи нового постінформаційного суспільства.

На думку Ж. Батая, як і багатьох інших сучасних дослідників, феномен багатства вважається міфологемою «загального благоденства» або суспільства достатку (Гелбрайт) [236]. Очевидно, що дана капіталістична система геть заперечує бездумну трату, наполягаючи і створюючи систему тотального накопичення. Е. Тоффлер про це говорить прямо у своїй роботі «Революційне багатство»: «тільки-но люди навчилися створювати надлишки продукції, стала можливою перша справжня система багатства» [184, с. 36].

Дана система багатства, в умовах сучасності, далеко вже не міфологема, а реальність буття, фактор, який створив суспільство споживання. Система багатства, породивши споживчий гедонізм (консюмеризм), породжує повну байдужість до високих цінностей, «до того, з чого починається релігія» [20, с. 146]. Ось чому в логіці Ж. Батая поява феномена багатства починається з аналітики релігійної свідомості. Презентуючи перспективи альтернативного розуміння економічних процесів, автор починає з аналітики проблем антропогенезу, висуваючи тезу принципової відмінності тваринного від людського, через властиву іманентність світу тваринного і відсутність суб'єкт-об'єктних відносин, що реалізуються в наявному порядку речей. І тугу за іманентністю, природністю людина, як він її розуміє, висловлює через ритуал жертвоприношення.

Згідно А. Зигмонта: «Світ наповнений насильством, людина ж його позбавлена і вдається до витрат лише завдяки все ще наявній у неї ностальгії по єдності зі світом і свободі; для того, щоб злитися зі світовим рухом, вона звернена до його деривату – жертвоприношенню» [64, с. 160].

Ж. Батай пише: мета жертвоприношення в тому, щоб розірвати ланцюг виробничих суб'єктно-об'єктних відносин корисності, зробити щось божевільне, абсолютно марне в традиції раціональності, щоб тим самим відчути світ, в якому панує непідзвітний каприз [8, с. 143].

У сучасних умовах суспільства споживання непідзвітним капризом стає все наше життя, де шопінг і нескінченне бажання мати, яке не відповідає нашим реаліям (наявність грошей в гаманці), призводить сучасне суспільство до монополії насолоди, яка вбиває будь-яку етику, будь-які звернення до совісті та обов'язку, навіть професійному [259, с. 44]. І сучасне суспільство в координатах своєї життєздатності – «багатство і бідність» – впадає в ностальгію «за неможливим».

Отже, методологічну базу дисертаційного дослідження складають положення системного, історичного, політекономічного та соціокультурного підходів. Соціально-філософська реконструкція феномена багатства базується на синтезі історизму та критичного аналізу. Тому аналіз феномена багатства ґрунтується на виявленні соціокультурних детермінант ціннісних систем в структурі соціального. Основою критичного аналізу феномена багатства є політекономічний підхід. Саме він, на наше переконання, дозволяє розглянути багатство, економічну реальність в соціальній проекції господарської діяльності людини й суспільства.

Міждисциплінарний підхід дозволив в історичній ретроспективі показати найрізноманітніші концепти філософів, економістів, вчених суспільно-гуманітарного профілю, представників сучасних філософських течій, які підходять у своїй аналітиці до людини як соціокультурної та психосоматичної істоти, щодо визначення об'єкта дослідження під кутом зору обраного предмета дослідження. Це дало можливість достатньо всебічно описати феномен багатства в його найрізноманітніших проявах і визначеннях. Системний підхід дозволяє дослідити різні аспекти феномена багатства, виявити закономірності розвитку багатьох сучасних соціальних теорій, де проблема багатства і проблема соціального модифікуються в

інституціональне підґрунтя соціальної культури капіталізму, яким є «гонитва за додатковою вартістю». В рамках історичного підходу вдалось виявити чинники, які формують особливе ставлення людини до багатства як до цінності на різних етапах історії. Ключовою характеристикою соціально-філософського дослідження феномена багатства є використання політекономічного підходу, який передбачає співвідношення досліджуваної категорії з такими діалектичними поняттями, як «продуктивні сили» та «виробничі відносини», та враховує ідеологічну й духовну надбудову. Саме він дозволяє розглянути багатство в просторі матеріалістичного фактажу, проаналізувати стан сучасного виробництва, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ. Іншими словами, визначити економічну реальність в соціальній проекції господарської діяльності людини й суспільства.

Висновки до першого розділу

Здійснення аналізу генези філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку, визначення сутності та змісту, виявлення методологічного інструментарію аналізу дає підстави для формування висновків до першого розділу.

1. Особливістю дослідження генези філософського та соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку є те, що формування філософських поглядів відбувалось у специфічній атмосфері соціально-економічного буття людини. Тому історико-філософське осмислення феномена багатства ми представили в класичній традиції історичної періодизації: від Античності до сьогодення.

В епоху *Античності* багатство розглядається у площині вчення про організацію господарської діяльності, а саме через феномен ойкономіки. Мислителі античності розглядали багатство не стільки як засіб накопичення і збагачення, скільки як умову гідного існування людини або держави. У добу *Середньовіччя*, незважаючи на домінування релігійного типу світогляду і проголошення ключовою цінністю у житті людини духовного зростання і

наближення до Бога-Творця, накопичення золота і срібла залишалось основою економічного зростання і соціальної стабільності на індивідуальному і суспільному рівні буттєвості людини. Натомість у добу домінування гуманізму й пантеїзму епохи *Відродження* відбувається не тільки активний розвиток сфери мистецтва, а й становлення «духу підприємництва», що формується у соціальному просторі торгівлі та засвідчує появу економічно активної людини як суб'єкта перетворюючої діяльності.

Становлення капіталістичного суспільства в епоху *Нового часу* співвідноситься з розумінням багатства через призму теорії трудової вартості, становлення концепту невідчужуваного права власності, формування принципів ринкової економіки, коли людина отримує право на володіння усім тим, що вона виробляє, коли схвалюється у межах протестантської етики розважливе аскетичне ставлення до багатства, що дає поштовх до його накопичення.

Сучасність характеризується зосередженням на *споживанні* як результаті витрачання багатства, а не його накопичення. Економічно-маржиналістична революція дала поштовх до зміни парадигми. Відтепер відбувається зміна акцентів із суспільства загалом на окремого індивіда, який і постає джерелом прибутку. Саме тут знаходяться витoki «*споживчої корисності*» та народжується пріоритет споживання над виробництвом. Головним мотивом існування стає не виробництво, а споживання, не накопичення, а трата, не пропозиція, а попит. Кінець XIX – XX століття характеризується вченими як товарне, речове, матеріальне буття. Відбувається пошук нових ринків збуту, а економіки розвинених країн набувають макро-рівня, що дає поштовх до технологічних інновацій. Економічне зростання, збільшення виробничих масштабів, швидке збагачення певних прошарків населення – ось головні акценти цього часу. Саме в цю епоху, епоху індустріального суспільства, багатство досягає свого апогею.

Останній етап характеризується *кризою капіталістичного способу* виробництва та пошуком способів виходу із неї, де б держава могла забезпечити подальше існування, достаток, безпеку та рівність громадян. Вчені наголошують на глобальній можливості подолання меж капіталізму і переходу до постсучасного суспільства, суспільства соціальної рівноваги та справедливості, де провідну роль відіграватимуть *розвиток технологічного знання*, що продукуються новою людиною – людиною XXI століття.

2. Встановлено, що багатство, як інструмент соціального розвитку, виконує ряд суспільно значущих функцій: *регулюючу функцію, перетворюючу, інтегруючу функцію, ціннісну функцію, системоутворюючу функцію, світоглядну функцію.*

На основі аналізу історико-філософського і соціогуманітарного дискурсу доведено, що багатство у різні історичні періоди є не тільки ключовим фактором формування суспільних відносин (формування класів, розподілу благ, формування соціальної структури), а й магістральним чинником формування поведінки людини на індивідуальному і суспільному рівнях.

На підставі результатів теоретичного аналізу генези філософського і соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку у дисертаційній роботі запропоновано розуміння сутності феномена багатства як поняття, що виражає універсальну здатність людини бути задоволеною та забезпеченою як у матеріальному, так і духовному бутті. Роль багатства якнайповніше проявляється у діяльності людини у сфері суспільного виробництва, через розподіл, обмін, споживання матеріальних і духовних благ, що впливає на формування й функціонування суспільних відносин в історичній динаміці розвитку суспільства.

3. Методологічну базу дисертаційного дослідження складають положення системного, міждисциплінарного, історичного, політекономічного та соціокультурного підходів. Соціально-філософська реконструкція феномена багатства базується на синтезі методу історизму і

критичного аналізу. Водночас аналіз феномена багатства ґрунтується на виявленні соціокультурних детермінант ціннісних систем у структурі соціального розвитку. Ключовою характеристикою соціально-філософського дослідження феномена багатства є й використання політекономічного та соціокультурного підходів, що дозволяють розглянути багатство, економічну реальність у соціальній проекції господарської діяльності людини і суспільства в цілому.

Основні результати першого розділу дисертаційного дослідження висвітлені у публікаціях авторки [130; 132; 133; 136; 137; 139; 259].

На основі висновків до першого розділу переходимо до аналізу наступних питань, які стосуються соціально-філософської специфіки ціннісної трансформації феномена багатства в різних історичних епохах.

РОЗДІЛ 2 СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА СПЕЦИФІКА ЦІННІСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФЕНОМЕНА БАГАТСТВА: ВІД ДОІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ СУСПІЛЬСТВА ДО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО (ПОСТСУЧАСНОГО)

Соціально-філософський аналіз ціннісних трансформації феномена багатства передбачає виявлення деяких соціокультурних пластів, що походять із далекого минулого і висхідні до вершин модерну, далі постмодерну та постсучасності, в яких феномен багатства, господарська діяльність стають системою економцентризму й головним сенсом буття людства, доводячи в такому разі своє буття практично до патологічного стану.

Тому, аналізуючи феномен багатства в другому розділі, ми спробуємо з'ясувати соціокультурні причини, які впливають на зміну суспільних формацій. Розкриття проблеми соціально-філософської інтерпретації феномена багатства обумовлено виявленням форм прояву і принципів функціонування існуючого глибинного взаємозв'язку економічної та соціокультурної реальності, аналіз якої показує, що певний економічний проект неминує ініціює оформлення специфічного соціокультурного проекту і навпаки.

2.1. Ціннісна трансформація багатства в доіндустріальну епоху

Завдання нашого підрозділу – виявити та проаналізувати ціннісну трансформацію феномена багатства в доіндустріальному суспільстві на прикладах античної цивілізації, давньоримського світу і середньовічної феодальної формації.

Роль багатства в соціальному житті суспільства розглядалася різними соціально-філософськими школами (в першому розділі ми це більш докладно описали). Відзначимо вчених, які розглядали проблематику феномена багатства у відповідному історичному баченні, яке нас цікавить. Даний

аспект отримує розвиток у працях зарубіжних і вітчизняних філософів, серед яких: О. Гелдерблом та Ф. Тривеллато [239], Р. Аллен [217], М. Адамус [216], Д. Сепцинська [265], Оген фон Бем-Баверк [14], А. Реуель [150], Ф. Велишський [37], Р. Міллер [110], Міхаель фон Альбрехт [2], В. Черняк [203], В. Квашнін [68], Д. Петрушевський [142], А. Нестеренко [120], С. Семерник [159] та інші.

Описуючи багатство як економічний феномен і його ціннісне наповнення, нескладно помітити його пов'язаність із необхідністю вирішення ряду завдань. Як мінімум – це вирішення проблем виробництва об'єкта, сприйнятого як багатство, його накопичення і збереження. В політичній площині знаходиться ще одна проблема – розподілу об'єкта, сприйнятого як багатство. Вище викладене так само вказує на ще одну важливу ознаку, яка має пряме відношення до багатства. Це обов'язкова наявність особистісної складової, суб'єктивної оцінки об'єкта, що позначається поняттям «багатство».

Суб'єктивну складову, в свою чергу, визначає «*цінність*» об'єкта. Від його наявності повинно залежати життя індивіда й суспільства в цілому, а точніше – рівень життя і його якість. Отже, це – вираз *якісної сторони багатства* [138, с. 62].

Кількісну сторону багатства визначає кількісна обмеженість його обсягу або «соціальний дефіцит». Саме суспільна нестача життєво важливого об'єкту дозволяє побачити його «цінність», зрозуміти якісну й кількісну сторону багатства.

Отже, «цінністю ми називаємо те значення, яке має певне матеріальне благо або сукупність певного роду матеріальних благ для благополуччя суб'єкта» [14, с. 78]. Але тут варто додати – в історичній ретроспективі.

Вивчення ціннісної шкали феномена багатства в історичному розвитку свідчить про тривалі зміни соціально-економічних структур в різних типах суспільств. Універсальним механізмом розвитку історичних типів західних суспільств завжди був «вірус» багатства. А тому соціально-економічна

трансформація суспільств проходила за схемою: від колективістської традиції – доіндустріальне (докапіталістичне) суспільство рухалося до індивідуалізму. В рамках формування соціальної культури суспільство рухалося у діапазоні від сприйняття багатства як особливої форми гарантії фізичного та соціального існування людини, або як втілення міщанського добробуту до визнання грошей і матеріального багатства як найвищої цінності буттєвості людини [272, с. 7].

Історичний аналіз феномена багатства безпосередньо пов'язаний із аналізом соціальних утворень доіндустріальної (докапіталістичної) епохи.

Найбільш ранні за часом суспільства архаїчного та доіндустріального типу соціальності і культурної регуляції прийнято називати традиційними, оскільки в них спостерігається тотальне розширення сфери традиції як колективного імперативу. Доіндустріальне суспільство може бути визначене як суспільство «першої хвилі», тобто суспільство сільськогосподарської революції, переходу від полювання і збирання до землеробства.

Слід зазначити, що поняття «*доіндустріальне суспільство*» і «*традиційне суспільство*» в науці використовуються в якості синонімів. Перше вказує на те, що дане суспільство передувало індустріальній революції, друге – що в даному суспільстві домінують, переважають і навіть панують звичаї і традиції у всіх сферах життєдіяльності. Якщо ми тепер, після проведених роз'яснень, додамо сюди поняття «*аграрне суспільство*» і приймемо його в якості третього синоніму, то виявиться, що ми вказали на ще одну характерну особливість такого суспільства, тобто спосіб виробництва – землеробство. Під «аграрним суспільством» ми розуміємо сукупність міст і приміських зон, об'єднаних економічним обміном і оточених значною кількістю селищ і сіл. Таким чином, три терміни: «аграрне», «традиційне» і «доіндустріальне» – з різних сторін описують одне і те ж суспільство [140, с. 174]. Саме в доіндустріальний період формується соціально-антропологічна інтерпретація багатства, як інституту приватної власності, і ринок, як інститут в його нинішньому розумінні. Так

виникає кредитно-грошова система, а, отже, золото і срібло перестають бути просто дорогоцінними металами, стаючи еквівалентами товарів, послуг і праці. Як наслідок вище зазначеного, змінюється й саме розуміння багатства.

Водночас ми маємо зафіксувати, що достаток і багатство стають аксіологічними поняттями стародавнього світу, коли відбувається формування початків цивілізації і становлення економіки як специфічної сфери діяльності людини.

В соціальній культурі докапіталістичного суспільства багатство починає сприйматися як загальнолюдська цінність, яка відображає матеріальне життя суспільства. Починаючи з давніх часів, багатство стає тією універсальною цінністю, яка сприймається позитивно в будь-якій системі цінностей, позаяк утворює основу життя окремої людини і будь-якої спільноти – сім'ї, клану, держави і т. п.

Докапіталістичне суспільство до «багатства» й «основного капіталу» відносило землі і людину. Земля і раб стали основною продуктивною силою рабовласницького суспільства (докапіталістичного суспільства). Раб був подібний до речі, знаряддя виробництва, робочій худобі, машині і т. п. Ось чому вже в умовах активного рабства, де переважало натуральне господарство, якщо порівнювати його зі східним рабством, отримали подальший розвиток елементи товарного господарства і товарно-грошових відносин [150, с. 10].

Гроші, як товарний еквівалент і цінність, виникають тоді, коли з'являються надлишки продукції і стає можливим бартер. Обмін виникає з появою суспільного поділу праці, як тільки-но первісна громада розділилася на скотарів і хліборобів. До того часу, поки обмін відбувався між сусідніми племенами й мав безсистемний характер, його можна було здійснювати як натуральний. Такі бартерні угоди незручні й важкі, адже обмін міг взагалі закінчитися нічим, або ж міг не відбутися в потрібний час, наприклад, до закінчення сезону. Тому виробнику доводилося обмінювати свій товар на найбільш «ходовий», необхідний всім, в надії змінити його пізніше на інший,

потрібний йому товар. Таким чином, саме в цьому «ходовому» товарі зручніше було виражати його співвідношення з іншими товарами при їх обміні, що вже являло собою примітивну його «ціну».

Тисячоліттями торгівля була виключно бартерною, адже грошей, в нинішньому їх розумінні та функції, не існувало. Дорогоцінні та рідкоземельні метали вимінювали тільки для прикрас. Ніхто не замислювався про дискомфортність мінової торгівлі до того часу, поки гроші не стали позначатися все сильніше як необхідний елемент торгівлі. Роль грошей, еталону всіх обмінів, завжди і всюди виконував той товар, на який був максимальний попит, або ж той, що був у великій кількості. «Спектр таких речей воістину великий: від коров'ячих черепів на острові Борнео до шматків солі в Африці, від залізних списів у Конго до людських черепів на Соломонових островах» [37, с. 56]. Вельми ходовими товарами були шкури, худоба, часом навіть люди [110, с. 356].

Але товарообмінні відносини з часу їх виникнення об'єктивно тяжіли до пошуків зручного, найбільш «космополітичного», прийняттого для всіх товару, здатного виступати загальним еквівалентом на ринку. Таким еквівалентом в різні історичні періоди ставали метали: бронза, залізо, мідь, срібло, золото [272, с. 10].

Спочатку і золото, і срібло були звичайними товарами. Люди, нібито не помічаючи їх прекрасних властивостей, використовували в ролі грошей, здавалося б, досить невідповідні речі [2, с. 321]. Але в ході еволюційного розвитку товарно-грошових відносин соціум докапіталістичного (доіндустріального) типу прийшов до усвідомлення того, що повноцінна монета з дорогоцінного металу є особливо стабільним об'єктом накопичення багатства тому, що вона самостійно мала цінність як срібна або золота річ. «Гроші були першим джерелом користолюбства, підступного лихварства і жадання розбагатіти, виправдання неробства, – пише Пліній Старший. Але ці пороки досить швидко посилилися ще більш, і виникло справжнє безумство і невтомна жага золота» [203, с. 137].

«Ненаситна жага золота» як справжнє безумство людини, про яке говорить Пліній Старший, є швидше передбаченням майбутньої соціальності, де достаток – суть справжнього, і багатство поглине моральне як індивідуальне і суспільне.

Все ж слід констатувати, що ставлення до багатства в докапіталістичну епоху розглядається переважно як *дар*, як можливість розквіту соціально-економічної складової античного світу, в якому слава і честь – одні з найпрестижніших складових багатості людини.

І, як підтвердження наших суджень, ми проаналізуємо трактати давньоримських філософів Катона, Варрона в їхніх поглядах на соціальне, суспільне, державний розвиток, де центральним питанням і проблемою є історія земельної власності, де земля була справжнім багатством для всього суспільства [272, с. 18].

Катон Старший, Марк Порцій (234-149 рр. до н.е.) був великим політичним діячем і письменником Стародавнього Риму, автором сільськогосподарського трактату «Землеробство», документу, що яскраво ілюструє розуміння ідеології багатства того часу. На його думку, справжнім багатством в державі повинна бути не торгівля, яка несе небезпеку й лихо, а господарська діяльність на землі, яка здійснюється за принципом «господарю любо продати, а не купувати» (тобто реальне виробництво, а не симуляція цінними паперами, якщо перекласти на сучасний «сленг»). Автор упевнений, що господар повинен приміський маєток «облаштувати й засадити так, щоб він був якомога більш прибутковим». Прибутковість, багатство маєтку – це, в той же час, і «честь» і «слава». Катон вважав, що головним джерелом багатства при обробці землі є організована праця рабів. Жорстка дисципліна праці серед робітників – це можливість вибити з них найбільшу масу додаткової праці [150, с. 34-35]. (Як бачимо, ідеї класовості, в основі формування яких лежить феномен багатства, вже зародилися в Стародавньому Римі).

Агрономічний трактат М. Т. Варрона (116-27 рр. до н. е.) – римського письменника і вченого в різних областях знання – під назвою «Про сільське господарство» свідчить, порівнюючи з добою Катона, про подальшу ступінь раціоналізації, інтенсифікації сільського господарства, про подальше проникнення в його надра товарно-грошових відносин.

Обстоюючи більш високу прибутковість маєтків, Варрон виступає як прихильник ведення сільського господарства на наукових засадах. Критерієм багатства вважає введення раціонального ставлення до праці на землі, з мінімальними витратами, а саме: «де що продається, там і народжується, а також зручний шлях ввезення того, що потрібно в маєток» [31, с. 92]. На його думку, хліборобам слід враховувати коливання ринкових цін для отримання можливо більшого прибутку.

Цікаво відзначити, що даний період закладає принципи соціально-економічної моделі, в якій протиставлення торгівлі та землеробської діяльності будуть зняті та виправдані як механізми багатства. Даний аспект яскраво проілюстровано в монографії В. Квашніна [68]. Автор аналізує серію законів в давньоримському суспільстві, які обмежують і забезпечують легітимність накопичення багатства через торгівлю, як виду економічної діяльності, який в давньогрецькому і давньоримському суспільстві не вважався моральною діяльністю, пов'язаною із честю і славою. При цьому він зазначає: «Джерела показують як приклади зневажливого ставлення до торгівлі й торговців, так і ставлення до mercatores як особам не тільки багатим, але й шанованим. Саме по собі багатство ніколи не засуджувалося в Римі, навпаки, воно було важливою ознакою людини, що займає високе соціальне становище.

Ймовірно, що ставлення до торгівлі залежало від її масштабів і кінцевих цілей. Як свідчить Цицерон, «торгівлю, якщо вона незначна, треба вважати брудною справою; якщо ж вона велика й прибуткова, коли звідусіль привозиться багато товарів і багато людей забезпечуються ними без обману, то її засуджувати не можна. Більш того, якщо вона, наситившись, або,

вірніше, задовільнившись отриманим доходом, перейшла, як це часто буває, з відкритого моря в гавань, а з самої гавані вглиб країни і в земельні володіння, то її, мабуть, можна хвалити з повною на це підставою. Переміщення грошей з високоприбуткової торгівлі в менш прибуткове сільське господарство було обумовлено мотивами не економічними, а соціальними, виражаючи потребу в підтримці високого статусу і престижності в римському суспільстві» [68, с. 13].

Як зазначає автор, «закони про розкіш», прийняті в римському суспільстві, були соціальним механізмом реалізації принципів соціальної справедливості й гальмування розкладання соціальних традиційних норм в давньоримському суспільстві у зв'язку зі збагаченням певного прошарку громадян.

Таким чином, особливістю ставлення до багатства у Стародавньому Римі було те, що більшість представників римського суспільства жили за рахунок продуктивності провінцій, виснажуючи господарські сили і руйнуючи господарське життя провінцій. У соціально-філософському дискурсі навіть виникає поняття, яке описує особливість римського господарства – це римський капіталізм [142].

Стверджується, що під терміном «капітал» розумілося грошове, земельне багатство, тому в якості «капіталіста» сприймалась людина, що володіла капіталом, в першу чергу землею. Тому аграрне питання, як суть добробуту античного суспільства, для багатьох прогресивних філософів залишалось особливо актуальним.

Таким чином, система цінностей в докапіталістичний період в першу чергу пов'язана з орієнтацією на традицію, на досвід предків, а також із впливом природних зовнішніх і внутрішніх змін, які ускладнювали життя стародавнього світу, змінюючи одну формацію на іншу. І, звичайно ж, в основі кожної формаційної моделі лежить ідея «соціальної престижності», змістом якої і є праця та багатство, трансформація яких спрямована на суспільне визнання та винагороду.

В кінці V століття н.е. відбулося падіння Західної Римської імперії. В цих умовах виникає феодальний лад. Почалася епоха Середньовіччя. На противагу античному періоду докапіталістичного суспільства у феодальній Європі стратифікація більше враховувала соціальні чинники (шляхетність походження, даровані привілеї, статусні повноваження), ніж володіння засобами виробництва. Аристократ залишався аристократом навіть тоді, коли переставав бути власником, а соціальні конфлікти частіше набували форму релігійних і міжфеодальних чвар [272, с. 22]. Установки середньовічного християнства щодо багатства та форм його виразу не впливали безпосередньо із сутності середньовічного феодалізму, вони виникли ще в давнину. Це можна пояснити властивою феодалізму специфічною символічною інтерпретацією всіх явищ і предметів.

Наприклад, багатство цінувалося головним чином своєю знаковою функцією: накопичені й заховані гроші в розумінні феодала не мали цінності, їх потрібно було витратити, підносити ближнім і васалам, витратити на організацію бенкетів та лицарських турнірів, церемоній та свят, жертвувати жебракам і на будівництво церков. Багатство ставало своєрідним показником *щедрості, широти душі, гостинності та доблесті феодала*, престиж і вплив якого підвищувалися; так підтримувалася лицарська честь – головна цінність в моральному кодексі середньовічного соціуму. Відповідно і власність на великі землеволодіння дозволяла роздавати феоди васалам, велика кількість яких свідчила про могутність і вплив їх сюзерена.

П. Бурдьє у своїй праці «Практичний сенс» підкреслює практичне заперечення корисливого інтересу, яке дозволяє задовольнити свій інтерес, але тільки в особливій формі, прагнучи показати, що ти його не чиниш. *Володіння служить для дарування*. Але саме дарування і є володіння. У подібному суспільстві існує тільки два способи міцно прив'язати кого-небудь до себе: або через дар, як борг, або через дар, як моральне зобов'язання, підтримуване щедрим даром [27]. Тим самим автор чітко вказує на світоглядні орієнтири феодального суспільства, в основі якого лежить

ідеологія «Християнського світу». І дана ідеологія входила в тотальне протиріччя з ідеологією «Римського капіталізму».

Матеріальний добробут в доіндустріальному суспільстві служив підтвердженню соціального статусу і знаряддям підтримки громадського впливу. Вважалося, що саме володіння цінностями може викликати тільки заздрість і презирство, а ось публічне розтрачання матеріальних благ і обдаровування інших (особливо роздача милостині жебракам) заслуговують на вшанування і славу. Саме в цьому й полягала особливість статусу сеньйора [61, с. 42].

Багатство, яке виникло в середньовічних містах, було новим багатством і новою ідеологією майбутніх буржуазно-капіталістичних структур. Як зазначає Р. Нурієв, майбутні соціально-економічні моделі суспільств вже спираються не на земельну власність, а на власність, що виникла в результаті праці. Цінність цього багатства виражалася, перш за все, у грошах, у монетах. Багатство бюргерів, купців і лихварів створювало передумови для розвитку системи банків та інших грошово-кредитних установ нового часу [123, с. 96].

Середньовічній людині була чужою мета збагачення. Його завданням виступало життєзабезпечення себе і своєї сім'ї.

В культурно-історичному просторі середніх віків домінували ідеї, які в цілому протистояли ідеям збагачення і не сприяли розвитку економічного прогресу. Зазначений автор дуже чітко вказує на низьку продуктивність праці традиційного суспільства, як і на проблему життєзабезпечення середньовічного суспільства. Суспільство в цілому було бідним, проблеми голоду та епідемій постійно супроводжували епоху Середньовіччя. Не дивно, що накопичення і лихварство не тільки в моральному плані, а й у практичному сенсі не могли отримати схвалення. Ось тільки кілька думок з його робіт: «Цьому новому багатству стала протистояти в містах і нова бідність. Якщо в раннє Середньовіччя монастирі виникали далеко від мирського життя, то тепер вони активніше залучаються до суспільного

життя. Поряд з традиційним – «чорним» чернецтвом виникає «біле» чернецтво. Однак розвиток міст відсунув на другий план і старе, і нове чернецтво, зробив анахронізмом рух відлюдників, тісно пов'язаний із аграрним феодальним суспільством» [123, с. 97].

Нові монастирі виникають у самій гушавині середньовічного суспільства – у містах. У XII-XIII ст. відбувається становлення і стрімкий розвиток жебракуючих орденів домініканців і францисканців, проповідь яких звернена перш за все і головним чином до містян.

З'являється воїнство священників і вчених, основною справою яких стає освіта. Представники цих орденів займають провідні кафедри в найбільш відомих університетах Європи. Нові жебракуючі ордени виявилися в змозі звернути увагу нових багатіїв на бідняків.

Уже в XIII ст. у містах виникає масовий рух заснування й розвитку притулків. Як справедливо зазначає Ж. Ле Гофф, «сформувалася подвійна мережа: з одного боку – нічліжки (*hospices*), де годували і брали на ночівлю бідняків і паломників, з іншого – богадільні (*hotels-Dieu*), куди приймали хворих, вагітних жінок, сиріт і кинутих дітей» [52, с. 10].

Слід особливо підкреслити, що нова бідність представляла певний образ думок і дій і не носила вузько економічного характеру, органічно увійшовши в соціальну цілісність феодального суспільства, основу якої складало милосердя [123, с. 11-12].

Таким чином, ми можемо підкреслити, що в системі феодальних відносин багатство асоціювалося не з кількісним накопиченням матеріальних багатств, а зі *«щедрістю душі» і милосердям*. Орієнтація на егалітарність і взаємопідтримку в даному суспільстві формує свого роду «соціальну страховку», гарантії існування, які фіксуються в нормах і звичаях, і невдовзі стануть соціальною культурою майбутніх поколінь, майбутніх культурно-історичних утворень.

На думку К. Поланьї, дані риси сягають ще до підвалин первісних суспільств, які, в принципі, можна розглядати як більш гуманні порівняно з

сучасністю: «Економічні інтереси окремої людини рідко виходять в ньому на перший план, бо плем'я рятує всіх членів від голоду, поки воно саме не стає жертвою якогось лиха, – але і в цьому випадку інтереси племені наражаються на небезпеку не в індивідуальному, а в колективному плані. Крім того, важливу роль тут відіграє необхідність збереження соціальних зв'язків: по-перше, тому що, порушуючи традиційні норми честі або щедрості, індивід ставить себе поза суспільством і перетворюється на ізгоя; по-друге, тому що всі соціальні зобов'язання є, в кінцевому рахунку, взаємними і їх виконання найкраще служить також і матеріальним інтересам індивіда. Подібний порядок речей неминуче здійснює на психіку індивіда потужний і постійний вплив, який доходить до того, що в дуже багатьох (хоча далеко не у всіх) випадках людина абсолютно втрачає здатність усвідомлювати наслідки своїх вчинків з точки зору особистого, «матеріального» інтересу. Таку психологічну установку зміцнюють дії, які часто чинять всією громадою, – наприклад, вживання спільно здобутої їжі або участь в розподілі здобичі після проведеного всім плем'ям походу. Нагорода за щедрість в плані соціального престижу настільки висока, що будь-який інший принцип поведінки, крім повної безкорисливості, стає просто невивідним» [145, с. 34].

Таким чином, саме відсутність загрози індивідуального голоду робить первісне суспільство в якомусь сенсі більш людським, ніж ринкова система сучасності.

Гроші з дорогоцінного металу стають головною цінністю останньої стадії доіндустріального суспільства. Вони дозволяють вести діалог між цінностями та формалізують конфлікти між ними, переводячи їх в мирне русло. Гроші виступають як мірило різних цінностей і одночасно як інструмент перетворення цінностей в рішення. Багатство матеріалізується в гроші, які стають більш м'якою формою влади. Така форма влади вже буде доступна кількісному виміру, не пов'язаному із «феодальною» залежністю, адже стає здатна практично виключити всі явні форми рабства і створити умови для розвитку нових історичних типів суспільства.

Підводячи підсумки зазначимо, що ставлення до багатства в доіндустріальну (докапіталістичну) епоху розглядається переважно як дар, як можливість розквіту соціально-економічної складової суспільства, в якому слава і честь – одні з найпрестижніших складових багатості людини. Багатство було своєрідним показником щедрості, широти душі, гостинності та доблесті суб'єкта соціальної дійсності. В докапіталістичну (доіндустріальну) епоху володіння служить для дарування. Але саме дарування і є володінням.

2.2. Багатство в умовах становлення та розвитку капіталізму: індустріальна парадигма

Людство, починаючи з XII століття, намагається входити в якісно нове суспільство з новими цінностями, установками та орієнтирами, назва якого – індустріальне, модерне суспільство. Поступово формується ринкове суспільство, в якому ринок ускладнює суспільний розподіл праці, створює відповідну соціальну структуру й політичний режим (демократію). Відбувається відокремлення релігії від політики і економіки, звільнення економіки від моралі, а суспільство сприймається як ринковий обмінний союз, де головним результатом взаємодії між членами суспільства могла виступати лише економічна вигода і бажання багатства [84, с. 14].

Над проблемою генезису індустріального суспільства і відношення людини до багатства працювали багато соціальних теоретиків як Нового часу, так і періоду кінця класичної парадигми філософії. Особливо слід відзначити внесок Н. Макіавеллі [98], Т. Гоббса [50], І. Канта [246], Г. Гегеля [47], Ф. Ліста [95], К. Маркса [101; 102; 104; 105; 106], М. Вебера [34] і В. Зомбарта [62; 63], М. Фуко [194-199]. Вони показали причини та фактори виникнення нових принципів облаштування життя, ведення виробництва, соціалізації, нові відносини, нові способи встановлення соціального зв'язку, нові способи життя разом. Але в основі всього постає аналітика економічного. Феномени багатства, капіталу, накопичення є першопричиною формування індустріального капіталізму.

Саме в індустріальному суспільстві народжується вираз «час – гроші». Тобто, найабстрактніше поняття зводиться до земного матеріального виміру, що чітко характеризує основний дух та напрям розвитку того часу. Повна концентрація суспільства на економічних показниках діяльності людини, корисність конкретної людини для суспільства у сфері створення матеріальних благ та заробляння грошей – ось основні інтенції індустріального суспільства [139, с. 78]. Вхідження в індустріальну сучасність характеризується зверненням до земного світу та усвідомленням його цінності, що, у свою чергу, нівелює божественний вимір людського буття, відбувається очищення, звільнення людської діяльності, особливо у сфері виробництва, від усіляких релігійних примусів та меж. Тіло перестає сприйматись як пасивний і негативний об'єкт, а перетворюється з оболонки душі на її супутника. Саме в цей час помітною стає особлива увага з боку держави до «соціального тіла» як до основного механізму заробляння грошей.

На авансцену життя виходить капіталізм, презентуючи нові принципи економцентризму, де потреба матеріального зростання (накопичення) стає домінантною установкою свідомості, що надалі буде нести наростаючі смислові ризики для безпеки як суспільства, так і окремої особистості. Більш того, в системі суспільного виробництва багатство стає головною перевагою сучасної епохи.

Дуже чітко аналізує дану тенденцію К. Маркс, даючи визначення капіталізму: «Капіталізм означає таку економічну систему, яка в значній мірі характеризує панування капіталу» [104, с. 246]. Ми солідаризуємось із зазначеним визначенням капіталізму, додаючи, що саме в цю епоху інтенсифікація багатства досягла свого апогею, а в сучасних умовах, коли капіталізм повинен вже перейти в модель посткапіталізму, він не змінює своєї природи і тому не відбувається справедливого соціального розподілу багатства, а все багатство зосереджено в руках небагатьох, що і підтверджує

визначення, яке 200 років тому дав К. Маркс, що капіталізм – це панування капіталу.

Тому актуальність даного підрозділу обумовлена необхідністю узагальнення та аналізу існуючих підходів до проблеми багатства в умовах капіталістичної системи від моменту її зародження до сучасного стану кризи, в якому знаходиться глобальний капіталізм. В даному підрозділі ми визначимо чинники й механізми, які виводять феномен багатства на рівень домінантної ідеологемі капіталістичного суспільства. Також представимо даний феномен у виняткових сенсах матеріалістичного компоненту накопичення. У зв'язку з цим наведемо та проаналізуємо визначення сучасних економістів щодо багатства. Ось тільки деякі із визначень, що відображають ціннісну складову нової епохи капіталізму: багатство – це 1) сукупність предметів, призначених для задоволення людських потреб [99, с. 17]; 2) велика кількість матеріальних цінностей, грошей; 3) сукупність ціннісних якостей [121, с. 66].

Останнє визначення дає нам можливість побачити, що багатство є невід'ємною складовою системної динаміки сучасного суспільства, що термінологічно, категоріально, змістовно та емпірично проявляється у взаємозалежності «багатство – потенціал – розвиток» [162, с. 3].

Дану смислову аспектальність трансформації феномена багатства ми обов'язково розкриємо, коли будемо аналізувати постсучасну ситуацію, ситуацію кризи капіталізму. А тим часом звернемося до історичних етапів формування нової соціально-економічної системи епохи Нового часу. Варто зазначити, що в центрі уваги аналітичних філософських праць представників епохи Нового часу лежить проблематика онтологічного статусу багатства і юридичної легітимації володіння. Натомість те, що таке багатство і яка його цінність для людини і суспільства зачіпаються тільки у зв'язку із названими проблемами, не набуваючи при цьому самостійного розгляду.

Соціально-економічні мотиви середньовічних ересей, економічні вимоги селянських повстань – все це було опозиційною системою

феодалізму і першою соціально-політичною складовою нового буржуазно-капіталістичного устрою, в якому роль багатства набуде рис «відчуженої сили, як своєрідного фетиша, що вибудував своє «капіталістичне Буття» над «Буттям Людини і Природи», протиставивши це своє «капіталістичне буття» істинному буттю – як «капіталістично справжнє, капіталорационалізоване буття» [177, с. 10]. Але це буде пізніше, а поки в переході від традиційного суспільства до буржуазного, капіталістичного народжуються нові представники буржуазії з лихварськими нахилами.

Влучно підкреслив появу нового класу і нової світоглядної парадигми епохи Ренесансу наш вітчизняний дослідник З. Скринник: «Як зустрілися гроші й світоглядні цінності – бачимо ще в добу Ренесансу. На початку XIV ст. був ліквідований орден Тамплієрів, який створив першу в світі систему банківських послуг для обслуговування хрестових походів. Імпульс, який Тамплієри дали розвиткові грошового обігу в середньовічній Європі, продовжився в розвитку нової мережі банківських установ, створеної банкірськими родинами північно-італійських міст-держав Пізи, Венеції, Верони та Генуї. Багатіючи, банкірські сім'ї вкладали гроші в предмети мистецтва та старовини – витвори культури Давнього Риму та Греції. Вони виплачували власні стипендії, фінансували мистецтво, використовували класичні знання, твори мистецтва, стиль домашнього побуту, що належали до дохристиянських часів, щоб дистанціюватись від релігійних ідей. Таким чином вони підкреслювали, що мають владу завдяки своїм комерційним підприємствам і нічим не зобов'язані церкві. Гуманізм Ренесансу сформувався як культура торговців та банкірів. Центром Відродження, як і банківської справи, була Флоренція. На пікові розквіту Флоренції як банкірського міста у 1422 р. у ній працювали 72 міжнародних банки [169, с. 25-26].

Отже, під впливом прогресивних ідей Відродження починає зароджуватися нова ідеологія по накопиченню капіталу, ідеологія, яка породжує буржуазію, а потім і капіталіста – це ідеологія меркантилізму.

Меркантилізм у Західній Європі представляв собою насамперед економічну політику ряду феодальних держав у період так званого первісного накопичення капіталу. В меркантилізмі як економічній політиці слід розрізняти ранній меркантилізм, або монетарну систему, і розвинений меркантилізм, або мануфактурну систему [150, с. 114].

Меркантилісти не мислили собі багатство інакше, як представлене в грошах – золоті та сріблї. Меркантилістська система виходила з передумови, що гроші представляють собою виняткову форму багатства. Як помітить професор А. Реуель, помилково ототожнювати багатство з грошима, а гроші з благородними металами. При капіталізмі багатство суспільства виступає як багатство окремих осіб, які є його приватними власниками, як сукупність матеріальних благ, що знаходяться у приватній власності цих осіб. Що стосується грошей, то вони аж ніяк не є єдиним змістом багатства, а являють собою лише загальне його втілення. Нова ідеологія не розуміла реальних механізмів формування багатства, а саме ілюзорне уявлення меркантилістів, що золото і срібло є грошима за своєю природою, впливає з того, що вони не бачили, що в золоті і сріблї, як грошах, представлено виробниче відношення до речової форми [150, с. 115].

За всієї неспроможності поглядів меркантилістів на багатство, ми повинні розуміти, що епоха, в якій вони діяли, капіталістичний спосіб виробництва ще знаходився в зародковому стані. Значна частина продуктів, вироблених в тих чи інших країнах, не перетворювалася ще в товари, і, отже, в дійсності не являла собою суть буржуазного багатства, а була безпосередньо джерелом існування для самих виробників. І оскільки буржуазною економічною сферою була в той час сфера товарного обігу, то меркантилісти з цієї точки зору і розглядали весь процес капіталістичного виробництва.

Розвиток капіталістичного способу виробництва підготував основу для формування класичної політичної економії. Класичний період розвитку політичної економіки заклав фундаментальну основу теоретичних

напрацювань в теорії багатства. Підходи дослідників щодо трактування категорії багатства та порядку його формування були тотожними. Представники класичної школи політекономії вважали, що первинним джерелом багатства, як доходу, є заробітна плата, земельна рента і прибуток, які визначають вартість товару та є доходами різних верств населення.

Першими представниками класичної політичної економії були В. Петті в Англії та П. Буагільбер у Франції. Вони зробили спробу звести вартість до кількості витраченої праці, тим самим зробивши крок у бік трудової теорії вартості, яка вбачала джерело капіталістичного багатства у сфері виробництва [150, с. 124-131].

У Франції провідною галуззю залишалось землеробство, тому представники французької класичної політичної економії Ф. Кене, А. Тюрго та інші джерело приросту капіталу шукали саме в землеробстві, а «чистий дохід» розглядали як дар природи [45], [70], [186], [150, с. 134-148].

Поширення мануфактурного і становлення машинного виробництва означало створення адекватної матеріально-технічної бази капіталізму. Класики політичної економії намагаються відкрити джерело капіталістичного багатства вже в сфері виробництва. Вирішальний крок у цьому напрямку був зроблений А. Смітом (1723 – 1790 рр.). В опублікованому в 1776 р «Дослідженні про природу і причини багатства народів» він аналізує умови виробництва та накопичення багатства [170]. Джерелом багатства визначається виробництво, а капітал – головна рушійна сила економічного прогресу. Поняття «багатство» трактував як накопичену необхідну умову для процесу виробництва, господарських потреб і отримання доходу [170, с. 190]. Заслугою цього видатного вченого-економіста є дослідження ним процесу нагромадження капіталу і зростання національного багатства. «Зростання доходу й капіталу означає зростання суспільного багатства» [170, с. 131].

Також для А. Сміта джерелом більшої продуктивності, отже, «багатства народів», була економічна спеціалізація – розподіл праці й обмін

продуктами праці на ринку. Цю спеціалізацію й обмін уможлиблював капітал, що його він визначав як сукупність активів, нагромаджених із виробничими цілями [130, с. 206]. Підприємці можуть використовувати нагромаджені ресурси для підтримки спеціалізованих підприємств, доки можуть обмінювати свою продукцію на інші потрібні речі. Що більше капіталу нагромаджено, то можлива більша спеціалізація і вищою буде продуктивність праці суспільства.

Досліджуючи природу та сутність категорії «багатство», вчений виділяв види матеріальних і нематеріальних благ, які зумовлюють розвиток капіталістичного суспільства, а джерелом ідеї багатства дослідник вважав людину [133, с. 164].

А. Сміт розглядав людське суспільство як міновий союз, що своїм корінням йде у властивості людської природи. Вирішальною ознакою людської природи він вважав схильність до «торгівлі, до обміну одного предмета на інший» [170, с. 16].

Як зазначить професор А. Реуель: «А. Сміт виходив із тієї передумови, що при наданні один одному взаємних послуг люди керуються міркуваннями вигоди, егоїстичними інтересами. Прагнення до вигоди окремої особистості збігається з інтересами всього суспільства. Цю думку А. Сміт конкретизує стосовно капіталістичної господарської діяльності» [150, с. 149-150].

Кожна людина унікальна, вона володіє даними від природи (або набутими) здібностями. Ці відмінності індивідів стають суспільно значущими завдяки обміну та торговельній діяльності. Їх однобічність і обмеженість перетворюються на їх гідність, адже спеціалізація підвищує продуктивність праці. Обмін, мінімізуючи витрати, змушує людей ставати «глибокими фахівцями у вузькій галузі», що сприяє розвитку особистості та її певних конкретних талантів. Індивіди стають повноправними членами суспільства, необхідними один одному завдяки своїй спеціалізації [170].

А. Сміт, таким чином, розглядав господарську діяльність капіталізму і можливість розбагатіти як тенденцію до рівності вигід в умовах різних

застосувань праці й капіталу. Зазначена тенденція здійснюється завдяки переливу праці й капіталу з однієї галузі в іншу.

У працях представників класичної школи політекономії закладається знання про природу капіталістичних відносин (работы А. Смита, Д. Рикардо) [170], [151] з такими характерними її атрибутами, як ринок, де діють відокремлені, конкуруючі між собою приватні виробники; капітал, гроші та інші активи, що вкладаються у виробництво і, звичайно ж, раціональна економічна людина, що мінімізує витрати і максимізує багатства, накопичення.

Становлення капіталізму історично виступає як процес так званого «первісного капіталу». Тому проблеми багатства, накопичення набувають нові значення й актуальність. Новий клас буржуа, поряд із системою економічної політики, представляє нову ідеологію багатства, яка отримає назву меркантилізму, і дана ідеологія створить епоху первісного нагромадження капіталу. Як чітко відзначить К. Маркс, основу цього процесу складуть відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва і формування вільного ринку – вільного як від позаекономічної регламентації і примусу, так і від засобів виробництва. «Щодо капіталу з самого початку ясно, що він фігурує двояко: 1) як фактор виробництва, 2) як джерело доходу, як фактор, що визначає відомі форми розподілу» [104, с. 119].

Продовжуючи думку К. Маркса, сучасний соціальний філософ А. Бугалін обґрунтовує історичну сутність процесу «первісного нагромадження капіталу». Автор уточнює, що капітал – це, власне, не накопичення у звичному розумінні, а процес експропріації безпосередніх виробників, що відбувався в більш жорстких або більш м'яких формах. Методи так званого «початкового капіталу», що застосовувалися у Великобританії, і спиралися на насильницьку експропріацію сільського населення, були покладені К. Марксом в основу його викладу первісного накопичення в «Капіталі» [25, с. 140]. Звернення до методології класичного

марксизму дає можливість показати (уявити) трансформацію феномена багатства в найвищу цінність людського буття. Шлях, який проробляє багатство як цінність, наступний: на місце верховної цінності ідеалу, що відбиває не тільки життєве, а й духовне начало, ставиться проміжна цінність – засіб.

Методологія марксизму дає можливість визначити пріоритети матеріального виробництва, яке породжує суспільні відносини, зумовлені капіталістичним способом виробництва (званого нині «ринковою економікою»). На основі таких теоретико-методологічних підходів, як трудова теорія вартості та обумовлене нею розуміння природи відносин між капіталом і найманою працею як відносин експлуатації, буде побудована вся система соціальної культури ХХ століття.

Діалектичний розгляд соціальної реальності і становлення методології історизму розкриває феномен багатства через феномен відчуження форм людського існування. В даному аспекті дуже чітко простежується філософсько-екзистенціальна особливість вчення Маркса, яка стає найбільш актуальною в сучасних умовах. К. Маркс та Ф. Енгельс відзначають у своїй праці «Німецька ідеологія» уявлення про дійсність людського буття як такого існування, при якому люди пов'язані зі світом за допомогою вільної, невідчужуваної діяльності, що приносить їм духовну радість повноти буття, і в якій зняті протиріччя між індивідом і суспільством, між присвоєнням і споживанням, між працею і насолодою [105, с. 69; 106, с. 119; 136; 137; 140]. Дані ідеї знаходять свій розвиток в подальшій марксистській філософії, а саме в концепції перетворених форм праці і, як результат, в теоретичних концептах розуміння, що таке капітал, багатство, власність і що знайшло своє вираження в першу чергу в трактатах «До критики політичної економії» та «Капіталі».

Також марксизм, в рамках методологічного підходу, обраного в дисертації, презентує проблему відтворення капіталу. У нашому дослідженні це матиме принципове значення, позаяк це розкриває причини виникнення

надкорпорацій і концентрації багатства в руках небагатьох, виникнення не просто прибутку, а надприбутку завдяки використанню фіктивного капіталу та перенесення життя у гіперреальність, де багатство також набуває рис гіперреальності. І в подальшому викладі нашої роботи ми звернемося до роботи французького вченого Пікетті, до його праці «Капіталізм у XXI столітті», де через 150 років буде прописана проблема відтворення капіталу в сучасних умовах і в черговий раз підтвердиться актуальність Марксового вчення щодо критики капіталістичного суспільного виробництва: «У XIX столітті Карл Маркс пророкував, що багатство буде концентруватися в руках все меншої кількості сімей. Через століття запанувала інша точка зору. На ринках, які перебувають на ранніх стадіях економічного розвитку, нерівність доходів зростає, а в міру зростання економіки починає знижуватися. Як же насправді еволюціонують принципи розподілу капіталу? І чи стане комбінація з економічного зростання, конкуренції і науково-технічного прогресу основою для досягнення більшої соціальної гармонії і багатства нації?» [144, с. 21]. Відповіді на ці питання якраз і дає марксистська методологія соціально-економічної спадщини.

Як зазначає професор С. В. Степаненко: «найбільш цінним та актуальним і понині в марксистській економічній спадщині є методологія економічних досліджень. Особливого значення вона набуває тепер, коли відбуваються пошуки шляхів радикального оновлення теоретико-методологічних основ сучасних досліджень на ґрунті змістовної критики нині домінуючої неокласичної економічної теорії та провалів практичного застосування її рецептів» [58, с. 6].

Книга Т. Іглтона «Чому Маркс був правий» вкрай цікава тим, що автор намагається відповісти на питання актуальності марксистської методології в сучасних умовах кризи парадигми «економікс» і самого капіталізму та презентувати соціально-філософську складову марксистського вчення, в якому людина і суспільство вийдуть на перші позиції життя.

Як зазначає автор: «Дана криза призвела, крім усього іншого, до того, що слово «капіталізм», яке зазвичай сором'язливо ховається під різними псевдонімами на кшталт «сучасна епоха», «індустріальне суспільство» або «Захід», знову увійшло в широкий ужиток. Воістину, якщо люди починають говорити про капіталізм, значить ця система дала збій. Сама увага до питання служить точним показником того, що капіталізм перестає сприйматися так само невід'ємною частиною навколишнього світу, як повітря, яким ми дихаємо, і може бути розглянутий як історичне, причому як таке, що виникло порівняно нещодавно, утворення. Можна навіть сказати, що саме тому, що все, колись народжене, схильне до смерті, а соціальні системи прагнуть представити себе безсмертними. Як напад тропічної лихоманки змушує вас по-новому відчувати власне тіло, так і для певної форми суспільного життя буває легше зрозуміти, що вона собою являє, коли ця форма починає руйнуватися. К. Маркс був першим, хто чітко визначив історичний об'єкт, відомий як капіталізм, показав, як він виник, за якими законами функціонує і як з ним можна покінчити» [65, с. 22].

Таким чином, основна ідея марксистської методології показала трансформацію багатства з позицій виробничих відносин і способів експлуатації. Показала, як зробити, щоб багатство стало метою і підґрунтям соціального розвитку. Але, як зазначає Т. Іглтон, у глобальному масштабі капіталізм став більш сконцентрованим і хижацьким, ніж будь-коли раніше, а робітничий клас дійсно кількісно зріс. Тому стало можливим уявити собі майбутнє, в якому супер-багатій ховається у своїх укріплених і захищених містечках, а мільярд або близько того мешканців нетрів туляться в смердючих халупах, оточених колючим дротом і сторожовими вишками. В таких обставинах стверджувати, ніби марксизм закінчився, рівносильно заяві, що професія пожежника застаріла, оскільки палії стали більш винахідливими і оснащеними, ніж будь-коли раніше [65, с. 34].

Один із сучасних дослідників марксизму О. Бузгалін чітко підкреслить і продовжить ідею і Т. Іглтона, що метод політичної економії здатний

розкрити справжні причини меж капіталу і трансформацію феномена багатства в суцільний симулякр дійсності, коли нерівність, бідність, відсутність соціальної справедливості привели світову спільноту до перегляду правил існування й пошуку нових моделей життя, таких як «економічний націоналізм» (Ф. Ліст), «лібертаріанський соціалізм» (Л. Троцький) або «ринковий соціалізм» (К. Маркс, Т. Іглтон). Світ тотального егоцентризму, нарцисистичного задоволення повертається до пошуків «співучасників» моделей ведення соціально-економічного життя суспільства.

О. Бузгалін визначає акторів економцентризму: «Людина в економіці є більш (для одних шкіл) або менше (для інших шкіл) раціональний егоїст, який максимізує свою корисність (яка, як правило, ототожнюється з грошима) і мінімізує свої витрати (перш за все – праці). Якщо в цій парадигмі і постає проблема людських якостей, то тільки для того, щоб перетворити людину в особливий вид капіталу і далі розглядати під одним кутом зору: в розвиток яких із них найбільш правильно сьогодні інвестувати ... людина в класичній політичній економії не дарма пишеться з великої літери. Людина є вища міра ефективності будь-якої економічної системи ... більш того, в даний час все більш активно розвивається новий тип особистості – суб'єкт творчої діяльності, для якого праця стає цінністю, а не тягарем» [25, с. 34].

Таким чином, час показує, що виробничі відносини визначають соціальний тип людини, її інтереси, мотиви, цінності і ставлення до багатства. «Втягнення» людини в ринок і її підпорядкування глобальному капіталу знову приводить світ до кризової, конфліктогенної ситуації, яку Бодрійар назве «після оргії». Багатство як речовий фетишизм ринкової економіки, виробництво симулякрів – все це характеристики капіталізму вже епохи постмодерну [21].

На підтвердження нашого висновку знову звернемося до цитати від Т. Іглтона: «У наш час, як і передбачав К. Маркс, розрив в забезпеченості зріс надзвичайно. Сьогодні дохід одного мексиканського мільярдера дорівнює заробіткам сімнадцяти мільйонів його найбідніших співвітчизників.

Капіталізм створив більше багатств, ніж коли-небудь бачила історія, але витрати – куди входить не тільки крайнє зубожіння мільярдів людей – були астрономічними. Згідно з даними Світового банку, в 2001 році 2,74 мільярда людей жили на суму менше двох доларів на день. На цьому тлі зовсім не виглядає неймовірним майбутнє, в якому ядерні держави ведуть війну за збіднілі ресурси, причому це зубожіння значною мірою є наслідком саме капіталістичного господарювання. Вперше в історії наша панівна форма життя виявилася в стані не просто породжувати расизм і поширювати культурний кретинізм, втягує нас у війну або змушує працювати по законам обложеного табору, але знайшла силу зовсім стерти нас з лиця землі. Капітал буде вчиняти антисоціально, якщо це буде прибутковим для нього, і в даний час це може означати руйнування людства в неймовірних масштабах. Те, що вчора було апокаліптичними фантазіями, сьогодні обертається тверезою оцінкою реальності. Ніколи раніше традиційне гасло лівих «Соціалізм або варварство» не звучав настільки жахливо і не був найменше схожий на риторичну віньєтку. У цих умовах, як пише Ф. Джеймсон, «марксизм з необхідністю повинен ще раз показати свою правоту» [65, с. 35].

К. Маркс передбачав, що в міру зростання продуктивності праці буде знижуватися питома чисельність промислових робітників і різко зросте число зайнятих в невиробничих секторах, і багатими будуть ставати не представники реального виробництва, коли праця була основною цінністю цивілізації, що знайшло своє наукове вираження у трудовій теорії вартості. Багатими будуть ставати співаки, актори, політики, які створюють трюки. Як правильно відзначить А. Пучков: «Платять за трюк, який є одночасно ризик і відхід від ризику. Суспільство багатіє за допомогою трюків – політичних, фінансових і т. п. Головна умова трюку – невідомість, і хто володіє інформацією, володіє світом» [147, с. 171].

Як змінився ринок, ставши сферою, де відносини вільної конкуренції вже підірвані, де господарем давно є не споживач, який нібито «завжди правий», а *транснаціональні корпорації*, що маніпулюють людьми й

державами, адже гроші перетворилися на продукт *фіктивного віртуального фінансового* капіталу, де експлуатація переступила національні кордони, а капітал привласнює інтелектуальну й імперіалістичну ренту, перетворює творчий потенціал людини, світові культурні цінності, навіть любов і дружбу в нові засоби кордонів перенакопичення [25, с. 21]. Але це вже наша реальність, наша постсучасність, яку ми докладніше проаналізуємо в наступному підрозділі, показавши, як ідеологема багатства стає механізмом трансформації культурних ілюзій.

Написати історію накопичення багатства в західних країнах в умовах становлення індустріального капіталізму дуже складно. Справа в тому, як точно помітить Натан Розенберг, що немає згоди в розумінні того, як це відбувалося. «Можливо, що варто запозичити досвід біологів, – стверджує автор, – які за останні півтора століття зрозуміли, що еволюційні процеси здатні створювати найрізноманітніші системи – від протеїнових молекул до болотних екосистем, складна і заплутана природа яких не піддається людському розумінню. Еволюція західної системи економічного зростання являє нам аналогічну відсутність загального плану, а також важливу роль випадку, експерименту і критеріїв виживання. Як би там не було, західний шлях до багатства історично унікальний, і найменше, чого ми можемо навчитися у біологів, – не розраховувати на те, що тут можливі прості пояснення» [153, с. 11].

На наше переконання, саме роботи постструктуралістів дають можливість зрозуміти метафізичні смисли формування ідеологеми багатства. Дослідження його метафізичних підстав в епоху становлення індустріального капіталізму дуже чітко представлені роботами М. Фуко [194-199]. Автор презентує аналітику оригінальних концептів розвитку західної цивілізації, в основі якої лежить ідеологія «Бути багатим». Трансформація психологічних і соціальних структур, представлена у його працях, дозволяє виявити метафізичні підстави феномена багатства, який з'являється як раціоналізація в соціальній структурі західних суспільств, як контроль над афективною

поведінкою в людському досвіді, як зміна в регулюванні афектів за допомогою зовнішнього примусу й самопримусу [275].

Соціально-філософську аналітику феномена багатства М. Фуко починає із виявлення зв'язку між речами і словами, входячи в концептуально-описову методологію. Проте дана позиція його не влаштовує і він матеріалізує свою філософію в структуру тілесного, що реально може пояснити, чому людина прагне бути багатою [195]. Саме це він розкриває у своєму творі «Народження клініки» [196], в якому зазначає, що зароджується відношення до тіла як до блага, що заробляє капітал. Активний розвиток капіталізму призводить до стрімкого росту об'ємів виробництва, що зумовлює необхідність створення соціального процесу, який зможе підтримувати це зростання через здоров'я працездатного населення. Владі необхідно було створити нову ідеологію, ідеологію капіталізму, в основі якої лежить здоров'я як задоволення, щастя і мотивація любові до праці. Результат – симуляція любові до праці, що насправді дає гроші. І любов до грошей, яка стає більшою, ніж любов однієї людини до іншої. З'являється якісно новий вид інституцій, що повинен бути політично ефективним. Разом із цим з'являється нове суспільство, яке стає офіційним органом колективної свідомості.

Під такою інституцією М. Фуко пропонує розглядати клініку, яка може зберегти здоров'я людині через її покору лікарям, тобто спеціалістам, які знаються на тому, що таке здоров'я і хвороба, тому здатні допомогти людині [259, с. 40].

Отже, капіталістична система, що формується, бере собі на службу медицину і породжує нові смисли життя, в основу яких покладено здоров'я як спасіння.

Звичайно, створення нової системи медикалізації потребувало величезних матеріальних витрат. Та, як відомо, не існує свідомих витрат, які б не мали на меті і в результаті отримання більшої користі. Витрачаючи кошти на лікування бідного, багатий платить, в першу чергу, за те, щоб були

краще вивчені хвороби, якими він і сам може захворіти. Тобто, що для бідного здається благодійністю, для багатого трансформується у корисне знання [196, с. 300]. Таким чином, людина яка має гроші (багата людина) тепер воліє не просто накопичувати, але й користуватися своїм положенням багатія, маючи кращі умови життя, в тому числі й кращу медицину.

Варто продовжити міркування автора щодо *благодійності*. У процесі взаємодії «багатство-бідність» відбувається вирішення протиріччя «індивідуальне-колективне», «чуттєве-раціональне». В акті благодійності суб'єкт здійснює «розпредмечення» свого буття, надаючи йому перспективу бути присутнім у бутті іншого в майбутньому. Особлива цінність цього полягає в можливості змінити існування в соціальному просторі, спираючись на ірраціональний потяг до сакрального через непродуктивну індивідуальну витрату, але враховує раціональне осмислення суспільних інтересів. Індивід, керуючись відчуттями, прагне подовжити себе в житті, намагається покращити колективне буття, тобто за рахунок суспільного блага людина гармонізує і своє власне буття, тим самим вирішуються такі протиріччя, як «корисність-ущербність», «вигода-допомога», «егоїзм-альтруїзм», «жадоба-милосердя», «накопичення-трата».

На думку М. Фуко, здоров'я замінило порятунком через взаємодію багатих верств суспільства з бідними. Така взаємодія породила нові смисли буття: через знання тіла. Медикалізація стає домінантою сучасної культури і показником цивілізованості людини, її рівня життя й багатства. Зміст праці «Народження клініки» презентує не просто появу клініки, як соціального інституту медицини, а раціоналізується як інститут влади початку капіталізму, де тіло приносить користь, можливість накопичення багатства і тому влада має можливість маніпулювати людиною тільки через здоров'я, тіло, через формування смислів життя і смерті [259, с. 43].

Таким чином, стимулювання розвитку дисциплінарної медицини сприяє формуванню дисциплінарного суспільства, підпорядкованого буржуазним порядкам. У книзі «Воля до істини» стверджується, що

інвестування лібідіозності в сферу економіки, сферу праці повинно розглядатись як головне задоволення, задоволення лише в праці й тільки в ній. Все інше відволікає людину від її головної місії – від праці. Секс схвалювався лише для відтворення та продовження свого роду, а, якщо казати мовою капіталізму, для створення робочої сили, що дає гроші. Тому слід розглядати дискурс користі у встановленні економічно вигідної та політично регульованої сексуальності [197, с. 133]. При цьому автор наголошує на тому, що, стримуючи сексуальність, не йдеться про аскетизм, а навпаки, про інтенсифікацію тіла, про його здоров'я, про максимізацію життя.

Культивуючи тему сексу зі страхом та заборонаю, влада стимулює цікавість до тіла, створюється *класове тіло* з особливою турботою до його здоров'я, гігієни. Влада над життям була сфокусована біля тіла, що сприймалось як машина, яку треба дресирувати, щоб збільшити її можливості, потрібно, з одного боку, включати тіло до ефективних економічних систем, з іншого, піклуватись про нього для примноження робочої сили. Стверджується про настання своєрідної ери «*біо-влади*», яка створює соціальне тіло через турботу про нього із використанням суспільних інститутів, серед яких армія, школа, родина і багато інших репресивних формувань. «*Біо-влада*», без сумніву, є необхідним елементом розвитку капіталізму, що робить можливим доступність для використання тіла та його слухняність. Відтепер влада перестає говорити через криваві репресії над тілом, а використовує турботу про тіло [197, с. 247].

У праці «Воля до істини» дослідник показує, що непомірна праця, до якої Захід привчив покоління виробників товару, створила із них слухняних суб'єктів, в той час, коли інші форми праці забезпечували накопичення капіталу. Тобто поглинута у працю людина не відчуває, що її підпорядковують [197, с. 158]. Праця відіграє роль репресивної міри, що стримує людину від втілення будь-яких бажань і спрямовує всі її інтенції тільки на себе саму.

У праці «Безумство та нерозум. Історія безумства в класичну епоху» М. Фуко показує, що саме в період зародження капіталізму безумство набуває нові характеристики та риси і починає сприйматися як суспільна проблема, як проблема громадського спільного існування [198, с. 60]. Безумство, відтепер, – це не просто хвороба, а явище, що несе за собою бідність і властиве для класу, що відмовляється прийняти форми буржуазної етики, а саме, працювати та народжувати багатство. Для подолання цього явища відбувалося виключення із суспільства асоціальних елементів через поміщення їх у спеціальні клініки. То була своєрідна спроба вичистити суспільство від ворожих елементів.

Важливим є визначити, що саме було тим регулятором, коли вирішувалось питання про ізоляцію людини чи про її звільнення та чому саме у класичну епоху безумство починає сприйматися як тілесна недуга, яка потребує наукового вивчення. Вчений стверджує, що ці «чужі» елементи були спочатку створені, породжені, а потім вже ізольовані. Було чітко і зрозуміло показано суспільству, що людина, яка нездатна працювати, є божевільною і потребує ізоляції від суспільства задля запобігання його розпаду. Тобто нероби у класичну епоху ідентифікувались із божевільними і відносились до світу «Нерозуму» [198, с. 63]. Медичне сприйняття хвороби всебічно підпорядковувалось етичній інтуїції, тому для того, щоб поріднити безумство із почуттям провини та надати божевілля своєрідне гріховне клеймо, божевільних поміщали у клініки разом із венериками.

Дослідник доводить, що поняття безумства не є історичною категорією, а перетворюється на моральну критику. Та саме в класичну епоху народження капіталізму стає зрозумілим, що ізоляція не має економічного смислу, необхідно звільнити бідних та вбудувати їх у суспільство через перетворення на дешеву робочу силу. Необхідно турбуватися про бідних, адже із зародженням промисловості з'являється потреба в робітниках, а бідність, породжена суспільною ізоляцією, стає складовою частиною нації та головною складовою частиною багатства. З'являються окремі будинки

піклування про бідних, де допомога надається лише тим, хто фізично нездатний працювати; решта бідняків будуть забезпечені роботою, що мало вигляд турботи з боку влади.

Виявилось, що є неминуча бідність, яка є незнищувана й необхідна, тому що робить можливим існування багатства. М. Фуко вказує у своїй роботі, що в класичну епоху населення дорівнює багатству. Злидні відтепер мають свою ціну. Відбувається розділення на здорового бідняка та хворого бідняка. Перший – є матеріалом для багатства, а другий – мертвий тягар. Здорового бідняка економічно вигідно звільнити і підпорядкувати економічним законам, що змусять його трудитися та створювати багатство [196].

Економічне перетворення індустріального суспільства, збільшення багатства Заходу, на думку Н. Розенберга [153], пов'язано якраз із розглядом ролі неекономічних чинників в еволюції від бідності до багатства. Зрушення від бідності до багатства в соціальному сенсі означає поліпшення матеріального благополуччя. Ця зміна не знаходить адекватного вираження в статистиці валового національного продукту, національного доходу або в змінах реальної заробітної плати. Кінцевою небезпекою для людини завжди була смерть, і зрушення від бідності до багатства означає, в першу чергу, віддалення небезпеки смерті. Першими показниками цього є статистика очікуваної тривалості життя, рівня смертності, в тому числі дитячої смертності. Слідом в списку йдуть голод і голодна смерть; зрушення від бідності до багатства – це зменшення небезпеки голоду і голодної смерті, що фіксується статистикою як скорочення захворюваності через недостатнє харчування. До числа найдавніших лих відноситься також чума, яку можна розглядати як символ всіх згубних хвороб; зникнення таких хвороб є ще одне свідчення зсуву від бідності до багатства.

Злидні, зазвичай, асоціюються із неписьменністю, забобонами, невіглаством і тривалим прикріпленням до певного місця проживання. Зростання багатства – це, насамперед, і поширення грамотності, освіти,

збільшення різноманітності життєвих вражень. Бідність означає, що головним завданням людей є турбота про виживання, що через перенаселеність житла усамітнення майже недоступне, а можливості його вибору, як і місця проживання, різко обмежені. Зрушення до багатства супроводжується розширенням можливостей індивідуального вибору і приватного життя [153, с. 3].

Але в міру економічного розвитку Заходу життя людей абсолютно змінювалося. Підлітки перестали працювати і пішли до школи; на зміну праці в феодальному помісті або на фермі прийшов міський працівник – на фабриці або в якості вільного фахівця. Сільську хатину змінив міський будинок або квартира. Говорячи про окрему людину, відмінність між багатим і бідним можна, мабуть, висловити в грошах, але, коли мова йде про суспільство в цілому, багатство означає не тільки велику величину національного доходу на душу населення, але й зовсім інший спосіб життя членів цього товариства [153, с. 3].

На думку Н. Розенберга, занепад Європи, занепад Заходу, надто перебільшений. Очевидно, «що такий талановитий і проникливий мислитель, як О. Шпенглер, не тільки невірно зрозумів і недооцінив сили, які стоять за економічним зростанням Заходу, але також невірно зрозумів і переоцінив сили, які розкладають і руйнують джерела зростання. І далеко не один він». Дослідник вважає, що Захід створив могутню систему економічного зростання такого типу, що вона здатна породжувати розвиток і десятиліттями забезпечувати зростання матеріального добробуту вже після того, як дух, що приводив її в рух, повністю вигорів.

В останні півтора століття причини підйому Заходу від бідності до багатства інтенсивно вивчалися. Є сенс в короткому попередньому огляді розкрити як сильні, так і слабкі сторони найбільш поширених пояснень.

1. Найпопулярніші пояснення західного процвітання виділяють роль наук і винаходів.

2. Інше популярне пояснення багатства народів – це наявність природних ресурсів або сприятливі умови доступу до них. К. Маркс, наприклад, частково приписував нове багатство Заходу розпочатим в XVI столітті імперіалістичним завоюванням.

3. Соціально-психологічні пояснення збільшення багатства індустріальної епохи. В даному концепті значущою залишається аналітика М. Вебера, В. Зомбарта, Г. Зіммеля, К. Маркса, О. Шпенглера та ін.

М. Вебер пише, що «людина за своєю природою не схильна заробляти гроші, все більше і більше грошей, вона хоче просто жити, жити так, як звикла, і заробляти стільки, скільки необхідно для такого життя» [34, с. 122].

«Якщо ж обмеження споживання з'єднується із вивільненням прагнення до наживи, то об'єктивним результатом цього буде накопичення капіталу за допомогою примусу до аскетичної ощадливості. Перешкоди на шляху до споживання нажитого багатства неминуче повинні були служити його продуктивному використанню в якості інвестованого капіталу» [34, с. 126]. Отже, використання багатства не для пропалювання життя, а в якості капіталу, який інвестується в бізнес – це є справжнісінький капіталізм. Протестантизм, у вигляді його реформатської гілки, сформував нове вчення про багатство і власність, згідно якого вести капіталістичну гонку і створювати достаток не тільки не грішно, але є моральним обов'язком християнина. У термінології М. Вебера, протестантизм створило особливу «протестантську етику», важливою складовою якої є «дух капіталізму», тобто раціональне вкладання грошей в якості інвестицій у справу.

Хоча В. Зомбарт до «Протестантської етики» поставився скептично, вважаючи, що дослідження М. Вебера «занадто тонке», в ньому явно перебільшене значення релігійного фактору в утворенні капіталізму. Ми відзначимо В. Зомбарта, який у праці «Буржуа» пише, що капіталізм виникає разом зі зміною ментальності, основних установок людей, які перестають слідувати заданим традиціям, поривають із громадами (гільдіями, цехами),

діють на свій страх і ризик, прагнучи до індивідуального збагачення. Тому протестантизм був лише одним із проявів нового душевного укладу [62, с. 7].

Соціально схвалюваним став раціональний принцип зберігати, витратити ж слід було менше: «Перш за все, тепер постійно висловлюється в тисячах варіантів та думка, що багатими робляться не тільки тим, що багато наживають, але також і тим, що мало витрачають; бідними, навпаки, – тим, що живуть марнотратно» [63, с. 112]. Протестантські цінності Нового світу формують індивідуалістичний світоглядний каркас раціоналізації західної людини, яку Б. Франклін назве «Час – гроші». Суть цієї філософії в тому, що життя складається з часу, тому його необхідно берегти і не витрачати марно. Успіх життя став визначатися новим принципом: візьми від життя все, що можеш.

Відтепер світ входить в епоху, коли будь-які моральні заборони на раціональне ставлення до багатства і грошей знімаються. Як скаже М. Вебер, багатство дає людині *іраціональне відчуття* добре виконаного обов'язку.

Сучасна дослідниця І. Васильєва точно помічає смислову сутність раціонального ставлення до багатства: «протестантська ментальність вимагала працьовитості, старанності, ощадливості по відношенню до власного часу, до речей і грошей, а бідність розглядалася не як чеснота, а як результат неробства, марнотратства та інших моральних недоліків (з приходом протестантизму жебраки, що заповняли храми в ранньому Середньовіччі, зникли). З'явилося переконання, що якщо людина – раб, значить, вона недостатньо працює. Дані інтелектуальні переконання витіснили з протестантизму містичний досвід, що призвело до відмови від практики екзерцизму, війни з силами зла, містичного шанування душ предків і видінь, молитви за їхній спокій, чудес зцілення. Божественні чудеса залишаються тільки в Писанні. Про це говорить Ж. Батай: «Протестантизм переніс зустріч людини зі своєю істиною в інший світ» [32, с. 58]. Протестантизм в якості свого визначального сенсу виставив формальне раціональне мислення. Посмертна зустріч людини з Богом була зведена до

грошового обліку. Це призвело до того, що нехайно в гроші починає конвертуватися праця, сила, популярність, влада.

Тому, повертаючись до пояснення феномена переходу від бідності до багатства в умовах індустріального розвитку суспільства ХХ ст., Н. Розенберг відзначає також вдачу й погане поведження. «Багатство Заходу є результат вдачі в тому ж сенсі, в якому можна пояснити щасливою випадковістю результати біологічної еволюції, але при цьому є сенс вивчати ці процеси, їх результати і взаємозв'язок між ними» [153, с. 5].

«Економічне багатство Заходу приписувалося різним формам поганого поведження, яке було ганебним якщо не за критеріями свого часу, то вже напевно за сучасними критеріями. У провину Заходу найчастіше ставили: зростання нерівності доходів і багатства, експлуатацію робітників, колоніалізм, імперіалізм і рабство. Ці пояснення були дуже корисні, оскільки заохочували національну і міжнародну благодійність, збивали західну пиху і служили аргументами на користь соціального законодавства» [153, с. 5].

Таким чином, пояснюючи історичний розвиток ставлення суспільства до багатства, зміни економічних систем, ми представили в підрозділі, що джерелами переходу від бідності до багатства в умовах індустріального розвитку капіталізму стають інновації в торгівлі, технології та організації, залучення у виробництво все більшої кількості праці, капіталу і природних ресурсів.

Індустріальна епоха будується на концепції *«держави загального благоденства»* (К. Боулдінг [227], Б. Мецгер [254], Г. Мюрдаль [255], А. Пігу [260], Ф. Поллок [261], Ф. Хансен [240] та ін.), орієнтованої на підвищення своєї ролі в соціальне забезпечення населення. Цей час відомий французький філософ Ж. Фурастьє [233] назве часом панування теорії і практики суспільства *«загального благоденства»* «славним тридцятиріччям» (1945-1975 рр.). З приводу цього золотого часу британський соціолог польського походження З. Бауман написав, що воно представляло собою три

десятиліття «безпрецедентного розвитку і зміцнення багатства та економічної безпеки на процвітаючому Заході» [10, с. 23].

Хоча до кінця 60-х років критика трансформації концепції «держави загального благоденства» дедалі більше нагадуватиме аналітику суспільства споживання, що активно формувалось і, як результат, сприяло появі масового суспільства.

Таким чином, як виходить із проведеного нами аналізу, індустріальне суспільство найчастіше характеризують наступними рисами: стрімкий розвиток освіти, науки, культури, підсилення з боку держави турботливо-дбайливого ставлення до населення, особливо його фізичного стану, оскільки він складає основу робочої сили та необхідний ресурс заробляння грошей, виникнення якісно нового креативного класу підприємців, урбанізація, машинне виробництво, безжалісне використання природних ресурсів, погіршення екологічної ситуації, розвиток приватної власності, розвиток ринків.

Нові суспільні умови визначають формування специфічних культурних цінностей. Це орієнтація на досягнення успіху, суперництво капіталів, статусів і т. п., що породжує ще одну характерну рису індустріального суспільства – орієнтацію на *індивідуалізм та утилітаризм*, що включає визнання прав особистості, її свободи й незалежності від суспільства і держави.

Головним підсумком розвитку модернізованої культури стає формування демократичного суспільства, яке гарантує громадянські, політичні та майнові права людини, закріплені у відповідних політичних і юридичних документах. Але в той же час, як і будь-яке суспільство, індустріальне суспільство породжувало певний соціальний дискомфорт, що позбавляло його певної привабливості. Такі процеси, як масове, конвеєрне виробництво, панування бюрократичного апарату, породжують свого роду апатію з боку людини щодо праці, втрачається інтерес в тому, щоб проявити себе, всі свої найкращі якості. Замість цього людина вимушена просто

виконувати однакові дії, що не сприяє її розвитку, а виховує слухняність і позбавляє можливості сформулювати власну думку, що якраз було необхідно владі тих часів. Ці та багато інших проблем індустріального суспільства і культури стали предметом аналізу і критики філософів і культурологів ХХ ст.

Дж. Аррігі відзначить і проаналізує цей період таким чином: «У 1970-і рр. світ вступає в період турбулентності. Починається ломка компромісних політико-економічних структур, які створювалися в якості реакції на Велику депресію, світові війни, а також революції та деколонізації середини ХХ ст. Ці структури – держави загального благоденства на Заході, зрілі комуністичні диктатури на напівпериферії і держави національного розвитку в третьому світі аж до кінця 1970-х рр. забезпечували соціальний мир і матеріальне благополуччя. Рівні варіювалися в різних зонах мікросистеми, проте досягнення виглядали вражаюче в порівнянні з попередніми епохами. Тепер, із настанням кризи, прийшла й різка зміна політичного клімату» [4. с. 22]. Саме Дж. Аррігі вказує на злам навантажених структур ХХ століття, характеризуючи капіталізм як хвилеподібно систему контролю (а не виробництва і обміну), що добудовується над ринковими відносинами і політикою держави.

Концепції, що виникають в рамках *світ-системного підходу* (І. Валлерстайн [30; 218; 219], Дж. Аррігі [218; 219; 222], концепції «залежного розвитку або депендєстизму» (П. Баран [224], С. Фуртаду [232]); теорія «розвитку недорозвитку (або «насадження відсталості») А. Франка [234]; теорія «периферійного капіталізму» (Р. Пребиша [262]) та інші, явно демонструють сучасну структуру світу, в основі якого лежить проблема «загадки капіталу». Тобто, пошуку відповідей на питання про справедливе співіснування в глобальному співтоваристві націй і народностей. Дані концепції, аналізуючи світ в умовах капіталістичної системи господарювання, показують, що вона не універсальна. В умовах глобального світу більшою мірою має йтись про диференційований характер

ідеї подолання господарсько-культурної нерівності, адже світ зі всією очевидністю розділений на *«центр і периферію»*.

І другий момент, який ми спробували проаналізувати в даному підрозділі, показує, що проблема *«межі капіталу» (багатства)*, стала настільки очевидною, що її модифікація приймає різні форми, такі як *«фіктивний капітал»*, *«фінансовий капітал»*, *«товарна фетишизація»*, *«симуляції накопичення»*. І, як результат, поява певного способу життя і способу світосприйняття, а також остаточного завоювання названою системою провідних позицій у глобальних світових масштабах. Її критика не тільки не слабшає, але приймає все більш поширений характер і песимістичні риси, які межують з апокаліпсизмом. Це свідчить про те, що глибинні підстави орієнтованої на потреби самозростаючого капіталу системи суперечать логіці гармонійного, благополучного розвитку суспільства.

Підсумовуючи аналітику підрозділу, зазначимо, що в індустріальну (капіталістичну) епоху багатство набуває рис *«відчуженої сили, як своєрідного фетиша, що вибудовує своє «капіталістичне Буття» над «Буттям Людини і Природи»*. Ставлення до багатства розглядається через його раціональне збереження та примноження, а не витрачання, що дає людині ірраціональне відчуття добре виконаного обов'язку. Нові суспільні умови визначають формування специфічних культурних цінностей, серед яких орієнтація на досягнення успіху, суперництво капіталів, статусів і т. п., що породжує одну з головних рис індустріального суспільства – орієнтацію на індивідуалізм та утилітаризм, що включає визнання прав особистості, її свободи й незалежності від суспільства і держави.

2.3. Трансформація феномена багатства в умовах сучасності та постсучасності

Як було показано в попередніх підрозділах, протягом всієї історії людства ставлення до багатства, його зростання на тлі ефективного розвитку економічного виробництва супроводжувалось нехай повільним, але все ж

зростанням споживання трудящого населення. Природно, неухильне підвищення добробуту в кінцевому підсумку повинно було призвести до зміни традиційної форми стимулювання праці, яка виражається простою формулою «за шматок хліба». Але неминуча динаміка накопичення багатства і зосередження його в руках небагатьох призводить до все більшої соціальної нерівності. Постулат про її руйнівну природу в епоху глобальної постсучасності (постіндустріальної епохи) й тотальності ринків підтверджується багатьма працями вчених, зокрема, І. Валлерстайном: «Багатство одних передбачає бідність інших як серед людей, так і серед країн. Капіталізм – це не тільки країни з капіталістичним способом виробництва, а й залежна від них периферія з її боргами, диктатурами, деградацією культури і безвихідною, непереборною бідністю. В рамках капіталізму виходу для залежних країн немає» [30, с. 184]. «Велика ілюзія теорій модернізації», за його словами, полягала в обіцянці зробити весь світ ядром без периферії, що – неможливо.

І, як зазначає Г. Завалько, аналітик робіт І. Валлерстайна, «... капіталізм, а не його відсутність або нерозвиненість, прирікає периферійні країни на вічне відставання від центру. Інтеграція в світ-систему, особливо зараз, коли всі місця в ядрі зайняті, означає попадання в залежність, в служіння до країн ядра» [60, с. 184].

Ернандо де Сото, один із багатьох сучасних дослідників історії та перспектив розвитку капіталізму, піднімає питання глобальної проблеми бідності й багатства. Він зазначає, що капіталізм залишився самотнім способом раціонально організувати сучасну економіку. На цей історичний момент у відповідальних країн вибору не лишилося. Як наслідок, третій світ і пострадянські країни з більшим чи меншим ентузіазмом збалансовують бюджети, скорочують субсидії, заохочують іноземні інвестиції і скасовують митні бар'єри. Усі ці речі викликали велике розчарування. «В усьому світі від Росії до Венесуели останнє десятиліття було часом економічних злиднів, падіння заробітків, відчуження й незадоволення, часом «голоду, неспокою й

грабунку». «Нью-Йорк Таймс» нещодавно зауважила: «Майже скрізь жорстокість вільного ринку, насторожене ставлення до капіталізму і перспектива нестабільності завдали серйозного удару по ринковій економіці, яку так вихваляв Захід після перемоги у «холодній війні»». Триумф капіталізму винятково на Заході – це шлях до економічної і політичної катастрофи» [55, с. 11-12].

Таким чином, в рамках нашого дослідження логічно буде зробити акцент на роботи І. Валлерстайна [30; 218; 219], тому що *світ-системний підхід* дає методологічну можливість побачити економічні взаємозв'язки, що склалися між державами, і на цій основі розглянути культурно-цивілізаційні наслідки, породжені тотальним бажанням «бути центром». На питання: «Чому ми такі бідні?» може бути тільки один вірний відповідь: «Тому що вони такі багаті». Без розуміння цього фундаментального факту неможливо побачити справжні причини соціально-економічних проблем сьогодення. Саме тому звернення в попередньому розділі до методології політекономії дає можливість пов'язати економіку, політику та соціальну структуру населення, а світ-системний підхід дає змогу осмислити актуальні проблеми сучасного капіталізму і ставлення до багатства.

Типологізація та періодизація суспільств дає можливість вказати на основні механізми соціальних змін, виявити напрямки трансформації багатства в суспільстві. Один із них пов'язаний зі зміною смислу та значення господарської сфери та ролі праці в житті суспільства. Відповідно, зі зміною змісту поняття, що є таке сучасний ринок.

Згаданий механізм зафіксований в теоретичному русі від парадигми «*трудова суспільство*» до парадигми «*кінець трудового суспільства*» та «*кінець труда*». Дослідженню сучасних форм соціальних відносин, економічних типів суспільства, обґрунтуванню нерівності в доходах населення, характеристиці сучасного ринку присвячені праці провідних економістів, соціологів, філософів і футурологів: У. Ростоу [264], Р. Арона [221], Д. Белла [13], З. Баумана [10-12], Р. Дарендорфа [230],

К. Томінагі [225; 264], В. Іноземцева [66], Е. Тоффлера [183; 184], Дж. Гелбрейта [236-238], Л. Туроу [269], А. Турена [270], А. Колота [76], М. Адамуса [216], Дж. Аммендоли [220] та ін. Така ґрунтовна теоретична основа дає змогу і зумовлює необхідність сконцентруватись на вивченні соціально-філософської складової трансформації феномена багатства (від матеріальних форм до соціально-духовної складової людського капіталу) в контексті результатів цих досліджень.

Історичний розгляд капіталізму, як способу накопичення багатства і влади, дає можливість зробити висновок, що багатство, накопичення, зростаючий капітал небагатьох в умовах сучасної капіталістичної системи формує певний спосіб життя і світосприйняття і, звичайно ж, особливу модель сучасного суспільства, а саме суспільство постмодерну або інформаційного суспільства.

Капіталістична система сучасності остаточно намагається завоювати провідні позиції в глобальних, світових масштабах, тим самим породжуючи ліву критику глобалізації, адже орієнтація на потреби самозростаючого капіталу суперечить логіці гармонійного, благополучного розвитку суспільства. Як наслідок, відбувається «конвертація» капіталізму й капіталу в неекономічні форми (інформаційні, людські, символічні), а тому ставлення до багатства, як до виключно матеріального інструменту, теж змінюється. З'являються нові смислові форми, що супроводжують ставлення до багатства, накопичення, власності сучасної людини і суспільства.

Можливість дослідження подібного роду деонтологізованих смислів капіталістичної системи ми маємо завдячувати працям філософів ХХ – ХХІ ст. Саме дана теоретико-методологічна традиція презентує розуміння природи ринку, грошей і капіталу, які пронизують всю світову економіку як в Україні, так і розвинених економіках, наприклад, США. По суті дані роботи презентують анатомію сьогоденного світу, а, як ми вже відзначали, марксистський, політекономічний концепт є основою відповідей на питання постійних криз, які супроводжують сучасне життя.

Справжній прорив у напрямку усвідомлення ролі багатства, як цілі й основи розвитку суспільства, як інструменту, що породжує соціальну нерівність, презентують представники сучасної соціально-філософської думки. Це представники структуралізму, постструктуралізму, західні й вітчизняні, соціологи, історики та економісти. Найбільш важливі роботи для нашого дослідження належать Ж.-Ф. Ліотару [93], Ф. Гваттарі та Ж. Делезу [54], М. Фуко [194-199], Ж. Бодрійяру [20; 21], П. Бурдьє [28], Т. Пікетті [144], П. Кругману [250], Дж. Стігліцу [174; 213], Р. Буайє [228], О. Бузгаліну [25], С. Булгакову [26] та ін.

Щоб відповісти на питання, чи є багатство основою і метою соціального розвитку суспільства і людини, ми відповімо на питання: «Що являє собою сучасний ринок?». Тому що саме ринок є системою відтворення матеріального багатства. По-перше, в рамках політекономічного вчення ми визначаємо ринок як систему товарного виробництва, систему виробничих відносин (що не прийнято відзначати в сучасних умовах), оскільки в цьому випадку ми відразу переходимо від проблеми багатства, ефективного перерозподілу ресурсів до суспільних відносин, до моделей певних типів особистості, суспільства, держави. Говорячи про систему виробничих відносин сучасності, ми солідаризуємось з авторами, для яких ринок сучасності тотальний. Він проникає в усі сфери життєдіяльності громадського, соціального, духовного (а саме наука, освіта, сім'я, в'язниця, медицина і т. п.). Одним словом, як ми вже і відзначали раніше, сталася комерціалізація, «ориночнення» людських відносин.

Друга сучасна характеристика ринку, відома з часів початку ХХ-го століття, – це ринок, в якому функціонують великі актори. Йдеться про монополістичний, корпоративний капітал. Хотілося б звернутися до історії питання виникнення монополістичного капіталу, що пояснить сучасну ситуацію з тотальністю ринку і знищенням вільної конкуренції як основи правильної природи капіталізму. І, звичайно ж, дасть уявлення про сучасну кризу пізнього капіталізму і межам капіталу.

Найбільший відгук у наукових колах першої половини ХХ століття отримує теорія «організованого капіталізму», в основі якого лежить створення економічних монополій в капіталістичному суспільстві. До аналітиків монополістичного капіталізму віднесемо Г. Шульце-Геверніца [209], Р. Гільфердінга [48], К. Реннера [263], М. Адлера [247], та ін.

У багатьох працях тих часів, присвячених аналізу монополістичного капіталу, стверджувалось, що картель та трест є формами об'єднання підприємств, здатних обмежити анархію виробництва та ліквідувати страх конкуренції, яка раніше становила смертельну небезпеку для окремого підприємства. Більше того, картелі значно легше організувати під час сприятливої економічної ситуації або по закінченню депресії, що дає можливість для встановлення «соціального миру» в капіталістичному суспільстві, за думкою Г. Шульце-Геверніца [209].

Р. Гільфердінг наполягає на тому, що монополістичний капіталізм має свої характерні особливості, а саме «характерну особливість «сучасного» капіталізму становлять ті процеси концентрації, які виявляються з одного боку, у «знищенні вільної конкуренції» засобом утворення картелів та трестів, з іншого – у все більш тісному зв'язку між банківським капіталом та промисловим капіталом. Завдяки цьому зв'язку капітал набуває форми *фінансового капіталу*, який є найвищою та найбільш абстрактною його формою» [48, с. 15].

Німецький теоретик постійно наголошує на тому, що конкуренція між підприємствами, які є клієнтами одного банку, капіталу не вигідна. Тому втручання банків у процеси, що мають на меті об'єднання підприємств, для них є цілком обґрунтованим, оскільки це призводить до підвищення їх прибутків, частину яких вони капіталізують та привласнюють. Відповідно «будь-який банк зацікавлений у можливому підвищенні підприємницького прибутку. А він, за інших рівних умов, найбільш високим буде за цілковитого усунення конкуренції у даній промисловій галузі. Звідси прагнення банків до встановлення монополії. Відповідно, тенденції

банківського капіталу щодо ліквідації конкуренції збігаються із такими ж тенденціями промислового капіталу» [48, с. 217]. Більше того, промисловий капітал зобов'язаний банківському капіталу тим, що саме його підтримка уможливила усунення конкуренції вже на тій стадії економічного розвитку, на якій без сприяння банківського капіталу все ще б тривала вільна конкуренція.

Як зазначає наша вітчизняна дослідниця І. Сайтарли: «... формування нового виду банківської діяльності – активне втручання банків у загальний розвиток промисловості. Концентрація виробництва, монополізація промисловості виявили глибокий зв'язок промисловості та банківського капіталу, що, зрештою, сприяло розвитку і подальшому пануванню «найвищої форми капіталу, – фінансового» [157, с. 182].

Отже, фінансовий капітал – це злиття промислового та банківського капіталу у такий спосіб, що він, зберігаючи для власників форму грошового капіталу (котрий приносить відсотки), в будь-який час може бути повернений їм у грошовій формі, перетворений у промисловий виробничий капітал і закріплений у процесі виробництва.

Упродовж всього ХХ ст. домінуючими формами міжнародної монополізації капіталу були транснаціональна та регіональна, багатовимірний прояв яких виявився у перетворенні найпотужніших монополій США, Канади, західноєвропейських країн та Японії у транснаціональні бізнес-структури, зростаючій концентрації в їх руках світової ресурсної бази та галузевого виробництва, диверсифікації їх діяльності через динамічне проникнення в інші галузі, територіальній експансії монополістичних структур на інтернаціональному рівні на основі вивозу капіталу, формуванні «симбіозних» форм взаємодії крупного та малого бізнесу, а також становленні в економіках провідних країн світу крупних державно-монополістичних комплексів з відповідною інституційною системою їх регулювання [175, с. 126].

Роблячи висновок з усього представленого, відзначимо, що в ХХ-ому столітті склався ринок, яким маніпулюють великі актори економічної системи. Корпоративний капітал, державно-монополістичний капітал – це реальна дійсність сучасного стану світу. Приклад, що підтверджує наше висловлювання, – це 500 найбільших корпорацій, які займають 2/3 всієї економіки за обсягом ВВП [149]. Корпоративно-монополістичний капіталізм – це знищення ринку і конкуренції, простір, в якому бізнес існує для людей – знищено. Така модель існувала 100 років тому. Сьогоднішня модель – це тотальне маніпулювання найбільшими акторами, ринок маніпульований.

Справедливо й об'єктивно зазначає Ю. Мірясов, описуючи кланово-монополістичний капіталізм сучасного світу: «...все сильніше вкорінюється «концепція безперервності», в якій підкреслюється висока адаптаційна здатність гігантських фірм, їх фінансова та ринкова сила, політичний вплив, які обумовлюють їх тривале існування. Міць таких фірм не тільки сприяє їх підвищеній адаптації до мінливих умов ринку, а й зумовлює можливість в окремих випадках адаптації ринку «під себе». Очевидно, що в першу чергу мова йде про транснаціональні корпорації (ТНК). І дійсно, масштаби економічної діяльності ТНК настільки великі, що серед 100 найбільших незалежних світових суб'єктів господарювання 49 – це країни, а 51 – корпорації. Крім того, абсолютні показники економічної активності ТНК (вартість активів, обсяг реалізації, валовий виторг, прибуток і т. п.) збільшуються від десятиліття до десятиліття [113, с. 19-20].

В іншій своїй роботі автор, описуючи сучасну ситуацію, що презентує «межі капіталу», «межі розвитку», зазначає: «Коли сили бізнес-сектора достатні, щоб змусити державу йти на поступки, результатом стає агресивна рентиорієнтована поведінка бізнесу. Потенційно вплив держави на економіку величезний, і ті бізнесмени або привілейовані групи, які можуть отримати дешеві позики, квоти або пільги, отримують вигоду за рахунок витрат для інших. Отже, ренти створюються державними потоками для бізнесу, який колонізує державу і перетворює її в свого роду «виконавчий комітет». Бізнес-

сектор, представлений сильними групами інтересів, може придушити державу з її різними потребами, приводячи або до політики неспроможності, або до політики нерішучості. Можливості протистояти суспільному інтересу і впливати на державу є типовою проблемою країн, що розвиваються. При цьому, коли пошук ренти стає занадто обтяжливим, держава стає нездатною самостійно проводити політику і зростання припиняється [112, с. 7].

У зв'язку з даною ситуацією виникає третя особливість, в якій багатство перестає бути можливістю розвитку більшості країн світу. Ринок все більше стає симулякром, тобто на місце благ, що задовольняють потреби, приходить ринок виробництв знаків, які нібито задовольняють людей начебто у благах.

Гроші із загального еквівалента перетворюються в продукт фіктивного, віртуального капіталу. Гроші – це нормальний еквівалент, який повідомляє, що ваш товар є необхідним, якщо ви отримали за нього фінансову винагороду [131, с. 221].

У наш час гроші є продуктом фінансового капіталу, тобто до відношення обсягу товарів в обігу вони мають непрямий стосунок. Формує гроші фінансовий капітал, а не держава. Цей капітал – фіктивний, хоча б тому, що він у 12 разів більший, ніж обсяг світового ВВП. За оцінками А. Гальчинського в структурі капіталу, що обертається на світових фінансових ринках, частка активів, пов'язана з обслуговуванням реальних потоків товарів, становить лише 6-8%. Інші 94-92% розглядаються як спекулятивний капітал. Отже, є всі підстави вважати, що фінансовий сектор в глобальній економіці набув «віртуальних ознак». Дедалі більшою мірою відриваючись від реального виробничого процесу, він починає розвиватися на власній відтворювальній основі [46, с. 7-8].

Представники економічної та соціально-філософської думки зробили ряд висновків про зміни природи капіталу, багатства (перехід від ринку товарів до ринку капіталів, йдеться про форму фінансового капіталу, домінуючого над промисловим) і тих геоекономічних і геополітичних, а

також соціально-політичних наслідків в умовах пізнього капіталізму (постіндустріального, постсучасного), які звідси впливають. Знайомлячись із даними роботами, можна зробити висновок, що відбувається значна видозміна механізмів вільної конкуренції, з'являється недосконала конкуренція. А саме: поява якісно нового складника ринкової капіталістичної економіки – промислово-фінансової монополістичної корпорації. В даному випадку під монополією (олігополією) розуміється ситуація, при якій компанія (ряд компаній) повністю контролює (контролюють) ринок.

Даний сегмент капіталістичної економіки мутантним чином впливає на всі сфери життєдіяльності сучасних суспільств і навіть держава трансформується в деяку «над-» корпорацію, що не тільки встановлює правила гри, але й перетворюється на одного з найактивніших гравців у гігантський капітал, що знаходиться в загальній приватній власності [25, с. 351]. Тому говорити про справедливе соціальне співіснування, про зняття соціальної нерівності (проблеми наростаючої бідності), про багатство як цілі і основи розвитку суспільства, не доводиться.

Дж. Стігліц дуже просто підтверджує наведені смислові аспекти: «чому неолібералізм, тобто ідеологія нерегульованого ринку, не працює і чому трампономика, це своєрідне поєднання низьких податків для багатих і фінансового та екологічного дерегулювання з націоналізмом і протекціонізмом, досить сильно регульованим режимом глобалізації, теж не буде працювати. Отже, країни, що розвиваються, повинні взяти на себе відповідальність за своє благополуччя. Вони можуть керувати своїми бюджетами так, щоб жити відповідно до достатків, може бідно, та усунути протекціоністські бар'єри, які створюють великі прибутки для небагатьох, але змушують споживача платити високі ціни. Вони можуть їх замінити сильним регулюванням, що захищає їх як від зовнішніх спекулянтів, так і від корпоративних зловживань всередині країни. Але найважливіше для країн, що розвиваються, мати ефективну державність із сильною і незалежною судовою владою, демократичною підзвітністю, відкритістю і прозорістю,

вільну від корупції, яка душить ефективність громадського сектору і зростання приватного.

Що їм потрібно? Розробка політики, що забезпечує стійке, справедливе й демократичне зростання. У цьому основа розвитку. Збагачення купки людей або створення декількох безглуздо захищених галузей, які можуть бути вигідні тільки еліті країни, не є розвитком» [174, с. 20].

Парадигмальна складова даних досліджень чітко показує, що в умовах сучасності і постсучасності багатство, капітал стають винуватцями недетермінованих відносин у сферах базису й надбудови, що породило нові форми суспільних відносин, таких як масове суспільство, суспільство споживання, в яких «влада символу і знаку», тобто симулятивна складова буття, стають вище виробництва і знищують його. Звідси характерна для нашого часу істерія виробництва, зазначає Ж. Бодрійяр, яке «вже давно позбавлене власного сенсу. Все, до чого прагне, продовжуючи виробляти і довиробляти, ціле суспільство, – це відновлення вислизаючого від нього реального. І тому тепер саме «матеріальне» виробництво гіперреальне» [21, с. 36].

В умовах даної гіперреальності, де симулятивна ідеологія прикриває моральною надбудовою справжню суть капіталістичного панування і тотального накопичення для небагатьох, багатство і капітал для суспільства стають «чародійством суспільних відносин, це виклик суспільству. Капітал – це не скандал, який слід викривати з позицій моральної або економічної раціональності, це виклик, який треба прийняти згідно символічного закону» [21, с. 25].

П. Бурдьє солідаризується з Ж. Бодрійяром і проголошує свою ідеологічну формулу символічного по відношенню до багатства в сучасному суспільстві. Він показує «містифікацію» «чарування» буття, коли під приводом моралі й закону відбуваються безчинства: збагачуючи одних і роблячи бідними інших. Саме під егідою морального багатства стає символічним.

Багатство стає символічним, тобто визнаним, а тому і невпізнаним як багатство. Ідеологія багатства породжує метафізику соціального, коли всі комусь у чомусь щось винні. Автор зазначає: «Багач стає легітимним багатієм, оскільки у нього є можливість «давати біднякам». Благодійність, філантропія, пожертвування, меценатство – це логіка дарування, заснована на подібній соціальній магії, яка здійснюється, як тільки ми даємо щось комусь і він стає нам зобов'язаним» [28, с. 140]. Завдяки цій тезі – «перерозподіл необхідний, щоб гарантувати визнання розподілу». І, як вважає він, це і є логіка як первинної побудови держави, так і її існування й функціонування [28, с. 141]. Тому П. Бурдьє, аналізуючи структуру взаємодії держави і багатства, вказує на введення дози політичної моралі в світовому масштабі: «Сутність будь-якого балансу сил в тому, щоб приховувати себе як таке, і він набуває повну силу лише тому, що приховує себе як таке», розуміючи це так: капітал, аморальний і безпринципний, може функціонувати лише під прикриттям моральної надбудови, і той, хто відроджує цю громадську мораль (через обурення, викриття і т. д.), мимоволі працює капіталу на руку [28, с. 24]. Це приклад реалізації ідеологічної природи капіталізму, яка в наживі, в гонитві за багатством, практично знищила «людське», «кінець соціального» [21]. Саме в даному контексті сучасна західна філософія веде свою критику соціальної культури.

Характерною рисою сучасного суспільства є марнотратство, орієнтоване на надмірне споживання. Але не це відрізняє його від інших суспільств. На думку Ж. Бодрійяра, «тільки в споживанні надлишку індивід, як і суспільство, відчуває себе не тільки існуючим, але й по-справжньому живим» [20]. Особливою рисою суспільства споживання є раціональне марнотратства. Те, що раніше вважалось аморальним, в суспільстві споживання схвалюється та заохочується. Ж. Бодрійяр говорить про продуктивне марнотратство, тобто саме в споживанні народжується корисність певної речі, що стимулює її продукування. Таким чином,

споживання – це не пасивне привласнення, а активне ставлення до речей, зовнішній вплив на матеріальний світ, іншими словами, саме його створення.

У наш час фактично відбувається знищення дозвілля за рахунок праці. Сучасній людині не вистачає часу та можливості для самовдосконалення і відпочинку. За словами Ж. Бодрійяра, капіталістична система поступово перетворює всі природні цінності в продуктивні форми, що здатні принести економічний прибуток та надати соціальні привілеї та соціальний статус благодаті та переваги [275].

Особливий соціальний статус успадковується при народженні й тільки обраною частиною населення. Саме цим можемо пояснити цінність антикварних речей, що є відзнакою значущості, приналежності до вищого прошарку суспільства. Ж. Бодрійяр наголошує на тому, що те, чого людині не було дано при народженні, вона прагне здобути протягом життя. Це справедливо, адже стосується й показника статусності особистості, що, у свою чергу, виражається у ставленні до речей, покликаних служити показником статусності [21]. Відбувається так звана симуляція соціальних сутностей. Спроби заміни духовної благодаті елементами матеріального світу залишаються тільки симуляцією. Саме це відбувається в нижчих та середніх класах, які намагаються досягти за рахунок певних предметів духовної благодаті, яка притаманна вищим класам, що демонструють її, використовуючи при цьому культуру і свої владні можливості. Решті залишається стверджуватись тільки за рахунок придбання і споживання речей, що і стимулюється власниками капіталу, сильними світу цього. Вони дають простому населенню примарну можливість завітати у вищий світ, світ блаженства й достатку, насамперед дбаючи про свої статки і привілеї.

Споживання в даному випадку відіграє роль соціальної стратифікації населення. Споживаючи, особистість відзначає себе, тобто виокремлює і приєднує до певної верстви населення з певним добробутом [131, с. 225]. Таким чином споживач відчуває ніби то свободу дії і свободу вибору, не помічаючи і не відчуваючи зовнішнього примусу включення в соціальну

систему, споживаючи продукти цієї системи. Іншими словами, створюється відчуття, що саме споживач стає центральною фігурою сучасного конкурентного капіталістичного світу.

Неймовірно посилюється роль людини-індивіда, яку/якого необхідно зосереджувати на надмірному споживанні для того, щоб система мала змогу функціонувати. В результаті, з'являється глибоке протиріччя між громадянським суспільством і політичною сферою, яка повинна одночасно стимулювати й посилювати споживчий індивідуалізм і, в той же час, стримувати його.

Таким чином, споживання відіграє роль інструменту суспільного контролю, який подається під виглядом суцільної індивідуальної свободи, а насправді це важливий феномен суспільної праці у сфері споживання. Індивід за власним бажанням відчужується від своєї праці у вигляді заробітної плати на користь споживання.

В сучасних умовах суспільства споживання несвідомим капризом стає людське життя, де шопінг і нескінченне бажання мати, яке не відповідає нашим реаліям (наявність грошей в гаманці), призводить сучасне суспільство до монополії насолоди, яка вбиває будь-яку етику, будь-які звернення до совісті й обов'язку, навіть професійного. І сучасне суспільство в знаках своєї життєздатності: багатство і бідність – впадає в ностальгію «за неможливим».

А в чому суть «неможливого»? – Очевидно, це віра у формулу «багатство – потенціал – розвиток»; у формулу справедливого розвитку суспільства, в якому багатство – ціль та основа гармонійного соціального розвитку. І основними критеріями стають розвиток, ефективність і соціальна справедливість. Це критерії, за якими можна оцінити роботу будь-якої влади в умовах розвитку прогресивної держави: а) розвиток: зростання ВВП, щоб був вище світових показників; б) ефективність, щоб умови праці, показники були на рівні вищих світових стандартів; в) соціальна справедливість, щоб рівень нерівності був нижче світових стандартів. І конкретні рекомендації щодо реалізації цих критеріїв ми знаходимо в роботах Дж. Стігліца [174],

Б. Ліндсі [92], М. Олсона [129; 250], П. Кругмана [250], Р. Буайе [228], Д. Норта [122], О. Бузгаліна [25], А. Колота [76] та ін.

Актуальним питанням сьогодення є загрозовий ступінь симуляції життя. Це відбувається в усіх сферах: освіті, культурі, економіці тощо. Усе свідоме життя відбувається через призму цінності, набуваючи значення і значущість тільки в світі цінностей.

Згідно позиції Г. Зіммеля, людина прагне мати ту або іншу річ саме в момент її відсутності в її володінні. Тобто, річ набуває цінності для певної людини в момент жадання тієї речі, а не в момент її споживання. Необхідно зробити висновок, що цінність завжди присутня в речі, але вона фіксується свідомістю кожного суб'єкта окремо і в певний момент. Як приклад, філософ проголошує, що те, чим ми володіємо, стає нам дорогим як цінність тільки тоді, коли ми втрачаємо це [266].

Не рідкість, а дещо середнє між рідкістю й не рідкістю утворює в більшості випадків умову цінності. Окрім рідкості та труднощів отримання об'єкту, є ще одна необхідна умова – це частота використання, що породжує звикання, необхідне для виникнення моменту цінності.

Якщо цінність дана апіорі кожному об'єкту, то господарська цінність виникає не в момент споживання, а лише тоді, коли за певний предмет необхідно понести витрати, тобто, віддати за нього інший предмет. Тільки коли відбувається обмін, ми можемо говорити про виникнення господарської цінності та, як результат, отриманого багатства. А механізмом отримання цінності-багатства завжди був обмін. Без обміну, навіть у випадку, коли річ дуже рідкісна, вона не стане господарською цінністю й атрибутом багатства.

Аналіз соціально-філософських теорій сучасного суспільства дає можливість зробити висновок, що відбувається відхід від принципів економічного детермінізму і пріоритетного значення господарської сфери в теоріях суспільства останньої третини ХХ ст., а також відмова від аналізу суспільств як внутрішньо когерентних утворень.

Сучасне суспільство стає все більш символічним, в середині якого знаходиться значущість соціального статусу і нематеріальних форм багатства. Сьогодні людина споживає не предмети, що здатні задовольнити її потреби, а соціально значущі символи. Таким чином, ми живемо не у світі, як «фізичної реальності», а в символічному просторі, де вирішальним принципом життя є постматеріалістичні цінності, які проголошують чільну роль статусу та якості життя [57, с. 73].

Сьогодні *знання і влада* стають найважливішими й рідкісними благами в сучасних суспільствах розмаїття. Речі сьогодні є менш важливими, ніж простір, природа, чисте повітря, які сьогодні складають велику рідкість.

Пояснюючи соціально-філософську трансформацію феномена багатства, ми не можемо обійти суперечливого факту зміни природи капіталізму, кризи капіталізму в умовах постсучасності, або, можна сказати, в умовах існуючого суспільства знань, в умовах всеосяжної технізації. Відбувається перехід капіталізму до наступної стадії історичного розвитку. Цей етап історичного розвитку, як правило, презентуватиме новий спосіб виробництва.

Сучасні дослідники відзначають, що джерелом економічного зростання на майбутні 2018-2050 рр., як вже встановлено, є 6-й технологічний уклад (ТУ), в основі якого лежать NBIC технології (N – нано-, B – біо-, I – інформаційно- комунікаційне, C – когнітивні технології). Розпочатий в кінці XX – початку XXI століття активний процес технологічної конвергенції, що означає взаємопроникнення технологій, особливо яскраво проявився в NBIC-конвергенції [241].

Відкривається дорога новим тенденціям, що характеризує зростання ефективності виробництва в результаті конвергенції технологій. Саме цей технологічний уклад буде виявляти потужний вплив на економічне зростання в XXI столітті.

Цікавою виявилась позиція українських дослідників Н. Ковтун та Н. Венцель щодо впливу четвертої індустріальної революції на соціальне

життя України, наслідками якої, на думку авторів, є загроза масового зростання рівня безробіття, розповсюдження стихійних форм міграції населення, невпинної маргіналізації суспільного життя. Дослідники наголошують, що в ситуації економічної відсталості, зрощенні владних структур з олігархатом, поширенні корупції надмірно швидке впровадження елементів четвертої індустріальної революції у суспільствах перехідного типу може призвести до посилення дезінтеграційних суспільних процесів. Не можна не погодитись із авторами, що ключовим критерієм впровадження елементів технізації у нашій країні має стати узгодження суспільних потреб з інтересами конкретного громадянина [249].

І, як справедливо підкреслює А. Акаєв [1], розвинені країни в першій половині XXI століття будуть насичувати свою промисловість і сферу послуг високотехнологічними наукомісткими продуктами й послугами, заснованими на NBIC-технологіях. В цей же час країни, що розвиваються, будуть форсувати індустріалізацію своєї економіки та формувати сучасну сферу послуг.

Соціальна справедливість, яка забезпечує справедливий розподіл доходів в суспільстві, сприяє зниженню нерівності доходів до соціально прийняттого рівня є основою соціального розвитку. Нинішня світова фінансово-економічна криза переконливо показала, що соціально-орієнтовані економіки Німеччини, ряду скандинавських країн досить стійкі навіть в умовах турбулентної нестабільності економічної кон'юнктури. Тому потрібне повернення до соціально-орієнтованої моделі ринкової економіки, до соціальних держав. Це дозволить зняти соціально-політичну напруженість в національних суспільствах і зміцнити соціальну згуртованість, що є необхідним для стійкого підйому світової економіки [1].

Дана глобальна ситуація розвитку створює можливості для подолання рамок капіталізму та переходу до посткапіталістичних моделей існування сучасних суспільств. Проблеми накопичення й розподілу багатств у майбутньому матимуть інтерпретацію соціальної справедливості, зниження

нерівності доходів до соціально прийняттого рівня. В останні роки в прогресивних країнах заходу розвивається соціалістичний капіталізм, який породжує нові форми взаємодії в економіці та соціально-політичній сфері, а саме: суспільно-державне регулювання економіки, що обмежує механізми як вільної конкуренції, так і корпоративного маніпулювання; соціально-орієнтований перерозподіл багатств на користь суспільно-значущих сфер (безкоштовна освіта, охорона здоров'я та ін.) і знедолених верств населення; поширення громадського присвоєння в найбільш передових сферах економіки (громадські школи і університети, наукові та культурні центри, клініки і національні заповідники); все більше поширення форм безкоштовного й необмеженого блага (вікіноміка) [25, с. 21].

Зміна виробничих відносин, як складової частини господарської системи, розподіл праці по суті реалізують ідею К. Маркса і Ф. Енгельса *«переходу людства від царства необхідності в царство свободи»* [211, с. 228], де людина повинна стати найвищою мірою будь-якої економічної системи. Більш того, в даний час все активніше розвивається новий тип особистості – суб'єкт творчої діяльності, для якого праця стає цінністю, а не тягарем.

Нобелівський лауреат Дж. Стігліц пропонує надійні механізми щодо формування нового соціального проекту, в якому багатство виступає метою розвитку суспільства. А саме: він вказує на найголовніше багатство – людський капітал: «необхідно визнати, що багатство народу тримається на двох стовпах. Держави стають багатшими – домагаються підвищення рівня життя – за рахунок зростання продуктивності праці, а головним джерелом зростання продуктивності є здобування знань. Технічний прогрес – це похідне від наукової бази, яка створюється в результаті фундаментальних досліджень, що фінансуються урядом. Держави багатіють також в результаті належного суспільного устрою, що дозволяє людям безпечно взаємодіяти, торгувати й інвестувати. Образ такого суспільного устрою є результатом десятиліть логічних побудов і роздумів, емпіричних спостережень для

виявлення того, що працює, а що ні. Все це веде до появи уявлень про важливість демократії з верховенством закону, належної правової процедури, системою стримувань і противаг, а також масою інститутів, що займаються виявленням, оцінкою та поширенням істини» [174, с. 31].

Підводячи підсумки підрозділу, зазначимо, що основними багатствами постіндустріальної (постсучасної) епохи стають інтелектуальний, людський і структурний капітал. Інтелектуальне багатство – це перш за все ерудиція, грамотність, швидкість знаходження відповідей [134, с. 220]. Людське і структурне багатство – це рівень культури, етики. І в сьогоденні умовах ми бачимо, як активно формує людський капітал не тільки система освіти, а й сам бізнес [130, с. 207]. Різного роду професійні асоціації, спілки, конференції створюють людський капітал і їх учасників. Прикладом може служити світовий економічний форум в швейцарському Давосі. Туди приїжджають люди не укладати угоди, а вести професійні дискусії. Багато дослідників ставлять запитання: «Чи зможуть знання затьмарити фіктивний капітал?» І ми з упевненістю відповідаємо – «Так.», тому що спостерігаємо, як даний процес реалізації творчих здібностей людей, що створює суспільні блага, вже почався. Гроші для інвестицій є, але бракує інших форм капіталу.

На наш погляд, і ми тут солідаризуємось із О. Бузгаліним, повинна з'явитися вища форма усупільнення – загальна/спільна праця. Праця в умовах перетворення технологічного застосування знань у безпосередню продуктивну силу, яка здійснюється в умовах універсальної взаємозалежності невизначеного кола його учасників, оскільки вимагає для свого здійснення залучення заздалегідь невідомого кола знань, набутих як попередниками, так і сучасниками [25, с. 373].

Підкреслимо головне. Саме в результаті прогресу гнучкості, індивідуалізації, творчої складової буття людини, прогресу мережевих методів організації технологічних процесів і зможе утворитися новий світ, в якому багатство не буде відчуженою силою, яка тяжіє над людиною,

стримуючи її шлях до вдосконалення та саморозвитку в умовах невідчуженої соціальності.

Висновки до другого розділу

Соціально-філософський аналіз ціннісної трансформації феномена багатства як мети та підґрунтя соціального розвитку в різних історичних епохах (від докапіталістичної до постіндустріальної (посткапіталістичної)) дає підстави для висновків до другого розділу дисертаційної роботи:

1. Здійснено аналіз еволюції *ціннісної складової* феномена багатства у контексті еволюції історичних етапів від доіндустріального до постіндустріального (інформаційного, постсучасного) суспільства. У межах еволюції соціальної культури суспільство у цей період рухалось у діапазоні від сприйняття багатства як особливої форми гарантії фізичного та соціального існування людини, або як втілення міщанського добробуту до визнання грошей і матеріального багатства як найвищої цінності буттєвості людини. Відзначено, що в системі феодальних відносин багатство асоціювалося не з кількісним накопиченням матеріальних благ, а зі «щедрістю душі», даром і милосердям, властивим насамперед феодалам і духовенству.

2. На основі системного соціально-філософського аналізу розуміння багатства в системі капіталістичних відносин розкрито особливості інтерпретації багатства в *індустріальному суспільстві*: концентрація суспільства на економічних показниках в оцінці багатства як результату діяльності людини, корисності конкретної людини для суспільства у сфері створення нею матеріальних благ та заробляння грошей. Ми визначили чинники й механізми (закон зростаючих потреб, як один із загальних законів суспільного розвитку; взаємодія виробництва і споживання, потреби людей, що набувають форми економічних інтересів і стимулів), які виводять феномен багатства на рівень домінантної ідеології капіталістичного

суспільства; представлено даний феномен у виняткових сенсах матеріалістичного компоненту накопичення.

3. Звернення до методології марксизму дало можливість визначити пріоритети матеріального виробництва, яке породжує суспільні відносини, зумовлені капіталістичним способом виробництва (званого нині «ринковою економікою»).

У площині реалізації діалектичної методології соціально-філософського аналізу феномен концентрації і накопичення багатства співвідноситься з феноменом відчуження соціальних форм людського існування. Марксистське розуміння природи і сутності багатства використовується у дисертаційній роботі і в площині аналізу проблеми відтворення капіталу, що має принципове значення у площині визначення детермінант виникнення транснаціональних корпорацій і концентрації багатства в руках небагатьох в епоху постіндустріалізму.

4. На основі методологічного потенціалу політекономії та теорії світ-системного аналізу встановлено, що в період постіндустріального суспільства, в економіках епохи пізнього капіталізму напівпериферійного типу накопичення багатства перестає бути ціллю та основою розвитку суспільства. При цьому простежується незворотна динаміка накопичення та концентрації багатства в руках небагатьох власників високотехнологічних виробництв, скорочення кількості представників середнього класу, та закономірне зростання соціальної і майнової нерівності. В таких умовах відбувається симбіоз тотального глобального ринку і зростаючої монополії капіталу, в результаті чого знищується ринкова конкуренція й активізується фіктивна конкуренція. Це призводить до нівеляції принципів соціальної справедливості як основи існування демократичних суспільств і соціального розвитку.

Основні результати другого підрозділу висвітлено у статтях авторки [130; 131; 133; 134; 137; 138; 259; 272; 275].

Спираючись на висновки першого та другого розділів дисертаційної роботи, переходимо до висвітлення соціальних смислів багатства в умовах української реальності.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ СМИСЛИ БАГАТСТВА В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Соціально-філософське дослідження багатства має на меті дати не тільки теоретичний аналіз проблеми, але й отримати знання про можливості його практичного використання. Даний розділ присвячено проблематиці українського суспільства, що майже весь період незалежності переживає не найкращі часи щодо економічного розвитку та реалізації ідеї багатства у сім'ях своїх громадян. Третій розділ нашої роботи присвячено розкриттю розуміння багатства українцями в історичній ретроспективі дослідження ментальних особливостей, світоглядних ідей, які й стали підґрунтям для існуючого в українському суспільстві особливого ставлення до багатства. Від того як українська людина розуміє себе багатою, залежить, яким шляхом вона йде до реалізації свого прагнення до добробуту.

Крім того, економічний розвиток країни, що реалізує левову частку того, що ми сприймаємо як багатство в сучасному світі, також може залежати від ментальних кодів, сформованих задовго до приходу капіталістичного устрою. Ми впевнені, що для вибору вірного вектору економічних реформ та вдалої їх реалізації необхідно доволі уважно розглянути культурно-історичну спадщину України, вписані в ній на підсвідомому рівні ментальні коди багатства. Адже примітивне калькування реформ з досвіду інших країн, як правило, не приводить до успішних результатів.

3.1. Соціокультурні коди феномена багатства : українська ментальність

Тема нашої дисертаційної роботи пов'язана із визначенням мети та підґрунтя соціального розвитку взагалі. Отже, цілком логічно, що найкращим чином вона може бути розкрита в разі її екстраполяції на тло вітчизняного суспільно-духовного життя. Адже в конкретному громадському середовищі найкраще розкриваються всі нюанси та, іноді не зовсім очевидні, особливості

феномена багатства. Досліджувати феномен багатства на суто теоретичному рівні складно, але потрібно. Проте саме в ракурсі конкретного соціуму, конкретного культурного середовища всебічне дослідження та глибоке об'єктивне його розуміння в якості однієї з визначальних характеристик людської спільноти воно має сенс і мету.

Категорія багатства, безумовно, є тією концептуальною точкою відліку, з якої починається історія людського суспільства, розвиток його економічних формацій, різноманіття політичних устроїв, культурних особливостей. Саме через таку особливість – неймовірну широту та глибину цієї категорії, необхідно доволі старанно та сумлінно підходити до вивчення розуміння багатства кожним окремим народом, певною соціальною групою. Адже, не зважаючи на те, що ми можемо з легкістю перекласти «багатство» на різні мови і нас, безумовно, зрозуміють носії мови, в сутність поняття кожна культура, кожен національний пласт закладав своє, особливе, дуже індивідуальне значення.

Якщо говорити про найелементарніше розуміння самого поняття «багатство», то в більшості він означатиме «щось цінне». Але ця цінність має цілу низку як метафізичних, так і матеріальних значень. У більшості варіацій розуміння самого поняття «багатство» означає щось, «що знаходиться понад природних людських потреб, утворюючи надлишок, є достатком матеріальних чи нематеріальних цінностей в людини чи суспільства» [162, с. 24]. Словник української мови дає нам декілька визначень – велике майно, цінності, гроші; сукупність матеріальних цінностей (надра, тваринний і рослинний світ); сукупність духовних цінностей [135, с. 48]; велика кількість чогось, багатоманітність; щось дуже цінне, важливе, значне, наприклад, здоров'я людини [154, с. 316].

Щодо сучасного міжнародного визначення багатства, то О. Сілантьєв цитує Inclusive Wealth Report Організації Об'єднаних Націй 2012 року [244] та надає таке визначення: «грошове мірило, суми природних, людських та виробничих (матеріальних) активів. Природний капітал включає в себе

землю, ліси, горючі корисні копалини та мінерали; людський капітал – освіту та навички населення; матеріальний або виробничий капітал – машини, будівлі та інфраструктуру». Навіть у цьому невеликому прикладі яскраво простежується той факт, що «багатство» розглядається доволі різноманітно, залежно від тієї сфери, в якій проявлена зацікавленість до даного поняття. Економічний контекст завжди акцентуватиме визначення на суто матеріально-речових формах, вартості, грошовому визначенні багатства. Філософські розвідки щодо визначення завжди апелюватимуть до широкого аксіологічного кола, що включатиме багато вимірів даного поняття.

Наше завдання – надати якомога широкі та чіткі визначення категорії багатства для того, щоб максимально вірно окреслити, що саме означає багатство для українця в рамках історичного розвитку та сучасності. Варто ще раз підкреслити дуалізм цієї категорії, який можна побачити вже в постановці проблематики всієї дисертаційної роботи, адже багатство виступає як передумова і в той самий час результат соціально-економічного, політичного, культурного розвитку суспільства. Неможливо уявити собі державу, яка б могла знехтувати важливістю багатства як ґрунту розвитку суспільства, формування та розквіту його добробуту. І логічно, що в багатство ми включаємо як матеріальні, так і нематеріальні блага, що задовольняють потреби держави, нації, конкретної індивідуальності.

Але варто усвідомити, що розуміння багатства, його сутності та значущості бере свій початок не з державного рівня, не з загальнонаціональної площини. Розуміння багатства починається від конкретних осіб, з яких створюється народ, нація, держава. Тому, важливо підкреслити той факт, що, прагнучи до максимальної об'єктивності наукового дослідження, ми не можемо обійти стороною суб'єктивні основи, з яких народжується розуміння категорії багатства. Тільки в рамках економічної теорії вдається окреслювати понятійно-категоріальний апарат стосовно явища багатства максимально чітко, націлюючи на його матеріально-речовий контекст. У філософській проекції ми частково

позбавлені об'єктивності, адже багатство являє собою рефлексію багатомірного внутрішнього світу людини, коли вона через своє бачення, світосприйняття та світорозуміння формує систему цінностей, надає ціннісних характеристик речам, а вони, завдяки цьому, отримують ознаки багатства. Так чи інакше, але багатство варто розглядати у всьому багатомірному просторі його людино-мірності. Для української людини, як буде деталізовано розглянуто далі, взагалі сумнівним є виставляти акценти в першу чергу на матеріальних аспектах багатства.

Хоча, звертаючись до класиків економічної теорії, як стверджує у своєму дослідженні О. Сілантьєв, ми зустрічаємо суто матеріальне розуміння багатства – в якості дорогоцінних металів, за версією меркантилістів; землі, товарів за справедливими цінами, згідно з теорією фізіократів; грошей, будівель, як це розглядають економічні теорії класичного зразка; праця, що матеріалізована в речах, та споживчі запаси, згідно А. Сміта; матеріальні результати праці, за Д. Рікардо [162, с. 38-39].

Ясна річ, що для нас важливо було розглянути погляди на визначення багатства в рамках українського суспільства, в першу чергу в дослідженнях щодо відношення українців до праці, грошей, матеріальних благ, зароблених працею. Але, тут варто звернути увагу на той факт, що в українській мові є термін «скарб», який може означати саме матеріальне багатство. В цьому контексті поняття скарб, скоріше за все, означатиме статику, багатство, що майже втратило свою процесуальність, чи просто не розглядається як динамічне підґрунтя для примноження благ. Скарб – це щось, що просто визначає статус свого власника на даний момент, але не те, як його бачить власник, як він планує, вміє розпоряджатися скарбом і визначає, чи буде цей скарб реалізований в якості багатства. Ми вже вказували на те, що багатство має динамічну характеристику, адже визначає здатність до виробництва нових благ.

Тут ми можемо підійти до самого поняття «гроші» та його розуміння і значення в українській культурі. Адже, користуючись ідеями Е. Фромма,

сучасний світ дуже часто можна охарактеризувати як світ, що скоріше прагне до володіння, ніж до буття, а володіти світ прагне конкретним скарбом, а не метафізичним багатством. С. Московічі, посилаючись на Зіммеля, у своїй праці «Машина, що творить богів» [116, с. 286] стверджує, що немає більш яскравого символу, який би так точно відображав динамічний характер світу, ніж гроші. «Їх значення засновано на тому, що вони існують, щоб їх передавали. Гроші, що зупинились, більше не є грошима. Вони втрачають в цьому випадку свою специфічну вартість та своє значення. Дія, яку вони здійснюють залежно від обставин у стані спокою – це передчуття майбутнього руху» [116, с. 286] Таке твердження дає нам підставу ще раз запевнитись у тому, що ми говоримо про гроші як про багатство, адже як скарб вони перестають бути грошима, втрачаючи свою здатність до динамічних змін, які вони можуть здійснити в соціумі.

Яке ж ставлення до грошей ми можемо побачити в українців, якщо говоримо про історичний контекст нашого дослідження? Насправді, знайти багато свідчень про відношення до грошей в українській культурі доволі важко. Ми в ході нашої розвідки можемо натрапити, скоріше, на пласт української літератури, де це питання має певне відлуння, а не на науково-аналітичні дослідження. Тут вітчизняна традиція виявляється доволі близькою до російської культури, в лінгвокультурі якої можна простежити доволі легке ставлення до грошей. На відміну, до речі, від англійської культури. Про це пише у своїй праці О. Назарова: гроші в англійській лінгвокультурі – користь, привабливість, влада людини; в російській: до кінця ХХ ст. – нагальна необхідність, засіб існування, але не найголовніше в житті; рубіж ХХ-ХІХ ст. – підвищення значущості грошей в особистісній свідомості під впливом західних цінностей» [119, с. 11].

В українській літературі проблема грошей ніколи не висвітлювалась з позитивного боку. Про гроші або взагалі не згадувалось, або згадували як про щось, що треба зневажати, а хто не має такого зневажливого ставлення, той завжди стоїть на боці зла. Якщо пригадати найпотужніші відомі твори

українських письменників, то матимемо підтвердження: образ жадібного до грошей хазяїна в поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка; проблема матеріальних благ у повісті І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я»; п'єси І. Карпенка-Карого «Хазяїн» та «Сто тисяч»; роман І. Франка «Перехресні стежки» та п'єса «Украдене щастя».

У будь-якій варіації щодо роздумів про матеріалізоване багатство у формі грошей українці дуже близькі до російської культури, де Л. Толстой стверджує, що тільки той, хто впевнений у своїй особливості, в тому, що він кращий за інших, може зі спокійною совістю володіти багатством серед інших [181, с. 175].

Слідуючи за науковою розвідкою щодо концепту грошей в роботі О. Назарової, можна прийти до цікавого висновку про те, що в напрямку із Заходу на Схід прослідковується певний поступовий відхід від матеріального до метафізичного по відношенню до розуміння грошей як багатства суспільства. Від грошей, перед якими схиляються та яких бояться (С. Московічі [116]); від грошей, які люди прагнуть накопичувати, щоб отримати більше влади та стати вище за інших (Веблен [276]); від грошей, що формують суспільства (Б. Ліетар [251]) до тих грошей, які вважаються «вигадкою поганої метафізики, що не має й тіні підстави в дійсності, бо в силі залишається загальна вимога розуму й совісті, щоб і ця область підпорядковувалася вищому моральному початку, щоб і в господарському своєму житті суспільство було організоване для здійснення добра» [171, с. 479].

Українці своїм ставленням до матеріальних благ видаються дуже близькими до російських поглядів на матеріальне багатство. «Росіянину та й взагалі слов'янам притаманне стремління до волі, не тільки до волі від іга іноземного народу, але й свободі від кайданів, всього того, що минає і тлінного»; «серед європейців бідний ніколи не дивиться на багатого без заздрості, серед росіян багатий часто дивиться на бідного з соромом. У росіянина жваве почуття, що власність володіє нами, а не ми нею, що

володіння означає приналежність до чогось, що в багатстві задихається духовна свобода», – цитує М. Лосський Вальтера Шубарта [96, с. 278].

Отже, навряд чи ми в змозі отримати повноцінне визначення категорії багатства в рамках національної української культури, якщо будемо розглядати його через концепт грошей. Тому вважаємо за методологічну помилку зупинятися на ньому, якщо нашим завданням є отримання максимально об'єктивного розуміння багатства для українців як мети та підґрунтя свого розвитку. До цієї категорії в жодному разі не може входити тільки матеріальний прояв багатства через гроші та працю. Що цікаво, останнім часом до такої думки приходять навіть представники економічних наук, в яких ніколи не мав великої питомої ваги метафізичний чинник. Але, як було доведено у підрозділі 2.3 нашого дослідження, про *людинорічність добробуту* зараз починають багато говорити, з'являються вагомні суб'єктивні аспекти щодо розуміння багатства, які здобувають право на існування: «визначення добробуту суспільства стає довільним та залежить від того, хто приймає відповідні рішення» [115, с. 37].

Амартія Сен, який отримав Нобелівську премію в 1998 році, стверджує, що «подальший розвиток теорії добробуту потребує використання більш багатой, порівняно з утилітаризмом, філософської традиції, пов'язаної з поняттям свободи, прав, всезагальної залежності та визнання множинності етично значущих тверджень» [115, с. 38].

На думку багатьох дослідників, саме *людинорічність багатства* є головним важелем при визначенні цієї категорії, адже інтелектуальні можливості людини, як її чи не найцінніший капітал, уособлюють собою багатство та дають змогу його продукувати, зберігати, примножувати. «Потенціал людини – у її здатності створювати та примножувати багатство – є невичерпним (порівняно з іншими джерелами). Саме в соціальній площині зосереджено розуміння багатства сучасниками, особливо на проблемах інституційного та культурно-етичного характеру, впливи та роль яких на практиці стають важливими чинниками формування потенціалу

довгострокового економічного та соціального розвитку сучасних макроекономічних систем» [162, с. 39]. Тому для дослідження категорії багатства в рамках українського суспільства варто зацентрувати увагу на характерних *рисах української людини, її менталітеті, психологічних рисах, ідеях, що розкривають особливості українського світогляду.*

Яким чином найкраще розкрити розуміння багатства в національному розрізі? Перш за все не варто нехтувати антропологічним підходом, яким в свій час скористався В. Зомбарт [63]. «Без сумніву, всі форми прояву капіталістичного духу, як і всі стани душі та психічні процеси взагалі, вкорінені у певних «схильностях», тобто, початкових успадкованих властивостях організму» [63, с. 247]. Він вважав, що питання щодо біологічної схильності до капіталістичного духу не може, звичайно, мати стовідсоткову впевненість, але спосіб мислення, воля, фантазія, емоції та характер, безумовно, можуть бути взяті за певні точки відліку для того, щоб дослідити схильність до капіталістичного духу, до підприємницької діяльності, а в нашому випадку, мати певні погляди щодо багатства.

Якщо М. Вебер акцентував увагу на формуванні капіталізму під впливом саме релігійної трансформації – протестантизму, то В. Зомбарт вважав за потрібне розширити методологію, вивчаючи внутрішні й зовнішні причини розвитку капіталізму західного світу. В. Зомбарт вважав, що здатність до підприємництва, відчуття смаку матеріального багатства та бажання його примножувати має існувати «в крові», що означає – передаватися у спадок. Він пише, що в кожному буржуа існує дві душі – душа підприємницька та душа міщанина, що сумарно й народжує дух капіталізму. В подальшому нашому дослідженні стане в нагоді порівняльна характеристика українського характеру з тим, який описує В. Зомбарт як успадкований характер капіталістичного типу. Для нього підприємницька натура та, в якій проявлена повнота життєвої сили: розумний, обдарований ідеями, має «рухливий дух», гарну пам'ять та впевненість: *«підприємницькі натури – це люди з яскраво вираженою інтелектуально-волюнтаристичною*

обдарованістю, якою вони мають володіти більше звичайного рівня, щоб здійснити велике та боротись із зачохлим чуттєвим та душевним життям» [63, с. 252]. Крім того, дослідник робить доволі красномовні порівняння капіталістичного підприємця та художника: цілеспрямованість проти цілеворожості, інтелектуальна волюнтаристичність проти великої кількості емоцій та почуттів, твердість проти м'якості; перші дивляться ззовні, очі інших націлені на внутрішнє. Дані характеристики стануть нам у нагоді в якості певної матриці для порівняння з тими характерними особливостями української людини, яку ми розглянемо далі.

В. Зомбарт детально розглядає міщанську натуру, ставлячи як протилежність до неї еротичну натуру [63, с. 254]. Міщанська натура надає переваги об'єктивному, речовому, є людиною обов'язку, етиком; вона має впорядковувати, виховувати та повчати. Еротична натура, як протилежність міщанській, є суб'єктивною, індивідуалістською, насолоджується життям, естет, просто прагне жити, просто йти світом, розмірковувати над всім, споглядати. Автор характеризує обидва типи як категорично полярні. Більш того, що таке еротична натура взагалі важко визначити у формі поняття – «її можливо відчутти, постійно переживати» [63, с. 255]. І, нарешті, найголовніше. Як підсумок порівняльного аналізу цих двох протилежних натур – вони «живуть, щоб або господарювати, або любити» [63, с. 257]. Адже господарювати – означає зберігати, а любити означає витратити. Еротична схильність протидіє будь-якому міщанському впорядкуванню саме через те, що не здатна прийняти в якості цінності щось інше, крім любові.

В. Зомбарт впевнений у тому, що всі народи володіють певною схильністю до капіталізму, але ця схильність може бути різного ступеня – «частиною вище за середній рівень, частиною нижче середнього рівня [63, с. 261].

Багатство, як його сприймає, розуміє конкретний народ, є питанням доволі об'ємним. Але, як ми вже говорили раніше, для будь-якого соціуму багатство відіграє динамічну функцію, надаючи можливості накопичувати та

продувати нові блага. І досліджувати категорію багатства необхідно максимально різнобічно, враховуючи динаміку процесів, які дають змогу тим чи іншим народам продукувати, примножувати, зберігати певні блага. Не кожне багатство є благом, але будь-яке благо, яке є соціально-установленою цінністю, стає багатством за умови його наявності в людини. А за умови відсутності, відповідно, людина стає бідною. І бідність цю набагато важливіше зрозуміти та описати, адже вона завжди виходить за категорії матеріального.

Варто звернутися до категорій ідеального порядку, адже саме у свідомості людини річ набирає свого значення, сутності, стає важливою, цінною, стає багатством. «Уречевлюючись у певній формі, багатство постає як об'єкт відчуження від людини, оскільки набуває ознак кінцевої продукції. Коли ідеальне втілюється в матеріальному (ідея стає річчю), то матеріальний об'єкт переймає ознаки та властивості ідеї, втілюючи ідею багатства в собі. Після того, як ідея набула своєї матеріальної форми, ставши багатством, тобто об'єктивувалась, вона постає як відчужена від людини, а сама річ стає віддзеркаленням ідеї багатства в його матеріальному вимірі» [163, с. 29]. Тому, у сфері економічної теорії наука вивчає багатство не через людську оцінку важливості та цінності чогось, а скоріше через важливість певних речей для виробництва. Багатство вивчається як засіб зростання й накопичення через обіговий чинник соціальної динаміки, як обіговий, авансовий, позичковий капітал, який має бути реалізованим у виробництві нових благ. В третьому розділі ми б хотіли розглядати категорію багатства максимально наближено до її людиномірності, без відчуження від людини. «Існують великі незмінні закони, що керують загальним ходом кожної цивілізації. Ці незмінні, найзагальніші та найголовніші закони впливають із душевного ладу рас. Життя народу, його установи, його вірування й мистецтва суть лише видимі продукти його невидимої душі. Для того, щоб який-небудь народ змінив свої установки, свої вірування і своє мистецтво, він повинен спочатку переробити свою душу; для того, щоб він міг передати

іншому свою цивілізацію, потрібно, щоб він у змозі був передати йому також свою душу», – стверджував Г. Лебон [87, с. 5]. Він був впевнений у тому, що сама суть такого явища, як батьківщина, виводиться з формування «душі народу».

Етно-національне розуміння категорії багатства можна розглядати через світогляд конкретного народу, адже саме світогляд виступає джерелом всіх важливих цінностей того чи іншого народу. Як вказує у своїй статті Н. Рожанська, світогляд українського народу почали розглядати через культурологічний та етнографічний контекст та головні акценти українського світогляду, які завжди залишаються в площині чуттєвої компоненти [152]. Згідно з Д. Чижевським, «народний світогляд є національно-зумовлене відношення даного народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що цей народ в світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно» [204, с. 17].

Риси українського світогляду максимально схожі з рисами українського національного характеру, що, в свою чергу, виходить зі специфічних особливостей української етнопсихології. В даному випадку ми маємо можливість проаналізувати роботи, пов'язані з вивченням як безпосередньо українського світогляду, так і характеру, етнопсихології, ментальності українців для того, щоб зібрати максимально повну та достовірну характеристику розуміння категорії багатства в культурній площині України. Н. Рожанська в одній зі своїх статей щодо основних характеристик світогляду українського народу звертає увагу на тісний взаємозв'язок між світоглядом, психологією та характером, даючи приклади наукових розвідок І. Мірчука (український світогляд) [111], В. Яніва (українська психічна структура та етнопсихологія) [214], А. Швецової (український характер) [206], І. Бичка (українська світоглядно-філософська ментальність) [18], С. Кримського (архетипи української ментальності) [83]. Все це об'єднується тим фактором, що сама структура світогляду будь-якого народу завжди містить у собі особливості

психологічного рівня. Неможливо характеризувати світогляд тільки на рівні знань, розуму, на рівні філософського понятійно-категоріального апарату. Світогляд народу, про який ми можемо зараз говорити, завжди буде сплавом трьох історичних рівнів – міфології, релігії та філософії. Це означає, що ніколи не можна задовільнитись тільки логічною компонентою й нехтувати емоційно-психологічними особливостями ставлення до цієї логічності, ставлення до самого життя, до реальності, бачення цієї реальності. «Тут стає ясно зрозумілим той тісний зв'язок між світоглядом народу та його національним характером, який і обумовлює всю складність їх дослідження» [152, с. 52].

Зважаючи на те, що Україна в жодному разі ніколи не була країною, замкнутою в своїй культурі, навпаки географічно, історично та політично мала вплив багатьох чинників від інших культур, маємо слідувати принципу історизму і вивчати всі складові.

Як стверджує в своїй статті З. Бойко, категорія ментальності на сьогоднішній день – одна з найактуальніших, що пов'язано з «європеїзацією суспільної свідомості, зі спробами побудувати нове суспільство, яке докорінно зможе змінити спосіб життя українців. Отже, зростання інтересу до ментальності викликане нагальними потребами кардинальних змін у всіх сферах життя, в тому числі культури, виховання й освіти. Це пояснюється, по-перше, тим, що особливості перехідного періоду потребують поглибленого дослідження явищ, пов'язаних із реалізацією проблеми ідентифікації особистості в глобальному світі, і, по-друге, тим, що в нових умовах продовжує формуватися національна самосвідомість народу» [23, с. 72-73]. Для нашої роботи така актуальність також важлива, адже через зміст категорії багатства та в рамках адекватного розуміння його змісту у світосприйнятті українського народу можна розглянути перспективи подальшого розвитку держави в площині економіки, політики, культури.

Однією з яскравих робіт по вивченню українського світогляду можна назвати дослідження І. Мірчука «Світогляд українського народу. Спроба

характеристики» [111]. У ньому автор стверджує, що у філософії кожної окремо взятої нації існують свої особливі завдання, які не завжди можливо визначити за допомогою конкретних понять, але вони інстинктивно добре відчуються кожним окремим представником цієї нації. Вивчаючи філософію, ми розуміємо, що вона має чітко виражений національний характер, адже це «не витвір бездушного механізму...а твір живої людини, якої приналежність до спільноти...мусить відбиватися в її творчості» [111, с. 227]. І варто зауважити, що однією з головних складових цього національного портрету є взаємодія людей із *природою і землею*, на якій вони народились і живуть. І. Мірчук стверджує, що український народ – «виразно селянський», він настільки селянський, що так і не зміг народити таку власну верству населення, як міщанство. Якщо ми говоримо про українську інтелігенцію, або ж українських робітників, то вони також вихідці із села, або ж представлені іншими національностями, представниками інших народів.

«Кидається нам у вічі надзвичайно сильна органічна залежність людини від ґрунту, який вона обробляє та який її живить» [111, с. 229]. Тієї ж думки дотримується О. Стражний, підкреслюючи, що українська людина з давніх давен вирізнялась любов'ю до природи, відзначалася розумним прагматизмом. Основи були закладені ще у період Київської Русі (та й раніше навіть), коли людина «жила серед «райської» природи на родючій, багатій усілякими благами землі» [176, с. 180]. Та й далі, продовжуючи дослідження українців в історичному контексті, він залишається вірним тезі, що для українця земля – рідна мати, бо, навіть найсвятішою клятвою завжди була клятва рідною землею. Мірчук стверджує, що «праця на ріллі» робить людину надто вже залежною від землі та від природи взагалі. Саме від цієї залежності й виникає особлива естетичність в нашій культурі – естетична насолода від природи, з якою ти споріднений та з'єднаний долею, працею, історією.

Якщо І. Мірчук говорить про українську закоханість та прив'язаність до землі скоріше в позитивному спрямуванні, то В. Липинський у своїй праці «Листи до братів хліборобів», підтверджуючи, що українець прив'язаний до землі, вбачає в цьому багато негативного – «родюча земля і добре підсоння» притягують завойовників та сприяють дегенерації громадських інстинктів, адже земля, що так плідно сприяє врожаю, народила разом з тим «лінивість і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля» [94, с. 422]. Через багатство землі, яке українці сприймали як дар божий, якого вони не заробляли кропіткою працею, як це відбувалось в менш придатних для землеробства кліматично та географічно територіях, в людях не змогли народитись дисципліна, громадська солідарність, так необхідна для об'єднання громади задля досягнення спільної мети. Здатність до жертв і самопосягати в українській культурі також була зведена нанівець, адже не було необхідності збиратися гуртом, напружуватися та приносити жертву задля інтересів загалу. «Громадська організуюча боротьба людей з природою вироджувалась в громадськи-руйнуючу боротьбу людей між собою за легкі доступні подарунки природи» [94, с. 422]. І термін, яким В. Липинський намагається охарактеризувати роботу українців на землі, звучить навіть образливо – землехапство, замість землеробства. Отже, завдяки території, на якій живе споконвіку український народ, багатству та родючості її землі, багатство перестало бути тим, що необхідно зберігати та примножувати. Достатньо мати землю у своїй власності, а питання нарощення капіталу, розвитку засобів виробництва взагалі не виникає. Родюча земля українців веде до «дегенерації громадських інстинктів» [214, с. 39].

Любов та насолода, що її українська людина отримує від володіння землею – ось головне багатство без планів на розвиток та інтенсифікацію. Український антеїзм, який пустив глибоке коріння з часів міфології до української літератури останніх двох століть, демонструє неймовірно високий ступінь закоханості рідною землею, яку сприймають не як засіб для існування, не як матеріальне благо, а, в першу чергу, як частину себе самих,

свого єства, своєї особистої природи. Земля та природа, якою українець пишається та милується, якою він не стомлюється захоплюватись, є найголовніше багатство, адже сприймається як своя особиста сутність, що веде до найсвятішого й головного – до Творця, до трансцендентної сутності, яку не розуміють, а відчувають у природі. В. Янів використовує термін Кульчицького «вчування», говорячи про намагання відчути, здійснити «вчування» в «плодючість землі» – в розумінні обдаровуючої любові, «агапе» [214, с. 249].

Така панівна роль природи в житті людини впливає на формування характеру, психологічних особливостей української людини, що, в свою чергу, формує певне бачення багатства. Ще М. Костомаров, порівнюючи українців та росіян, у своїх дослідженнях вказував на те, що український народ є глибоко релігійним. В українців є доволі сильне відчуття всеприсутності Бога, українець спілкується з Богом, відчуває його, для нього обрядовість, правильність вербалізації не є, на відміну від росіянина, значущою [80].

Даний момент є причиною особливого світосприйняття, коли людина спирається скоріше на емоційність, ніж на розсуд, коли ірраціональне превалює над раціо. «Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих питань, як то було в мисленні Західної Європи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовність», вважає В. Янів [214, с. 251]. Звідсіля народжується й філософія серця, розуміння людського серця як певної прафункції, з якої починається світовідчуття, світобачення, а вже пізніше – світорозуміння. Для українця, що сповідує філософію серця, категорії раціоналізму просто обмежені, а тому й не дають можливість охопити ціле, осмислити повне буття.

Українська почуттєвість в даному випадку кардинально протиставляється романському раціоналізму та германському волюнтаризму. З українського кордоцентризму та почуттєвості Я. Ярема висновує ще одну якість – інтровертизм: «зі становища інтровертивності, яка дає першенство

суб'єктивному перед об'єктивним, почуттєво-душевне життя отримує звичайно вищу оцінку від інтелектуального, підлягаючого законам загально-обов'язуючої логіки» [215, с. 64]. Причому, інтровертивними народами автор вважає такі, що в першу чергу творять культуру, а екстравертивними – ті, що творять цивілізацію.

Зовнішнє для українця несе в собі негативні риси – весь світ він тримає у своєму серці, всю природу і Бога, якого неможливо відокремити від природи і серця. Зовнішнє, інше, пов'язане не з близькими малої родини, краще не впускати у своє серце, що несе з собою бажання відокремитися від всіх: «ізоляція від світу вважалась на Україні довгі віки основним постулатом та ідеалом християнського життя й єдиною запорукою вічного щастя» [214, с. 259]. На цьому тлі виникає впевненість у тому, що суб'єктивне вище і важливіше за об'єктивне. Від цього, знову ж таки, виникає зовсім не матеріальне розуміння багатства, пов'язане із суб'єктивним відчуттям, переживанням того, що дано людині в площині матеріального. І це багатство вже дане Богом і природою, його не можна примножити, перетворити на капітал, вкласти задля отримання більших зисків. Ним, таким багатством, можна насолоджуватись наодинці, поділяючи своє щастя лише з найближчими членами родини, та в жодному разі не купити-продати. Хіба що передати у спадок, як багатство для суб'єктивної насолоди наступному поколінню, вихованому в традиціях антеїзму.

Але ж тут ми стикаємось із тим, про що говорить сучасна економічна наука: «приймати до уваги щастя достатньо розумно, але це не означає, що ми погодимося бути щасливими рабами або блаженними підданими феодала» [115, с. 40]. Йдеться про те, що, через вміння людини пристосовуватись до найважчих умов, ми не маємо можливість дати об'єктивну оцінку, адже бідняк може бути щасливим завдяки декільком монетам, але життя його не стане щасливим [115, с. 40]. Саме це й відбувається з українським народом – велике щастя мати свою землю, насолоджуватись багатством природи для кожного українця вічне і

швидкоплинне одночасно. Адже на тлі єдності з природою, благоговіння перед Всесвітом виникають певні матеріальні проблеми, які мають бути вирішені плануванням, чіткою стратегією отримання, накопичення та примноження капіталу. Це не можна реалізувати в стані постійної туги за спокоєм, притаманної Східній традиції в рази більше, ніж Західній.

На думку В. Яніва, українець, на протигагу російському характеру, схильному до матеріалізму, має більшу схильність до ідеалізму [214, с. 26]. І. Мірчук, вказує, що «в основі українського світогляду лежить виразна ідеалістична риса» [111, с. 233]. І такий ідеалістичний світогляд спирається на людську свідомість та зводить всі явища світу тільки до психічних елементів. Дослідник впевнений у тому, що українці, подібно до інших слов'янських народів, взагалі ніколи не проявляли нахилу та зацікавленості в теоретичних роздумах. Напроти, вони завжди цікавилися практичною філософією, обираючи в якості важливих ключових елементів етичні питання. Він впевнений, що для українця більшою мірою характерне «чуття первісне», яке стає головною мотивацією будь-якої діяльності, а не теоретизування та розум. До речі, через це українська людина як швидко чимось захоплюється, так і швидко зневіряється: «Замість триматися розуму, який каже йти витривало і вперто крок за кроком на вибраному шляху до остаточної мети, кидаються вони в обійми почувань...» [111, с. 237]. Саме через таку вдачу в українця від любові до ненависті, як правило, лише один крок, що додає в характерні його особливості неврівноваженість.

До речі, А. Липинський впевнений, що українці мають нахил більше до романтизму, ніж до ідеалізму. А державотворчі справи, економічний розвиток може бути здійснений «поривом ідеалістичним, а не романтичним» [94, с. 427]. В даному випадку мається на увазі, що ідеалізм – це коли почуттєвий, емоційний порив має втілитися в конкретну ідею, яка стане дороговказом для розуму й волі, що будуть спрямовані до матеріалізації конкретної ідеї. Українська традиція не передбачає оформлену, вербалізовану ідею, яка б спрямувала зусилля народу. Українці, на жаль,

часто виступали в ролі романтичних мрійників. Для такого мрійника не може бути більшого багатства, ніж його мрії. Все інше, матеріальне є вторинним, меншовартісним, похідним. Єдиним матеріальним благом, яким бажає володіти мрійник-романтик, є територія, де він буде поринати у мрії та роздуми. Саме тому – земля – найбажаніше багатство. І тут, знов-таки, корінь проблеми: коли родюча земля формує в народі, що на ній живе, лінивість, нетерплячість, заздрість, схильність до «землехапства» [94, с. 429].

В. Янів, погоджуючись з В. Липинським, стверджує, що схильні до індивідуалізму українці не схильні до підпорядкування. Українські люди не пов'язані між собою з багатьох причин, частину з яких ми вже окреслили. Крім того, в українців переважає емоційність, яка унеможлиблює раціоналізм та волюнтаризм. В. Липинський називає проблему неусталеності раси як одну з детермінант української недержавності: «основною прикметою українських людей єсть повний брак патріотизму і зненависть до своїх власних земляків» [94, с. 424]. Якщо й відбувалось якесь єднання, то зовсім ненадовго, адже в них переважала «емоціональність над волею та інтелігентністю» [94, с. 426]. Тут варто пригадати, що ані економіка, ані конкретно капіталізм не робиться індивідуально. Це певна колективна активність, що спочатку виникає хаотично, але потім, все більше розвиваючись, підлягає чітким політико-економічним законам. У випадку з Україною, на думку В. Липинського, І. Мірчука, В. Яніва, навіть колонізація південних територій була пов'язана лише з тим, що «пасивні маси, втікали на свободу від економічного і державного примусу на більш родючі і менше цьому примусу підлеглі, окраїнні українські землі» [94, с. 425].

В. Липинський взагалі говорить про таку «гангрену» українського суспільства, як «соціальний фаталізм»: «по що самому, своєю вільною волею і своєю власною силою, робити тяжке зусилля в боротьбі з деструктивним і анти-державним українським руїником... по що самому лізти в це кодро, що кишить зненавистю, продажністю, рабською заздрістю та зрадництвом і самому власними руками вичищати віками загажену

українську хату» [94, с. 350-351]. І. Мірчук займає таку ж позицію щодо українського характеру: «кермована почуттям, а не розумом, воля не виказує твердості, витривалості, плановості» [111, с. 240]. О. Стражний називає таку властивість українства, як «онтологічний оптимізм», що виникає в такому середовищі, де природа відповідає за врожайність більшою мірою, ніж людина, де плодючі землі та гарний клімат не вимагають аж надто кропіткої роботи та надмірних зусиль, щоб прогодувати родину. Через це – консерватизм, небажання шукати та сприймати нове: «так повелось, що активність в аграрних суспільствах зосереджена не на пошуку нового, а на збереженні того, що вже існує, бо консервативний підхід завжди до душі замкненому натуральному господарству, де виробляють лише те, що необхідно для життя родини» [176, с. 285].

Досліджуючи студії І. Нечуя-Левицького щодо світогляду українського народу, В. Янів, приходять до висновку, що вся українська міфологія також сформована на образах патріархально-хліборобного побуту, адже український народ часто творив собі богів «в найлюбішій формі сім'ї багатого господаря-хлібороба» [214, с. 32]. Знову ж таки, йдеться про те, що український народ в міфології не заступає за норми, не збільшує в розмірах і не дофантазовує зайвого, тому натуральність та естетизм – класичні типові риси української міфології. В міфології, а пізніше у різних творах українських мислителів та літературних діячів, ми зустрічаємо ідеї пантеїзму/гілозоїзму, коли вся природа є живою, вона розумна та мисляча. Від міфологічного образу господаря-хлібороба висновується ще одна характерна особливість – цінність *сім'ї*. З давніх часів українці жили не великими родовими поселеннями, а радше прагнули відокремитись, жити «окремими дворищами, а не родами».

В. Янів так описує цінність сім'ї для українців: «що більше він самотній, тим більше тепла й любові він шукає серед своїх близьких» [214, с. 265]. Інші дослідники підтверджують таку точку зору, вважаючи, що приватні інтереси українців та їх родинного кола завжди були

вище за громадські [176, с. 218]. Через це виникає ідеалізування подружнього життя, самого подружжя і любові, що скріплює стосунки. І далі автор дуже влучно зупиняється на питанні, яке може доволі глибоко і повно розкрити перед нами одну із головних рис розуміння багатства в українській культурі: «саме в родині – нахил українця до індивідуального землеволодіння й до утримання приватної власності». Глибока любов до сім'ї, бажання її зберегти, плекати та насолоджуватись нею призводила до великого почуття відповідальності, яке, в свою чергу, вело до «ощадності», необхідної для забезпечення життя майбутнім поколінням свого роду. «Здобуті важкими зусиллями матеріальні засоби ніколи не сміли бути змарновані. Вони були міцно зв'язані з тим, хто їх набув, із тим, для кого він живе та працює» [214, с. 266].

У цьому в українців, як і у більшості «селянських народів», проявляється важливість дбайливості, ощадливості, бережливого ставлення до своєї землі та того, що вона могла дати після важкої праці селянина. Приватна власність для українця не є чимось більшим, ніж базис, опора для його родини, вона має служити благу родини. І в цьому великий позитив, який прирівнює українців до інших європейських народів, що народили, на думку М. Вебера, капіталізм, адже приватна власність охороняється самою доктриною християнства в українців. Мірчук підтверджує цю думку, говорячи про те, що «українці в протилежність до росіян тримаються західної орієнтації» [111, с. 235]. Так, у вітчизняній філософії важко знайти такі системи, які б конституювали «Я» щиро та виразно. Але весь наш світогляд та вся практична діяльність українського народу народжується та реалізується з поняття особистого, індивідуального. А будь-яке обмеження особистої свободи сприймається як страшна трагедія. Тому українець завжди відкидає будь-які форми співіснування, якщо передумовою такого співіснування та кооперації буде обмеження індивідуальної свободи. Інтереси загалу не є головними, вони завжди другорядні по відношенню до інтересів конкретного суб'єкта та його найближчого родинного кола.

Громада виступала в якості не обов'язкового, а суто добровільного в житті українця. Включно з правилами на Запорізькій Січі – хто бажав вступав до лав козацтва, хто відчував, що варто піти – спокійно виходив. І. Мірчук навіть у якості гіпотези про корені цього, іноді руйнуючого, індивідуалізму представив організаційний принцип матріархату, притаманного хліборобам на українських територіях ще з часів неоліту. З цього виникає велика проблема – далі своєї індивідуальності та індивідуальної родини зі своєю приватністю та приватною власністю, як правило, економічні справи не йшли довгий час: якщо є чим годувати, є що їсти і що залишити у спадщину дітям, то на більше краще й не зазіхати. Ось тоді, в результаті небажання щось змінювати, виникає особливе ставлення до економіки, до капіталу, до матеріального. Дослідник зазначає, що «брак рухливості духовної та фізичної, так потрібної для купецьких трансакцій, був причиною, що майже вся торгівля перейшла в чужі руки на наших землях, що знову було причиною відчуження наших міст і т.п.» [111, с. 242].

У межах соціально-економічної теорії багато фахівців саме на аспекті *праці* базують своє розуміння багатства. Наприклад, як вказує у своєму дослідженні О. Сілантьєв [162, с. 42]: В. Петті висновує сутність багатства із праці та продуктів, що були створені нею з акцентом на чотири фактори – землю, працю, кваліфікацію працівника та засоби праці [143], а Дж. Мілль також визначає за джерело багатства працю, природні ресурси та капітал [109], П. Ж. Прудон взагалі головну роль відводить праці, яка створює будь-які елементи багатства [146]. Українці ставилися до праці не як до процесу отримання великого статку та прибутків, а, скоріше, як до насолоди спілкування із природою, із землею. Плоди праці необхідні для утримання родини та продовження роду, в жодному випадку не для отримання більшої влади, не для започаткування підприємств та інвестування капіталу. «Європеець змушений був добувати собі хліб, вгризаючись у непривітний ландшафт, ненавидячи його та переінакшуючи на плодovitі землі. Тому так сталося, що робота, одна з головних римських цінностей, в Європі була

умовою виживання, а заскліла в неробстві і непомірному чреволюбстві Русь (*Київська Русь*) традиційно віддавала перевагу візантійсько-грецькому прохолодному ставленню до праці: вижити можна було й не докладаючи надмірних зусиль» [176, с. 180]. Так, селянин – це той, хто постійно має працювати, але український селянин частіше працював на себе, ніж на когось. В історії розвитку Малоросії відомо, що майже до 1917 року на території України переважали індивідуальні фермерські господарства, багато з яких були доволі заможними. Але, якщо говорити про порівняльний прибуток по відношенню до середньо-статистичного європейського господарства, врожайність українських посівних культур в середньому була меншою, адже досягалась за рахунок плодючості земель та добрих природних умов [176, с. 219].

Для влучного опису цінностей, що характеризують українців, та, відповідно, їх ставлення до багатства, як у матеріальному, так і метафізичному контексті, варто процитувати рядки з «Декадента» І. Франка:

«Мій поклик: праця, щастя і свобода,

Я є мужик, пролог, не епілог».

І далі там же:

«Не паразит я, що дуріє з жиру,

Що в будні тільки й дума про процент...»

Видається важливим навіть такий елемент, який відмічає у своєму дослідженні І. Мірчук стосовно ставлення українців до «жидівства», певної верстви населення, що уособлювало для українського менталітету дещо категорично протилежне, неприйнятне – прагнення до матеріального збагачення, лихварство. «Навіть найбідніший селянин, що ледве кусок землі може вважати за свою власність, відноситься з погордою до жидівства, яке назагал не має доступу до селянської спільноти» [111, с. 233]. Українці, вважає він, взагалі не дуже схильні були із кимось асимілюватись, жили відлюдно, але саме із «жидами» були найбільш ворожі стосунки, включаючи погроми. Хоча по відношенню до інших релігій, інших народів, як вважають

деякі дослідники [111, с. 242; 214], українці завжди були достатньо толерантними, «мали велику здібність соціальної симпатії, спочування з іншими, гуманності» [214, с. 263].

Інтровертизм українців, їх особлива емоційність, що перевищує раціональність, як вважає в своїй дисертаційній роботі Н. Комих, не могли сприяти формуванню підприємництва: «соціокультурна традиція українського населення не сприяла формуванню цивілізованого підприємництва» [77, с. 12].

Змальовуючи портрет українця в рамках вивчення його світоглядних ідей, особливостей менталітету, психології, маємо людину, що не була войовничою, не відчувала особливого потягу до державотворення, не була вольовою, прагнула до життя усамітненого, була індивідуалістом, романтиком, не сприймала жорстку системність та дисципліну, народжувалась та виховувала своїх нащадків у глибокій любові до природи, сповита антеїстичними ідеями та мріями про затишне сімейне щастя. Така людина сприймала багатство більше як метафізичний божий дар – народитися та мати у володінні родючу землю, на якій можна працювати заради щастя своїх дітей. Така людина була не здатна матеріалізувати свою багатовікову закоханість у рідну землю, в капітал та прибуток. Видається дещо лячний концепт, який веде нас до розуміння української нації як взагалі не здатної до підприємництва, нації мрійників, повз яких стороною пройшов капіталізм.

Проте в тому, в чому В. Липинський вбачав суто негативне – найгірше географічне розташування України серед всіх європейських країн (не захищені географічно, життя на роздоріжжі), варто углядіти й великий позитивний момент. Українці взяли участь у процесі активного асимілювання багатьох інших національностей та народів, які переселялись під впливом різних чинників на територію України. Важливими подіями, що змінили дуже багато для розуміння багатства українським народом, стали політичні відносини Росії з Туреччиною у другій половині XVIII сторіччя –

декілька російсько-турецьких війн, ліквідація Кримського ханату та приєднання до Російської імперії Південноукраїнських земель. Формування Новоросійської, Азовської, Таврійської губерній стали початком нової економічної політики, що активно підтримала колонізацію ново-приєднаних територій. З кінця XVIII сторіччя та у XIX сторіччі на цих територіях з'являються поселення сербів, угорців, болгар, хорватів, валахів, німців, швейцарців, греків, турок і, звичайно, колоністи з найближчих російських губерній. Всі вони прагнули на нові землі тільки тому, що мали від держави великі пільги на ведення свого господарства та розвиток економіки. Багата земля українських степів не була для них божим дарунком, як для багатьох поколінь українців, що народилися тут, на своїй рідній землі. Ця земля була отримана людьми, що знали інше життя, мали іншу ментальність та інше бачення майбутнього.

Саме час знову пригадати праці М. Вебера та В. Зомбарта, в яких багато сказано про тих, хто колонізував українські території Півдня. Власне, хоча б про національні та релігійні меншини, які й склали левову частку колонізаторів. М. Вебер говорив про те, що національні та релігійні меншини, які не йдуть шляхом політики через свої переконання, або ж якщо їм заважає панівна група іншої релігії чи іншої національності, скоординують свої дії у сферу підприємництва [34, с. 64]. Завдяки політиці та пільгам, які гарантувала колонізаторам Катерина II, тільки менонітських поселень на території Півдня України нараховувалось у Катеринославській губернії – 51 колонія, у Таврійській – 57 колоній, у Херсонській – 16 колоній [33]. Менонітські колонії займались садівництвом, засаджували лісництва, займались скотарством (вівчарство), будували винокурні, пивоварні, суконні та цегляні фабрики, розбудовували нові дороги, відкривали школи та лікарні. «Ще більш вражаючий зв'язок між релігійною регламентацією життя та інтенсивним розвитком ділових здібностей у цілому ряду сект, чиє «неприйняття світу» в такій же ступені увійшло в поговорку, як і багатство; це перш за все відноситься до квакерів та менонітів» [34, с. 68].

М. Вебер говорить про професійний обов'язок, характерний для соціальної етики капіталістичної культури. І переселенці принесли із собою цю соціальну етику, яка активно прижилася та стала провідною для всього Південного Сходу України. Саме на цих територіях з другої половини ХІХ сторіччя бурхливо розвивався капіталізм і, як він пише, «капіталізм, що досяг панівного стану в сучасному господарському житті, виховує та створює необхідних йому господарських суб'єктів – підприємців та робітників – завдяки економічному відбору» [34, с. 76]. Ми в дуже стислому часі можемо спостерігати у нас те, що створювалось у Європі протягом довгих десятиліть; те, що М. Вебер описує як боротьбу капіталістичного духу з докапіталістичним, яка вийшла на рівень масового явища. І, як він вважав, першим супротивником духу капіталізму був саме традиціоналізм.

Українці, на відміну від тих народів, про які згадує В. Зомбарт як про схильних до підприємницької діяльності «батьків» капіталізму, не були схильні до того, щоб самостійно його народити. Але українці були схильні прийняти капіталізм у себе як засіб, корисний для реалізації нашої національної мрії про тихе сімейне щастя в родинному колі на рідній землі [63].

Скориставшись антропологічною методологією В. Зомбарта, можна прийти до висновку, що українці споконвіку належали до тих народів, які скоріше представляють антипод духу капіталізму: більше художники й митці, ніж підприємці й міщани; схильні до фантазій, романтизму; консерватори, які не турбуються проблемою підвищення своїх прибутків; не агресивні, не волюнтаристичні; еротичні натури, схильні до витрачання більше, ніж до накопичення. Українці вбачали сенс багатства так, як його описував Т. Аквінський – «природа багатства в тім, щоб служити, а не в тім, щоб володарювати». Адже найголовнішим багатством завжди залишалась рідна земля, дана господарю Богом (навіть сам термін «багатство» йде від «Бог»). Недаремно антеїзмом просякнута не тільки українська філософія, але й вся література, вся культура, яка оспівує рідну землю, природу, щастя жити

на ній та тугу за нею, якщо доля розділила. Таке розуміння багатства навіть близько не могло бути схожим із матеріальними благами, до яких прагнули європейці, оповиті «духом капіталізму». Якщо й існують якісь матеріальні блага, то вони, скоріше, сприймаються не як результат своєї особистої діяльності, а як дар божий на користь конкретного індивіда та його родини.

Багатство українця архаїчне, давнє, як сама історія людства, уособлене в любові до землі, своєї родини та самого себе як частини божественного Всесвіту.

3.2. Багатство як фактор розбудови української держави: соціально-економічний контекст

Філософію часто звинувачують в її суто теоретичному єстві, що вона начебто у своїх пізнавальних пошуках надто абстрагується від реальності. Зважаючи на це, одним із завдань нашої роботи, безумовно, є її практичне використання у майбутньому. На думку Д. Нортона, вкрай необхідним для здійснення змін на краще в суспільстві дослідники мають брати до уваги особливості його культурно-історичної спадщини. «Ми повинні мати не тільки чітке розуміння структури уявлень і переконань, що служить фундаментом для існуючих інститутів, а й тих меж, в рамках яких система уявлень піддається змінам, що дає можливість для створення більш продуктивних інститутів. Тільки тоді нам стануть відомі джерела існуючих інститутів, їх організаційні підвалини, і ми зможемо визначити напрямок можливих структурних реформ» [122, с. 234]. Економічній науці на даний момент добре відомі джерела економічного зростання, але варто підкреслити, що процес економічного зростання ніколи не може бути однаковим у різних країнах – він завжди варіюється під впливом особливих економічних, географічних, політичних, історичних умов та всієї культурної спадщини, ментальних особливостей певної країни.

Ряд економістів та соціологів, в тому числі Д. Норт [122] та Н. Луман [97], вважають, що в сучасному світі прийняття рішень відіграють

набагато більшу роль для всіх сфер життя, ніж вважалось раніше. «Економісти дійшли вірного висновку про те, що економічна наука – це теорія вибору», – стверджує Д. Норт [122, с. 234]. Але для того, щоб хоча б частково взяти під контроль цей процес та передбачати його наслідки, варто всебічно й прискіпливо розібратися в причинах, що впливають на прийняття рішень. І це, на його думку, необхідна умова виживання людства. І. Утюж та Н. Спиця у висновках своєї статті, присвяченій світоглядним проблемам екзистенціальної невизначеності в травматизованих суспільствах, до яких, на жаль, можна віднести й Україну, наголошують на вкрай важливій ролі розуміння ментальних кодів, соціокодів, що протягом століть є вписаними у певне суспільство і мають вивчатися для використання в державній політиці. А зневажати те, що для багатьох недалекоглядних дослідників вважається не важливим та надто метафізичним, виявляється вкрай згубним для держави, яка у своїй практичній діяльності спирається на них [274, с. 129].

Виходячи зі сказаного, даний розділ нами присвячено аналізу впливу ментальних особливостей українського народу на сучасну економіку в країні та перспективам економічного прогресу, який в будь-якому разі будується не тільки на засадах суто економічних. Проблема розуміння багатства – як мети і підґрунтя соціального розвитку – має глибоке історичне коріння, яке ми, на прикладі України та українського народу, намагалися розглянути у розділі 3.1. Але найголовніше полягає в тому, яким саме чином можна використати ці знання по відношенню до сучасної України. Дж. Стігліц [174, с. 8] доводить, що за умови розуміння джерел, з яких береться багатство народу, можливо побудувати більш динамічну економіку та досягти процвітання.

А. Дітон у своїй роботі стверджує, що за останнє століття країни світу здійснили доволі потужний стрибок від смерті та злиднів, але є ще багато питань, які необхідно вирішити для того, щоб люди максимально відчували себе багатими та щасливими. Адже багатство, благополуччя – це все те, що «корисно для людини, що дозволяє зробити її життя гідним» [56, с. 41]. Під цим ми розуміємо і матеріальне благополуччя (дохід, майно, статок), і

фізичне та психологічне здоров'я, емоційне відчуття щастя людиною, можливість отримати гідну та бажану освіту, можливість приймати участь у житті громади. «Життя потрібне для того, щоб жити добре» [56, с. 41], але в статистичних даних, які наводить автор щодо багатьох пунктів прослідковується одна вагома тенденція – чим бідніша економіка країни, тим менше люди можуть собі дозволити, менше відчують себе щасливими, менше можуть стежити та піклуватися про своє здоров'я та життя близьких.

Саме тут виникає логічне питання: «Яким чином зробити країну та її населення багатими, якщо на даний момент ми не можемо похизуватись великими успіхами в економічному та, відповідно, соціальному житті?». На думку Дж. Стігліца, істинним джерелом багатства на рівні держави є продуктивна виробнича праця, творчість та активність народу цієї держави та, безумовно, досягнення науки й техніки, що накопичуються та реалізуються для економічного прогресу [174, с. 20]. Варто зупинитися на всіх аспектах українського сьогодення для формування повноцінної картини реалій та перспектив українського багатства.

Протягом всіх років незалежності української держави у всіх сферах життя можна спостерігати велику кількість реформ та інновацій, які, начебто, мали б привести країну до процвітання та провідної ролі на міжнародній арені в ринкових та політичних стосунках. На жаль, маємо констатувати, що Україна втратила свої стартові можливості, які вона, безумовно, мала після розпаду СРСР, наслідуючи принципи розвитку за моделлю Вашингтонського консенсусу [168, с. 122]. На противагу очікуванням, які були у тих, хто на Референдумі 1991 року висловився за незалежність, ми бачимо зовсім не бажані тенденції, коли завдяки законотворчості на користь кланово-олігархічних структур, транснаціональних корпорацій та їхнього капіталу відбулася «внутрішня окупація держави» [81, с. 29]. В українській економіці спостерігається стагнація, монополізація фундаментальних секторів економіки та висока концентрація капіталу й власності серед олігархічних кланів, що, в свою чергу, призводить до деіндустріалізації промисловості та

своєрідного статусу економіки України як виключно сировинної [164, с. 60]. В національній економіці зменшується не лише частка інноваційної продукції українських підприємств, а й кількість суб'єктів господарювання, спостерігається зменшення обсягів внутрішнього виробництва [164, с. 69-70]. Про стагнацію української економіки та занепад соціального життя говорять багато досліджень, але останнім часом все більш активно висловлюється думка щодо особливої причини такої ситуації в Україні. А саме: реформи, що їх постійно проводили в незалежній Україні, в більшості своїй були «неприродним гібридом» [163, с. 12] ультраліберальних економічних реформ, які завжди мають супроводжуватись втратою державного контролю та стимулюють формування кланово-олігархічної моделі економіки. Крім того, на думку Ю. Сиротюка, спостерігається «совкова соціальна політика» [163, с. 12], що підтримує та стимулює до життя роздутий бюрократичний державний апарат і спекулює соціальними обіцянками протягом всіх років незалежності, знищуючи, натомість, останні соціальні гарантії для своїх громадян.

Крім всіх негараздів щодо занепаду економіки та соціального життя, протягом всієї історії незалежної України можна спостерігати зростання так званої аномійної поведінки великої кількості громадян: «поведінкова аномія проявляється у відчуженні людини від суспільства, її нездатності адаптуватися до умов, що змінилися, і, як наслідок, у відчутті апатії, незадоволеності, зневіренні, розчарованості в житті» [178, с. 136]. Такої ж думки й вітчизняна дослідниця Н. Ковтун, яка приходить до висновку, про те, що в українському суспільстві стан соціальної апатії поглиблюється не тільки низькими матеріальними доходами більшості громадян України, а й розчаруванням політиками та загрозою внутрішній і зовнішній безпеці країни [72]. Загалом погоджуючись із позицією авторки, додамо, що характер українського народу, його світогляд втратили підґрунтя для свого існування, а його носії залишились у стані повного непорозуміння, адже протягом всього незалежного періоду йшлося про «європейські цінності», які в

певному ракурсі не можуть бути сприйняті адекватно українцями через наші світоглядно-мотиваційні відмінності, які ми відзначали в розділі 3.1. Вже у дослідженні 2003 року автори наводять статистичні дані, що демонструють великий відсоток громадян аномійної і вимушено-пасивної адаптивної, пристосуванської поведінки – 43,8% і 36,0% відповідно [178, с. 137]. Годі й мріяти про те, що такі люди здатні вважати себе щасливими та багатими. Автори впевнені в тому, що тенденції в соціальному та економічному відношенні дуже негативні й небезпечні, адже майже кожен сьомий респондент не може адаптуватися до сучасного життя, а кожен третій взагалі не уявляє, як йому жити, адже не володіє ніякою життєвою стратегією, а пливе за течією. Такі цифри є свідченням того, що в українському суспільстві процвітає аномійна поведінка, апатія та незадоволеність. Найсумніше, що ці дані, зібрані більше ніж 17 років тому, з точністю можуть охарактеризувати й сучасний стан речей в Україні.

Весь період незалежності в Україні активно домінувала ідея того, що вона має наслідувати Європу у всьому, але, на жаль, повністю ігнорувалось те, що Україна має йти своїм особливим шляхом розвитку, враховуючи всі фактори унікальності своєї історії, ментальності свого народу, геополітичних стосунків із найближчим сусідом. Це призвело до формування згубної для нашої молоді держави ультраліберальної економічної політики. Адже всі приклади могутніх на даний час економічно-розвинутих країн так чи інакше пов'язані з певними історичними проміжками жорсткого державного контролю, коли економічний націоналізм тільки маскувався, а може й не маскувався (в залежності від країни) під економічний лібералізм. Батько ідеї економічного націоналізму Ф. Ліст у своїй праці «Національна система політичної економії» запевняв, що, допоки існують незалежні нації, політекономія буде входити у протиріччя із філософією космополітизму, адже немає ніякого сенсу для держави прагнути діяти в інтересах всього людства, нехтуючи особистими інтересами, своєю міццю та незалежністю [95]. В тій же роботі автор стверджує, що жодна країна не буде

після досягнення економічного успіху ділитися ним із ближнім, завжди буде включатися стратегія «вибивання драбини з-під ніг» у конкурентів, яким не можна дати можливість зійти до тих же самих висот світового ринку. Як вказує у своїй статті Й. Ситник, жодна нація не здобувала економічної могутності, розпочавши свій розвиток на основі ліберальної моделі виключно вільного ринку, який є лише маскою для колонізації або поглинання ринку слабших держав та інших ресурсів [164, с. 83].

Ми підходимо до ідеї запровадження економічного націоналізму в нашій державі, який «виходить передусім із довгострокових інтересів нації як спільноти, а не егоїстичного пориву до наживи окремих її одиниць, із засад забезпечення самодостатності та економічної безпеки держави, гармонійного розподілу національного продукту [163, с. 23]. Адже саме економічний націоналізм у випадку нашої країни в змозі провести таку політику, яка б захистила внутрішній ринок від тих руйнівних трансформаційних впливів, які спричинені глобалізаційними процесами та іноземним капіталом. На думку М. Головка, саме неолібералізм завів нашу країну у глухий кут, з якого можна вийти завдяки політиці економічного націоналізму, яка асоціюється із «перманентним зростанням національної економіки, експортом, національною продукцією, стимулюванням власного виробництва та захистом вітчизняного виробника шляхом політики протекціонізму та сприяння» [51, с. 103]. Крім загально відомих протекціоністських тенденцій, політика має враховувати унікальність самої країни та її громадян, щоб не перетворити протекціонізм у фарс або ж у тоталітарний режим.

Саме в цьому питанні найкраще розкривається актуальність нашого дослідження щодо особливостей української ментальності в її розумінні багатства, гідного життя. Справді: на чому першочергово потрібно зробити акценти, а що не спрацює так, як, можливо, мало добрі результати в інших країнах? Адже ми вже робили невелику порівняльну характеристику української ментальності, світогляду та характерних особливостей із

представниками інших європейських народів, які стояли біля витоків європейського капіталізму. Реінкарнація української економіки має відбуватися «на засадах і принципах, що відповідають світоглядним цінностям, менталітету і виразним прагненням українського народу бути всебічним вигодонабувачем її функціонування», стверджує Й. Ситник [164, с. 83]. Крім того, автор запевняє, що національна економічна політика нашої держави має виходити «з усвідомленого власного україноцентричного, логічно обґрунтованого, далекосяжного напрямку розвитку» [164, с. 83]. На думку А. Кошулинського, економічний націоналізм передбачає «взаємозв'язок економічного процесу та національної ідентичності, що охоплює політичне використання такої ідентичності з цілями розвитку» [81, с. 45], а національна ідеологія завжди має бути врахована в рамках розвитку господарського життя.

Все вищезазначене декларує високу актуальність повноцінного соціально-філософського дослідження щодо розуміння українськими громадянами тих складових багатства, які протягом століть як на свідомому, так і на підсвідомому рівнях домінують у характері українського народу в якості провідних його цінностей.

Саме на унікальних національних особливостях і має вибудовуватись політика протекціонізму, щоб у найкоротші терміни надолужити час та наздогнати економічні показники й соціальний рівень життя провідних країн світу. Зазначені унікальні особливості можуть надати нашій державі певні преференції, зробити економічне зростання більш стрімким та плідним. Адже, як вказує у своїй статті М. Головка, «національна ідея акумулює фундаментальні цінності й інтереси» і стверджувати, що економіка може бути вільною від політики, є величезною містифікацією [51, с. 114], а розуміння цінностей та інтересів народу країни сприяє тому, що країна об'єднується.

Ми в попередньому розділі вже відзначили, що українці суттєво відрізняються за певними характеристиками від європейських народів, що

стали «батьками» капіталізму в Європі. Крім того, час, витрачений на доволі особливий етап розвитку в складі країн соціалістичного табору, який унеможлиблював розвиток капіталізму в нашій державі, та помилкова ультраліберальна економічна політика після розвалу Радянського Союзу поставили перед Україною майже ультимативні умови: бути повністю поглинутою іноземним капіталом й залишитися сировинною країною з імітацією самостійності, або ж у короткий термін знайти вихід до гідного економічного рівня країни. Вочевидь, йти тим самим шляхом, яким проходили Європейські країни, ми не можемо – надто мало часу, надто різні. Тоді варто звернути увагу на ті країни, які протягом невеликого часу досягли значного рівня свого економічного розвитку та дали змогу своїм громадянам здійснити «велику втечу», користуючись термінами А. Дітона.

Багато робіт присвячено кардинальним змінам, що відбувались протягом останніх ста років, в першу чергу в економічному житті деяких країн азійського регіону.

Цікавим буде звернення до праці першого прем'єр-міністра Сінгапуру Лі Куан Ю «Із третього світу в перший. Історія Сінгапуру : 1965-2000» [90], де автор дуже детально описує шлях своєї країни від бідності до процвітання, зауважуючи на всі труднощі, що мали місце на шляху до успіху. Лі Куан Ю наголошує, що стратегія розвитку полягала в тому, щоб розвивати єдиний наявний природний ресурс в Сінгапурі, а саме, його людей, при цьому враховуючи конкретні історичні умови суспільства та його культурні, національні особливості. Основний акцент було зроблено на розвиток інтелекту, творчості, освіти, креативності та, при цьому, жорсткої дисципліни й контролю з боку держави.

Однією з найцікавіших та доволі не типових для класичного бачення цих трансформаційних процесів очами західних економістів стала робота Дж. Стадвелла «How Asia works. Success and Failure in the World's Most Dynamic Region» (в українському перекладі «Чому Азії вдалось») [173]. Дана робота, на нашу думку, може стати непоганою методологічною базою для

запровадження в Україні протекціоністської політики, яка б кардинально змінила економічну та соціальну ситуацію в країні. Такий висновок було зроблено на основі аналізу вихідних даних щодо української ментальності, яка, як не дивно, в багатьох пунктах збігається з ситуацією деяких азійських країн.

Стадвелл, випускник Кембріджу, експерт по країнам Азії, описує три кроки програм економічного розвитку країн Північно-Східної Азії: Японії, Південної Кореї і Тайваню, та окремо – Китаю й Сингапуру на противагу країнам Південно-Східної Азії, які не спромоглися досягти успіху через помилки у проведенні реформ. Джо Стадвелл поступово акцентує увагу на таких кроках: перший – земельна реформа, другий – розвиток промисловості з імпортом нових технологій та розробкою своїх унікальних конкурентних технологій, третій – протекціонізм та контроль щодо фінансової сфери країни. Йдеться про те, що такими знаннями про економічний націоналізм заможні та розвинуті країни не діляться, не бажаючи конкурентів. Вони з більшою долею вірогідності розповсюджують ідеї ультраліберальної економіки, але така економіка, як вже було доведено вище, не може принести благо країні, що більше ста років переживала або кризові стани та стагнацію, або взагалі йшла шляхом некапіталістичної держави. Україна має обрати для себе оптимальний, свій шлях розвитку, враховуючи відсутність часу та національні особливості. І азійський шлях, якщо не повністю, то частково може стати прикладом для наслідування.

Одним із найбільш цікавих пунктів для нас вважається перший крок проведення протекціоністської політики у сфері агрокомплексу: «рушійною силою змін стала серія програм земельної реформи, взятих на озброєння Китаєм, Японією, Кореєю і Тайванем. Попри те, що перші були реалізовані комуністами, а другі, треті й четверті – антикомуністами, їхня мета у всіх випадках була однаковою» [173, с. 34]. І далі Стадвелл вказує на той факт, що різке зростання виробітку реалізовувалося саме за умови розвитку елементарного городництва, коли кожна окрема сім'я, отримавши земельну

ділянку, активно працювала для найкращої врожайності. «Садівники, які вирощують фрукти та овочі, скажуть вам, як багато може дати одна крихітна ділянка землі, якщо ви підійдете до неї розумно», – стверджує Дж. Стадвелл, вказуючи на те, що для цього кожен в сім'ї, яка володіє ділянкою, прикладає максимум зусиль для досягнення максимального результату [173, с.35].

Тут ми можемо окреслити прямий зв'язок із зазначеними у розділі 3.1 результатами нашого дослідження. Йдеться про те, що в порівняно із західноєвропейською міщанською ментальністю, виглядало як, скоріше, недолік для капіталістичного устрою, стає великим плюсом української нації. Адже однією з унікальних особливостей української ментальності є антеїзм – безкінечна любов, прив'язаність, тісний, майже містичний зв'язок українця із рідною землею. Навряд чи знайдеться кращий претендент на володіння землею і працю на ній, ніж українська людина, яка століттями виховувалась в антеїстичній культурі, де Матінка-Земля є найголовнішим джерелом всіх благ і привілеїв, джерелом самого життя, багатого, заможного, щасливого. Стадвелл вказує на те, що російська революція свого часу декларувала дуже вірний слоган про «землю народу», але, на жаль, пізніше замінила домашні господарства великими колгоспами, що й призвело до фатальних наслідків. Аналогічні проблеми стали вирішальними свого часу і для Північної Кореї та В'єтнаму. Натомість, ринок, на якому малі господарства сімейного типу були максимально заохочені працювати та вкладати в максимізацію випуску продукції, логічно привів країни до економічного зростання, адже вони стали підґрунтям для формування сильних транснаціональних підприємств, які в першу чергу задовольняли потреби селян у своїх країнах.

Наша держава, маючи родючі землі та закарбований століттями потяг до рідної землі, як ніяка інша, готова до високопродуктивного городництва, яке в змозі стати початком серйозного економічного зростання. Україна все ще залишає за собою статус «світової житниці», але це потрібно використовувати і розвивати. М. Головка у своїй статті щодо інструментів побудови економічного націоналізму вказує на те, що потенціал експорту

продукції агропромислового комплексу України становить 100-120 млн. тонн на рік, але для цього необхідно розвивати харчопереробні виробництва, розширяти податкові пільги для тих сільгосппідприємств, які продукцію експортують [51, с. 112]. Натомість, українська національна політика взагалі втрачає статус національної, адже вступає у протиріччя з будь-якою логікою збереження державної безпеки. Анонсування планів щодо продажу землі на державному рівні останнім часом стала, як висловлюються І. Утюж та Н. Спиця, «контрольним пострілом» у цілісність держави [274]. Авторки стверджують, що антеїзм, який є вписаним у соціокод українського народу, міцно ідентифікує його із землею, через неї обіцяє блага сьогodнішнім та майбутнім поколінням. У ситуації втрати Україною базових й атрибутивних ознак існування українського народу, серед яких головною є земля, автоматично втрачається основа не тільки держави, втрачається також основа культури, руйнуються архетипи. І таке суспільство вже навіть не входить до категорії травматизованого суспільства, воно просто вже не існує у статусі держави [274].

Отже, це вкрай важливий момент, тісно пов'язаний із розумінням багатства на державному рівні та антеїстичним концептом українського народу – володінням землею, більш конкретно – надрами рідної землі. Право контролювати національні багатства державою та її народом є одним із провідних для розуміння держави як вільної, самостійної, життєздатної та конкурентоспроможної на світовому ринку. В Кошулинський у своїй програмі економічного зростання України першим пунктом відмічає необхідність державного контролю природних монополій та надр [81, с. 35]. Й. Ситник критикує поведінку українських лібералів та популістів, які намагаються поглибити нерівність «через остаточне відчуження від українців національного потенціалу – цілеспрямовано позбавляючи їх прав володіння надрами» [164, с. 80].

Ще один важливий момент, пов'язаний із нашими національними особливостями. За умови економічного спаду в країні та тимчасової втрати

робочих місць, працівники завжди можуть повернутися до своїх сімей і до сімейного господарства. В попередньому розділі ми відмічали сімейні цінності українців як одне із складових багатства та щастя української людини. Згадаємо ідею В. Липинського, який стверджував, що саме в родині реалізується нахил українця до індивідуального землеволодіння й до утримання приватної власності [214, с. 266], яку не можна було змарнувати, адже вона була ґрунтом для реалізації щасливого життя всіх майбутніх поколінь. Втрата робочих місць через стагнацію економіки та тисячі заробітчан, що залишають свої сім'ї, вирушаючи шукати роботу та прибуток за кордоном, – велика трагедія сучасної України. Якщо ж протекціоністська політика дозволить частині заробітчан залишатися вдома, це буде одним із найбажаніших здобутків щодо позитивних змін. Українець цінує та плаче свою сім'ю, тому залишає її тільки через велику економічну скруту, залишає країну, тим самим обділяючи себе і все суспільство. До речі, А. Дітон, посилаючись на дослідження Дж. Саймона «Невичерпний ресурс», стверджує, що «справжнє джерело економічного зростання криється не в землі і не в природних надрах, які коли-небудь можуть вичерпатися, а в людях» [56, с. 273]. І демографічна криза, яка супроводжує затяжну стагнацію в економіці, є трагедією набагато більшою, ніж про неї звикли думати: «Помилкова політика, побудована на помилковому діагнозі, який більшість соціологів та політиків поставили демографічному вибуху, призвела до важких наслідків для багатьох мільйонів людей і стала одним з найбільш серйозних інтелектуальних та етичних провалів століття» [56, с. 276]. Плакаючи та зберігаючи сімейні цінності українського народу, ми не тільки даємо шанс нарощувати інтелектуальний потенціал, покращуємо економіку. Ми підтримуємо базові принципи багатства по-українськи, коли найбажанішими залишаються цінності рідної землі, батьківської хати та родини, заради якої українець здатен на будь-які трудові подвиги і звершення.

А. Дітон відмічає, що зростання кількості дітей є великою перевагою, пов'язаною зі збільшенням кількості нових ідей, нових рішень, які є базою економічного зростання будь-якої країни та «представляють собою інструмент для підготовки Великої втечі» [56, с. 274]. Нові ідеї, що народжуються у певної кількості людей, є корисними не тільки для них; вони, в першу чергу, стають корисними для держави, де ці люди живуть і можуть реалізовувати свій інтелектуальний потенціал. Але, звичайно, сімейні цінності та демографічні успіхи країни мають бути пов'язані із доступною та якісною освітою, що є одним із найважливіших елементів гарного, багатого та щасливого життя. І економічне зростання країни, і особисте щастя людини максимально взаємопов'язані із освітою.

До речі, В. Липинський стверджував, що певний брак раціональності та волюнтаризму для українців можна надолужити завдяки якісній освіті, адже українці за своєю природою здатні до творчості: «Бо ця наша емоціональність (якої набути не можна в жодній школі), при розумі, логіці, пам'яті і волі, які відповідною школою збільшити і виховати можна, дозволить нам, нашою легкою запальністю, буйною творчою імагінацією і великою пристрасністю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і не чутливим темпераментом, потребували-б багато більших зусиль і багато більшого часу» [94, с. 429].

У статті, присвяченій сучасним науково-освітнім технологіям, які формують людський капітал [273], авторки зазначають, що вже у найближчому майбутньому людина має усвідомити, що стає частиною єдиної системи глобалізованого світу. Постсучасна людина отримає конструктивістську роль, а її основним принципом стає пізнання світу через побудову моделей. Нинішнє століття – час освіти, адже освіта та наука формують стрижневий потенціал нового етапу розвитку цивілізації. Сучасний світ засновується на високих технологіях, а провідна роль творця цих технологій залишається за людиною – творцем з адекватними моральними переконаннями, ціннісними орієнтирами та творчими амбіціями.

Сучасну економіку все частіше називають інтелектуальною, де дивергентне мислення стає одним з найважливіших показників людського багатства сьогодення [273, с. 113]. В цьому руслі можна впевнено стверджувати, що справжнім людським багатством є здатність до творчості, прагнення до створення чогось нового та вдосконалення вже існуючого.

Якщо ми говоримо про економічне зростання, то завжди передбачаємо активний розвиток технологій, що є результатом розвитку наукової діяльності. На думку Ж. Дерріда, сама глобалізація з її ефектами є результатом інновацій у науці й техніці. Саме нові технології, згідно зі Стадвеллом, є одним із вирішальних елементів для другого кроку економічного прориву країни, яка прагне динамічного прогресу: «промисловість залишається критично важливою для прискорення економічної трансформації» [173, с. 117]. Але найважливіше те, що нові промислові підприємства можуть стати на рівні зі світовими тільки за умови розвитку своїх унікальних технологій, які не запозичені в інших, а винайдені як суто нові, конкурентоспроможні, за які інші готові платити. Завдяки цьому країна отримує гідне місце на світовому ринку технологій та всієї промисловості.

Серед трендів передових країн світу багато дослідників відмічають саме інтелектуально-знаннєву економіку, яка передбачає розвиток та використання найновітніших досягнень в науці. Наука та освіта мають бути під особливою державною протекцією як запорука майбутнього добробуту країни. Важливість цих складових, як базису інноваційної діяльності, достатньо якісно розкрита у роботі О. Чумак, присвяченій інноваційній діяльності як чиннику розвитку суспільства в умовах глобалізації. «На жаль, Україну можна віднести до інноваційних моделей розвитку, які відтворюють фізичний капітал на основі технологій, що вже існують у розвинених країнах, тобто які базуються більшою мірою на запозиченні інновацій», – стверджує авторка [205, с. 162-163]. Через постійне недофінансування вітчизняної науково-технологічної сфери знижується якість продукції та послуг

наукоємних виробництв, що прямо впливає на конкурентоспроможність на світовому ринку. Тому багато дослідників стверджують, що одним із найголовніших базових принципів зростання національної економіки є саме протекціоністська політика освіти й науки, коли інвестування в інтелектуальний потенціал та наукові дослідження, врешті-решт, призводять до відкриття конкурентних інновацій, які країна може використовувати собі на користь.

Дж. Стадвелл, описуючи економічні реформи азійських країн, наголошує на необхідності формування конкурентоспроможних технологій та інновацій, які отримуватимуть попит на міжнародному ринку. Іноземні інвестори не гарантують країні розвитку, адже ніхто не планує ділитися успіхом й інвестувати у розвиток нових технологій. Технології та інновації можуть народжуватись тільки за умови турботливої національної економіки, яка прагне оволодіти кардинально новими знаннями, що стануть бажаними для іноземних замовників. Ані Японія, ані Південна Корея сьогодні, за умови інвестування країн Південно-Східної Азії, не ділиться своїми новими технологіями. Всі наукоємні виробництва залишаються у межах країни. Іноземні інвестори на українському ринку поведуться приблизно так само: вони інвестують у дешеву робочу силу та неконтрольоване використання земельних ресурсів і природних надр, залишаючи Україні старі, віджилі технології з низьким рівнем екологічності, створюючи на її території нові вогнища екологічного лиха.

Екологія країни – складова національного багатства. Екологічна культура, «яка в сучасних умовах виступає однією зі складових частин інноваційної культури і під якою вітчизняні науковці розуміють сукупність поглядів, норм і настанов, які відображають ставлення особистості, окремих соціальних груп і суспільства до природи» [205, с. 156]. Зважаючи на результати нашої наукової розвідки у розділі 3.1., ми можемо стверджувати, що для української ментальності екологічна культура природня, антеїзм українців, їх любов до рідної землі не може дозволити ставитися до своєї

Батьківщини та її ресурсів зневажливо, здирницьки. Хоча панівною ситуацією в сучасній Україні є саме екологічне невігластво, зумовлене багатьма факторами. Найперше з тим, що олігархічне правління не зацікавлене у збереженні екології країни. Інтереси тих, хто концентрує в своїх руках економічну владу, націлені на швидке та активне розграбування ресурсів, без довгострокових планів на майбутнє. Протекціоністська політика, навпаки, спрямована на збереження екології та ресурсів України, могла б стимулювати те, що апріорі притаманне українській культурі. Необхідно лише повернути до життя впевненість українця в майбутнє, підтримати надію, що і завтра він володітиме своєю землею та передаватиме її у спадщину своїм нащадкам. За таких умов розвиватиметься екологічна культура, яка, у свою чергу, набуватиме характерних особливостей культури екологічної безпеки, коли зберігається життя людей, їх культура, цінності та інститути, завдяки якій гарантується стабільність прав та свобод у державі, зберігається цілісність її кордонів, що є прямою метою національної протекціоністської політики. Культура екологічної безпеки життєво необхідна як для стимулювання інновацій у науковій сфері, так і для захисту внутрішнього вітчизняного ринку від руйнівних впливів іноземних економічних інтервенцій. І саме завдяки тому, що антеїзм та космізм притаманний українцям багато століть, її легко впровадити за умови вірної протекціоністської політики державної влади.

Ми вже наголошували на необхідності розвитку якісної освіти. Втеча від злидарювання, як стверджує А. Дітон, має супроводжуватись розвитком освіти та участю широкого загалу людей у громадському житті суспільства [56, с. 64]. Освіта дає країні велику кількість тих, хто є потенційними носіями продуктивних інноваційних ідей, які, в свою чергу, являють собою гарант економічного зростання країни. Але, крім того, освіта дає людині свободу від знедоленості, надію на майбутнє розмаїття можливостей реалізувати себе, здійснити свій особистий проект людського життя. А це також частина того образу, який характеризує багате, заможне

життя – емоційне благополуччя. В роботі А. Дітона представлено статистику, що засвідчує – Росія та її країни-сателіти, серед яких, безумовно, йдеться і про Україну, відносяться до країн, де громадяни відчують себе найменш щасливими [56, с. 72]. Тривалість життя в цих країнах, як реакція на хаос, впала після падіння комуністичного режиму [56, с. 52].

Український економіст, політолог О. Соскін у своїй монографії «National capitalism: the Economic Model for Ukraine» [267] пропонує шляхи виходу нашої країни із довготривалої кризи. Вчений критикує макроекономічну політику уряду та монетарну політику Національного Банку і наголошує на згубних для економіки України наслідках такої політики, що призвела до неконкурентоздатної економіки та сформувала модель, що має кланово-олігархічну сутність. О. Соскін пропонує використовувати модель національного капіталізму, сутність якого полягає в підтримці експортно орієнтованих вітчизняних виробників, розвитку інновацій, зміцнення середнього класу, підвищенні рівня освіти населення, створення сприятливих умов для розвитку країни.

У багаторівневому дослідженні «людини економічної» сучасної України Е. Суїменко та Т. Єфременко [178, с. 149] розкривають багатовимірний зміст впливу освіти на економічну поведінку людини, наголошуючи на тому, що в людей з вищою освітою більшою мірою, ніж в інших категорій, переважає життєва активність, наполегливість та цілеспрямованість: «навіть з поправкою на «аберацію» показник активності залишається домінуючим, що прямо або побічно свідчить про готовність більшості працездатного населення України до входження в ринкову економіку» [178, с. 149]. Хоча, на жаль, майже третина опитаних вагається і має великі сумніви щодо своїх професійних якостей. І тут, скоріше за все, має місце прояв особливості української ментальності більше мріяти-гадати (мрійливо гадати), ніж реально планувати та діяти: «Очевидно, повільність, схильність до тривалих роздумів і самоаналізу разом із апатичністю й байдужістю складають внутрішньо-суб'єктивні підстави тієї поведінки, яку

П. Сорокін назвав «неробством» (неделанием), а Н. Кондратьєв – «пасивною поведінкою» (non-facere) [178, с. 150]. Тому для українців отримання якісної освіти, особливо вищої, є не тільки набуттям нових професійних знань та умінь. Це також і трамплін для особистої боротьби із невпевненістю, формування волонтаризму, про який говорив у свій час В. Липинський, жалкуючи щодо відсутності такої важливої якості в українському менталітеті. Автори наводять статистичні дані, в яких чітко прослідковується залежність цілеспрямованості та активності респондентів від їх освіти та соціального статусу. Тому, згідно з інституціоналізацією соціальних статусів та ролей, останні якраз і впливають на формування особистих якостей. Це означає, що кожна соціальна структура формує та концентрує для себе тих людей, які їй потрібні. Цілеспрямована активність, наполегливість, волонтаристичні настрої відповідають капіталістичній парадигмі та цінностям індивідуальної самодостатності набагато краще.

Загалом можна припуститися думки, що українці так і не пережили розрив із пуповиною біотичного; вони багато в чому залишились пов'язаними із природою, емоційно закріпленими в чуттєвому, а не раціональному світі. Тому для них формування абстрактно-раціональної системи капіталізму виявилось надто чужим і не зрозумілим. Це в жодному разі не означає, що ми, українці, гірші за інші європейські народи, які виявились, на думку Зомбарта та прихильників його концепції, більш здатними до капіталістичних відносин. Це означає лише той факт, що йти суто європейським шляхом до економічного зростання та багатства не є вірним рішенням вже за двома параметрами. По-перше, ми ментально різні й маємо потенціал, який ще не розкрито повністю і який завдяки європейському шляху може залишитись не реалізованим. По-друге, розвинуті країни Європи не прагнуть ділитися своїми знаннями і силами, щоб відродити та примножити міць держави-сусіда, яка може стати сильним конкурентом на мапі геополітичних та гео економічних стосунків.

Соціально-економічне життя у всіх його проявах завжди існує на певному перехресті експресії та раціональності. Для прикладу: приватна власність поєднує в собі експресивні якості, серед яких репутація людини, її гідність, але з іншого боку – це засіб для існування. Багатство так само є тендітним поєднанням біотичного й соціального, де пропорційність двох величин може відрізнитися під впливом ментальних особливостей того чи іншого народу. Якщо для пересічного представника європейського народу, що стояв біля витоків капіталізму, раціонально-практичний стиль життя, підприємницька діяльність та міщанство було більш ніж природними характеристиками – було самим їх єством, яке закріплювалось у ментальності протягом століть, то для українця всі ці риси були новими та незнайомими.

Проблему «застрягання» в минулому розглядають І. Утюж та Н. Спиця, стверджуючи, що світоглядною моделлю сучасного українського суспільства є життя в моделі минулого минулим. Футуристично-прагматична модель, яка могла б вивести нашу країну до прогресивного розвитку, на великий жаль, не підтримується сучасною українською владою, ба, навіть не формується. Навпроти, відбувається активне маніпулювання звичкою вважати себе знедоленими, ображеними та неповноцінними [274]. Крім того, як пишуть авторки, відбувається активна маніпуляція постійними обіцянками надати українському народу можливість користуватися європейськими цінностями, «жити як у цивілізованій Європі», а про свої національні цінності, сформовані протягом багатьох століть, вже майже ніхто не пригадує. Хоча ігнорувати ментальний здобуток не можна, та й не варто.

Дж. Стігліц зауважує, що до доволі продуктивного та відчутного процвітання країну можуть привести досить прості економічні реформи, але ця простота проявлена тільки в ракурсі економіки, але ніяк не політики [174, с. 20]. Цю ідею, користуючись думкою Д. Норту, варто розвинути й розглянути через її зріз для сучасної України. Він переконує, що культурна обумовленість суспільства складається протягом багатьох

поколінь і цей здобуток необхідно враховувати – важко встановити порядок там, де було хронічне безладдя – «члени такого суспільства цілком можуть надати перевагу авторитарному устрою» [122, с. 156]. А кращим шляхом до політичного порядку автор вважає «встановлення надійних обмежень повноважень посадових осіб» [122, с. 155].

Протягом всієї історії української державності ми бачимо багато проблем політичного характеру, що прямо та опосередковано і впливають на економічне життя та добробут країни. Можна приводити купу логічних доводів на захист протекціоністської політики та економічного націоналізму, але всі аргументи «за» безсилі, якщо не змінювати політичні настрої можновладців. На жаль, для української держави на даний момент характерним є наявність так званого «клієнтелізму», про який згадує Д. Норт і який, на його думку, прямо пов'язаний зі створенням низько ефективних демократій, де характерними рисами є наявність монополій, корупційних схем, цільових витрат і загалом дуже неефективної економіки й політики [122, с. 229].

Варто відмітити, що всі вищезазначені фази поступового виходу України з економічної стагнації завдяки активній політиці економічного націоналізму, за умови їх успішного впровадження, не будуть потребувати надто довгострокової реалізації. А по закінченню впровадження економічних реформ країна так чи інакше має навчитись жити в умовах глобальної економіки в якості одного з її гідних гравців. Жодна з високорозвинених капіталістичних країн світу не здатна підтримувати жорстку протекціоністську політику довгий час, адже всі країни вплетені в загальну історію глобальних зв'язків і мають бути доволі гнучкими та швидко реагувати на зміни світових ринків, щоб підтримати свою життєздатність. Ми щиро сподіваємось, що в українській державі знайдуться такі політичні сили, які будуть мати бажання та здатність здійснити категоричний перехід до економічного націоналізму та досягти значних успіхів на шляху нарощення громадянами країни свого багатства та добробуту.

Економіки розвинутих країн вже напрацювали собі певну інституційно-організаційну структуру, каркас «який (нехай і недосконалим чином) містить в собі виробничий потенціал, створюваний узагальненням розрізнених знань, без якого неможливе ефективне виробництво в світі, де панує спеціалізація» [122, с. 235]. Він формується як результат протекціоністської політики країни протягом певного часу, перетворюючись на матрицю, необхідну для здійснення нових змін, якщо виникає необхідність відповісти на економічні та політичні виклики глобалізованого світу. Державна політика підтримки конкурентоспроможності країни протягом того часу, коли будуть впроваджуватись реформи економічного націоналізму, має бути доволі значущою та потужною, але пізніше вона може собі дозволити навіть послабитись, зважаючи на самоорганізаційні процеси. Адже, якщо вектор обрано вірний – країна буде йти до бажаного атрактора народного добробуту вже завдячуючи законам самоорганізації складної системи. Порядок є життєво-необхідною умовою довгострокового економічного зростання, але й певний відсоток креативного хаосу, що допомагає складній системі вижити у важких умовах, також вкрай необхідний. Саме тут може стати у великій нагоді така якість українського народу, як здатність до творчості, неймовірна любов до креативності, яка є умовою великої життєздатності системи, коли їй потрібно швидко і продуктивно відповідати на впливи ззовні. Нехай українська ментальність і не є тією, яка могла б народити капіталізм, але українці здатні прийняти умови економічної світової гри, як корисний плацдарм для реалізації наших мрій та бажань спокійно жити на своїй рідній землі, працювати, творити, будувати добробут та передавати у спадок нащадкам це багатство. Саме тому, пропозиції, зазначені в підрозділі 3.2 нашої роботи, передбачають їх здійснення тільки на певному етапі переходу в рамках економічного націоналізму, а далі справа за громадянами країни, які мають пам'ятати про те, що в їхній ментальній особливості – бути зацікавленими, щирими та творчими, що вкрай необхідно для створення

гідних умов життя в сьогоденні та міцної впевненості у майбутньому розвитку добробуту України.

Висновки до третього розділу

Соціально-філософський аналіз феномена багатства в умовах української реальності дає підстави для висновків до третього підрозділу дисертаційної роботи:

1. В межах об'єктивного висвітлення багатства, як соціально-філософського феномена, встановлено, що необхідним залишається його дослідження не стільки в матеріально-речовому контексті, скільки в аксіологічній площині. Особливо важливо враховувати це під час дослідження багатства в площині конкретної етнонаціональної специфіки, в нашому випадку – специфіки світоглядних та ментальних характеристик українців. Виявлено, що для українського суспільства категорія багатства має виражений дуальний характер, адже матеріальні цінності в українській культурі дуже часто займають другорядні позиції, порівняно з духовними, що сутнісно впливає на соціально-економічне життя країни. Багатство у сприйнятті українців залишається рефлексією багатомірного внутрішнього світу людини. Для українця матеріальне втілення багатства часто поступається за значущістю метафізичним його характеристикам. Чуттєва компонента світогляду українського народу, проявлена в менталітеті та психологічних особливостях, протягом всієї історії впливала на формування історичної пам'яті народу про багатство, яким саме воно має бути.

2. Серед головних рис української ментальності, що суттєво впливають на розуміння українцями багатства, а відтак і шляхів його отримання і збереження, виділено такі:

а) сильний зв'язок української людини із природою та землею на якій вона народилася, що негативно вплинув на формування в українському суспільстві такої верстви як міщанство, яке в історії Європи зіграло одну з провідних ролей для формування та розвитку капіталізму;

б) яскраво виражений антеїзм, з якого випливає любов українців до рідної землі на якій вони народились, розуміння та відчуття її, як головного багатства, даного людині природою, що з одного боку сакралізує працю на землі та певним чином формує «виразно селянський» народ (термін І. Мірчука), а з іншого наділяє українців «онтологічним оптимізмом» (термін О. Стражного), тобто вірою в те, що природа все сама зробить за людину, який звільняє людину від відповідальності, робить її безвольною щодо своїх дій та рішень;

в) кордоцентризм, що притаманний українському народу, його почуттєвість та інтровертизм протиставляються раціоналістичним та волюнтаристичним настроям європейців, які стояли біля витоків капіталізму. Велика емоційність переважає раціоналізм та волю, адже воля, що керується почуттями не може бути твердою та далекоглядною, позбавлена витривалості і плановості. Від цього – постійна проблема бути виваженим та послідовним, що необхідно для ведення підприємницької діяльності в капіталістичному середовищі;

г) суб'єктивність превалює над об'єктивністю, що, в свою чергу, впливає на розуміння багатства з позиції нематеріального, неречового, такого багатства, яке неможливо заробити, примножити, вкласти, як капітал для отримання прибутків, тощо. В українській ментальності багатство дано людині богом і природою, для особистої насолоди та близького родинного кола, а не для фінансових операцій та прибутку;

д) велика роль сім'ї, як мети, заради якої можуть бути сплановані та реалізовані дії щодо накопичення матеріальних цінностей, щоб забезпечити своїм близьким та нащадкам життя у добробуті.

3. У дисертаційній роботі обґрунтовано, що українська ментальність та світоглядні позиції і практичні настанови українців впливають на специфічне ставлення до багатства в українській культурі, як до метафізичної цінності, божого дару, даного від народження на рідній землі, на якій потрібно працювати заради забезпечення щастя своєї сім'ї. За такого ставлення до

багатства, людина не надто прагне матеріалізувати свою закоханість у рідну землю у капітал та прибуток. На підставі цього встановлено, що ставлення українців до праці і до багатства деякою мірою перебуває у дисонансі зі сприйняттям роботи і багатства як богоугодної справи в межах протестантської етики, яка стала джерелом для становлення підприємництва і духу капіталізму в Західній Європі.

4. Зважаючи на те, що процес економічного зростання не може бути однаковим для всіх країн світу, а залежить від багатьох складових, в числі яких особливості менталітету певного народу, запропоновано на основі результатів наукової розвідки щодо української ментальності, обрати певні шляхи виходу української держави з довготривалої економічної кризи на засадах протекціонізму та економічного націоналізму, які б враховували антеїстичні настрої української ментальності, свободолюбство, активну здатність до творчості, екологізм, кордоцентризм та космізм. Обґрунтовано, що штучне калькування економоцентричної західної моделі розвитку та концентрації багатства, без урахування культурних особливостей українського суспільства, є руйнівними та згубними, що уповні засвідчують невдалі спроби впровадження неолібертаріанських реформ в Україні в останні десятиліття.

5. Встановлено, що в умовах пришвидшеного впровадження діджиталізації, роботизації і автоматизації виробництва у постіндустріальному суспільстві, вихід з «пастки бідності» українського суспільства стає можливим за умови впровадження принципів економічного націоналізму і протекціонізму, а саме:

а) цілеспрямованих точкових державних протекціоністських заходів щодо пришвидшеного вироблення (купівлі) інноваційних технологій і створення підприємств, які виготовляють високотехнологічну продукцію з високим ступенем доданої вартості;

б) потужної підтримки національної інтелектуально-знаннєвої економіки – державних інвестицій у сфері науки і освіти для активного

виробництва і впровадження унікальних, високотехнологічних, а тому конкурентоспроможних на світовому ринку, інноваційних технологій; при цьому необхідним є створення належних умов для нівеляції процесів «інтелектуальної міграції» і «витікання мізків» з України, що є уособленням «нерівноправного» інвестування інтелектуального і трудового капіталів з країни периферії у розвинуті західні економіки центру світ-системи;

в) активного розвитку екологічної культури суспільства, як єдиної можливості зберегти природні ресурси і бути конкурентоспроможними щодо розвинутих країн світу, які зараз активно розвивають екологічну складову політ-економіки;

г) проведення земельної реформи, яка, зважаючи на український антеїзм, потужний зв'язок ментальності громадян держави із природою та землею, має забезпечувати дотримання принципів соціальної справедливості і містити заборону на відчуження української землі глобальними транснаціональними корпораціями і представниками олігархічних кіл.

Основні результати другого підрозділу висвітлено у статтях авторки [135; 273].

ВИСНОВКИ

1. У дисертаційному дослідженні на основі соціально-філософського аналізу розкривається розуміння багатства як втілення універсальної сутності, яка відображає здатність людини бути задоволеною й забезпеченою як у *матеріальному*, так і в *духовному* бутті. Багатство постає як *результат діяльності людини* щодо накопичення природних ресурсів (землі, корисних копалин), грошей, інформації, інноваційних технологій та способів їх обміну і перерозподілу в історичній динаміці розвитку суспільства.

В *епoxy античності* багатство розглядається у площині вчення про організацію господарської діяльності, а саме через феномен ойкономіки. Мислителі античності розглядали багатство не стільки як засіб накопичення і збагачення, скільки як *умову гідного існування* людини або держави. У добу *середньовіччя*, незважаючи на домінування релігійного типу світогляду і проголошення ключовою цінністю у житті людини духовного зростання і наближення до Бога-Творця, накопичення золота і срібла залишалось *основою економічного зростання* і соціальної стабільності на індивідуальному і суспільному рівні буттєвості людини. Натомість у добу домінування гуманізму й пантеїзму *епoxy Відродження* відбувається не тільки активний розвиток сфери мистецтва, а й становлення «*духу підприємництва*», що формується у соціальному просторі торгівлі та засвідчує появу економічно активної людини як суб'єкта перетворюючої діяльності.

Становлення капіталістичного суспільства в епоху *Нового часу* співвідноситься з розумінням багатства через призму теорії трудової вартості, становлення концепту невідчужуваного права власності, формування принципів ринкової економіки, коли людина отримує право на володіння усім тим, що вона виробляє, коли схвалюється у межах протестантської етики *розважливе аскетичне ставлення до багатства*, що дає поштовх до його *накопичення*.

2. Встановлено, що багатство, як інструмент соціального розвитку, виконує ряд суспільно значущих функцій: *регулюючу функцію, перетворюючу, інтегруючу функцію, ціннісну функцію, системоутворюючу функцію, світоглядну функцію.*

На основі аналізу історико-філософського і соціогуманітарного дискурсу встановлено, що більшість дослідників і мислителів розглядають багатство як результат людської діяльності. Доведено, що багатство у різні історичні періоди є не тільки ключовим фактором формування суспільних відносин (формування класів, розподілу благ, формування соціальної структури), а й магістральним чинником формування поведінки людини на індивідуальному і суспільному рівнях.

На підставі результатів теоретичного аналізу генези філософського і соціально-гуманітарного осмислення феномена багатства як мети і підґрунтя соціального розвитку, у дисертаційній роботі запропоновано розуміння *сутності феномена багатства* як поняття, що виражає універсальну здатність людини бути задоволеною та забезпеченою як у матеріальному, так і духовному бутті. Роль багатства якнайповніше проявляється у діяльності людини у сфері *суспільного виробництва, через розподіл, обмін, споживання* матеріальних і духовних благ, що впливає на формування й функціонування суспільних відносин в історичній динаміці розвитку суспільства.

3. Методологічну базу дисертаційного дослідження складають положення *системного, міждисциплінарного, історичного, політекономічного та соціокультурного підходів.* Соціально-філософська реконструкція феномена багатства базується на синтезі методу історизму і критичного аналізу. Водночас аналіз феномена багатства ґрунтується на виявленні соціокультурних детермінант ціннісних систем у структурі соціального розвитку. Ключовою характеристикою соціально-філософського дослідження феномена багатства є й використання *політекономічного та соціокультурного підходів,* що дозволяють розглянути багатство, економічну

реальність у соціальній проекції господарської діяльності людини і суспільства в цілому.

4. У дисертаційній роботі здійснено аналіз еволюції ціннісної складової феномена багатства у контексті еволюції історичних етапів від доіндустріального до постіндустріального (інформаційного, постсучасного) суспільства. У межах еволюції соціальної культури суспільство у цей період рухалось у діапазоні від сприйняття багатства як особливої форми *гарантії фізичного та соціального існування* людини, або як втілення міщанського добробуту до визнання грошей і матеріального багатства як *найвищої цінності буттєвості людини*. Відзначено, що в системі *феодальних відносин* багатство асоціювалося не з кількісним накопиченням матеріальних благ, а зі *«щедрістю душі», даром і милосердям*, властивим насамперед феодалам і духовенству.

5. На основі системного соціально-філософського аналізу розуміння багатства в системі капіталістичних відносин розкрито особливості інтерпретації багатства в *індустріальному суспільстві*: концентрація суспільства на економічних показниках в оцінці багатства як результату діяльності людини, *корисності конкретної людини* для суспільства у сфері створення нею матеріальних благ та *заробляння грошей*. Ми визначили чинники й механізми (закон зростаючих потреб, як один із загальних законів суспільного розвитку; взаємодія виробництва і споживання, потреби людей набувають форми економічних інтересів і стимулів), які виводять феномен багатства на рівень *домінантної ідеологемі капіталістичного суспільства*; представлено даний феномен у виняткових сенсах матеріалістичного компоненту накопичення. Багатство стає відчуженою силою як своєрідний фетиш, що вибудовує своє буття як *«капіталістичне буття»*, постаючи над буттям людини і природи.

6. Звернення до *методології марксизму* дало можливість визначити пріоритети матеріального виробництва, яке породжує суспільні відносини,

зумовлені капіталістичним способом виробництва (званого нині «ринковою економікою»).

У площині реалізації діалектичної методології соціально-філософського аналізу феномен *концентрації і накопичення багатства* співвідноситься з феноменом *відчуження соціальних форм людського існування*. Марксистське розуміння природи і сутності багатства використовується у дисертаційній роботі для аналізу проблеми відтворення капіталу, що має принципове значення у площині визначення детермінант виникнення транснаціональних корпорацій і концентрації багатства в руках небагатьох в епоху постіндустріалізму.

7. У дисертаційній роботі на основі методологічного потенціалу *політекономії* та теорії *світ-системного аналізу* встановлено, що в період *постіндустріального суспільства*, в економіках епохи пізнього капіталізму напівпериферійного типу накопичення багатство перестає бути ціллю та основою розвитку суспільства. При цьому простежується незворотна динаміка накопичення та концентрації багатства в руках небагатьох власників високотехнологічних виробництв, скорочення кількості представників середнього класу, та закономірне зростання соціальної і майнової нерівності. В таких умовах відбувається симбіоз *тотального глобального ринку і зростаючої монополії капіталу*, в результаті чого знищується ринкова конкуренція й активізується фіктивна конкуренція. Це призводить до нівеляції принципів соціальної справедливості як основи існування демократичних суспільств.

8. У дисертаційній роботі обґрунтовано, що українська ментальність та світоглядні позиції і практичні настанови українців впливають на специфічне ставлення до багатства в українській культурі, як до *метафізичної цінності*, божого дару, даного від народження на рідній землі, на якій потрібно працювати заради забезпечення щастя своєї сім'ї. За такого ставлення до багатства, людина не надто прагне матеріалізувати свою закоханість у рідну землю у капітал та прибуток. На підставі цього встановлено, що ставлення

українців до праці і до багатства деякою мірою перебуває у *дисонансі* зі сприйняттям роботи і багатства як богоугодної справи в межах *протестантської етики*, яка стала джерелом для становлення підприємництва і духу капіталізму в Західній Європі.

9. Зважаючи на те, що процес економічного зростання не може бути однаковим для всіх країн світу, а залежить від багатьох складових, в числі яких особливості менталітету певного народу, запропоновано на основі результатів наукової розвідки щодо української ментальності, обрати певні шляхи виходу української держави з довготривалої економічної кризи на засадах *протекціонізму та економічного націоналізму*, які б враховували антеїстичні настрої української ментальності, свободолюбство, активну здатність до творчості, екологізм, кордоцентризм та космізм. Обґрунтовано, що штучне калькування економоцентричної західної моделі розвитку та концентрації багатства, без урахування культурних особливостей українського суспільства, є *руйнівним та згубним*, що уповні засвідчують невдалі спроби впровадження *неолібертаріанських реформ* в Україні в останні десятиліття.

10. Встановлено, що в умовах пришвидшеного впровадження діджиталізації, роботизації і автоматизації виробництва у постіндустріальному суспільстві, вихід з «пастки бідності» українського суспільства стає можливим за умови впровадження принципів економічного націоналізму і протекціонізму, а саме:

а) цілеспрямованих точкових державних протекціоністських заходів щодо пришвидшеного вироблення (купівлі) *інноваційних технологій* і створення підприємств, які виготовляють високотехнологічну продукцію з високим ступенем доданої вартості;

б) потужної підтримки національної *інтелектуально-знаннєвої економіки* – державних інвестицій у сфері науки і освіти для активного виробництва і впровадження унікальних, високотехнологічних, а тому конкурентоспроможних на світовому ринку, інноваційних технологій; при

цьому необхідним є створення належних умов для нівеляції процесів «інтелектуальної міграції» і «витікання мізків» з України, що є уособленням «нерівноправного» інвестування інтелектуального і трудового капіталів з країни периферії у розвинуті західні економіки центру світ-системи;

в) активного розвитку *екологічної культури* суспільства, як єдиної можливості зберегти природні ресурси і бути конкурентоспроможними щодо розвинутих країн світу, які зараз активно розвивають екологічну складову політ-економіки;

г) проведення *земельної реформи*, яка, зважаючи на український антеїзм, потужний зв'язок ментальності громадян держави із природою та землею, має забезпечувати дотримання принципів соціальної справедливості і містити заборону на відчуження української землі глобальними транснаціональними корпораціями і представниками олігархічних кіл.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акаев А. Экономика XXI века – это нооэкономика. Экономика справедливости и разума. URL: <http://www.askarakaev.org/upload/iblock/3c5/3c56ba4c5847d308998cdf89eca79038.pdf> (дата звернення: 15.09.2020).
2. Альбрехт М. История римской литературы: от Андроника до Бозция и ее влияния на позднейшие эпохи : в 3 т.: моногр. / пер. с нем. А. И. Любжина. М. : Греко-латинский кабинет Ю. А Шичалина, 2004. Т.1. 694 с.
3. Амінова О. В. Багатство: соціально-філософський вимір поняття. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2008-2009. № 14-15. С. 184-188. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/fphn/fphn_2009_14-15.pdf (дата звернення: 08.04.2018).
4. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / пер. с англ. А. Смирнова, Н. Эдельмана. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. 472 с.
5. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Философия экономики. История. К.: Знання; М.: Рыбари, 2011. 927 с.
6. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Экономико-философская мысль современного мира. К.: Знання, 2015. 821 с.
7. Батай Ж. Литература и зло. М.: Издательство Московского университета, 1994. 168 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/postmodernizm/literatura_i_zlo_zhorzh_bataj/54-1-0-4709 (дата звернення: 06.03.2020).
8. Батай Ж. Теория религии. Литература и зло / пер. с фр. Ж. Гайкова, Г. Михалкович. Минск: Современный литератор, 2000. 352 с. URL: <https://klex.ru/etp> (дата звернення: 15.03.2020).

9. Батай Ж. Проклятая часть. Сакральная социология / вст. ст., пер. с фр., состав. Е. Зенкин. М.: ЛАДОМИР, 2006. URL: <https://studfiles.net/preview/1633907/> (дата звернення: 15.03.2020).
10. Бауман З. Текучая современность. СПб.: Питер, 2008. 240 с.
11. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ., ред. В. Л. Иноземцева. М.: Логос, 2002. 390 с.
12. Бауман З. Идет ли богатство немногих на пользу всем прочим? / пер. с англ. Н. Эдельман. М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. 162 с.
13. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. М.: Academia, 1999. 956 с.
14. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ. М.: Директмедиа Паблицинг, 2008. 190 с.
15. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. М.: РОССПЭН, 1998. 416 с.
16. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память. Минск: Харвест, 1999. 369 с.
17. Біблія. Новий Заповіт: Євангеліє від Матвія / пер. І. Огієнка. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/evangelie-ot-matfeja.html> (дата звернення: 15.10.2020).
18. Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви. Київські обрії : історико-філософські нариси. Київ, 1997. С. 316-338. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6040> (дата звернення: 10.06.2020).
19. Бобух І. М. Перспективні напрями актуалізації детермінант економічного зростання. Національні та глобальні детермінанти економічного зростання України : наукова доповідь. «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 390 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/sr/299.pdf> (дата звернення: 20.10.2019).
20. Бодрийяр Ж. Общество потребления. М.: Республика, 2000. 387 с.

21. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / пер. с фр. А. Качалова. М.: Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. 240 с.
22. Бойко І. І. Конструювання соціальної проблеми бідності в медіапросторі сучасного українського суспільства : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2019. 215 с.
23. Бойко З. В. Особливості менталітету українського народу та менталітетів інших народів. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2015. Вип. II(5). С. 72-76.
24. Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма / пер. с фр. под общей редакцией С. Фокина. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 976 с.
25. Бузгалин А. В., Колганов А. И., Барашкова О. В. Классическая политическая экономия: Современное марксистское направление. Базовый уровень. Продвинутый уровень. М.: ЛЕНАНД, 2018. 552 с.
26. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. М.: Наука, 1990. 412 с.
27. Бурдьё П. Практический смысл. Книга I. Глава 8. Способы господства. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3069/3079> (дата звернення: 11.02.2020).
28. Бурдьё П. Экономическая антропология: курс лекций в Коллеж де Франс (1992–1993). М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2019. 416 с.
29. Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів : монографія. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. 280 с.
30. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / пер. с англ. П. М. Кудюкина; ред. Б. Ю. Кагарлицкий. СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. 416 с.
31. Варрон Марк Теренций. Сельское хозяйство / пер. с лат. М. Е. Сергеевко; отв. ред. О. О. Крюгер. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. 220 с. URL: <http://simposium.ru/ru/node/9482> (дата звернення: 17.05.2020).

32. Васильева И. А. Социокультурная обусловленность отношения к деньгам в российской и западноевропейской культурных традициях: трансформация в условиях глобализации : дис. ... канд. философ. наук : 24.00.01 / Национальный исследовательский Томский государственный университет. Томск, 2018. 143 с.

33. Васильчук В. М. Німці в Україні в кінці XVIII – на початку XIX століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2001. № 22. С. 84-89.

34. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. Избранные произведения / пер. с немец., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. М.: Прогресс, 1990. С. 61-272.

35. Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства / пер. с англ. Т. Сулицкой, И. Сиснёва. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 320 с.

36. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

37. Велишский Ф. История цивилизации: Быт и нравы древних греков и римлян. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 704 с.

38. Власенко Ф. П., Левченко С. В., Товмаш Д. А. Посткультура в контексті трансгуманізму. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald*. 2019. № 2. С. 166-170. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2019.177399> (дата звернення: 15.10.2020).

39. Воловик В. И. Источники и движущие силы научного процесса. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2014. № 33. С. 71-81.

40. Воронкова В. Г. Становлення інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасної України за доби глобалізації: теоретико-методологічні та праксеологічні виміри : монографія. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 270 с.

41. Воронкова В. Г. Формирование ноосферного мировоззрения информационного общества как «мировоззрения общественного

интеллекта». *Национальная философия в глобальном мире* : материалы Первого белорусского филос. конгресса (Республика Беларусь, Минск, 18-20 окт. 2017 г.). Минск : Право и экономика, 2018. С. 465-468.

42. Воронкова В. Г. Развитие інформаційного суспільства в Україні: проблеми та перспективи їх вирішення. *Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства* : матеріали VII Між. наук.-прак. конф. (м. Одеса, 21-22 берез. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 10-13.

43. Воронкова В. Г., Андриякайтене Р. Життя у пост-капіталістичну (пост-коронавірусну) еру. *Економіка та менеджмент у період цифрової трансформації бізнесу, суспільства і держави* : матеріали Ювілейної Міжнародної наук.-прак. конф. (м. Запоріжжя, 28-29 трав. 2020 р.). Запоріжжя: ЗНУ Інженерний інститут, 2020. С. 17-21.

44. Вульф Е. Р. Європа і народи без історії / пер. з англ. І. Пошивайла. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 535 с.

45. Галиани Ф. Беседы о торговле зерном. К вопросу об ограничении вывоза сельскохозяйственной продукции. М.: Либроком, 2012. 234 с.

46. Гальчинський А. Віртуальне в економіці. *Економічна теорія*. 2010. №2. С. 5-15.

47. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / пер. А. М. Воден. СПб.: Наука, 2000. 480 с.

48. Гильфердинг Р. Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма / пер. с нем. И. И. Скворцова-Степанова. 7-е изд. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 469 с.

49. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. К.: Дух і Літера, 2000. 606 с.

50. Гоббс Т. Избранные произведения. М.: Мысль, 1978. 445 с.

51. Головка М. Економічний націоналізм: світовий досвід успіху та інструментарій побудови сильної економіки. *Економічний націоналізм та соціальна справедливість* : Збірник матеріалів Шостих Бандерівських читань.

(м. Київ, 1 лют. 2019 р.) / упор. Т. Бойко та ін. К.: НАЦ «УССД», «Видавець Олег Філюк», 2019. С. 102-114.

52. Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада: пер. с фр. / общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревич. М.: Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

53. Дейнека Т. А. Соціально-економічні суперечності процесу глобалізації суспільства (політико-економічний аналіз) : монографія. Київ: КНЕУ, 2018. 510 с.

54. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.

55. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше / пер. з англ. М. Климчук. К.: Наш формат, 2017. 232 с.

56. Дитон А. Великий побег: здоровье, богатство и истоки неравенства / пер. с англ. А. Гуськова. М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 368 с.

57. Дьяков А. В. Жан Бодрийяр: Стратегии «радикального мышления». СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. 357 с.

58. *Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть* : Зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу 25 квітня 2018 року. К.: КНЕУ, 2018. 232 с. URL:

https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/212121ZbD196rnik28A529-verstka_Marks_2018.pdf

(дата звернення: 22.09.2018).

59. Жадько В. А. Марксова концепція об'єктивного розуміння історії. Культурологічний вісник: *Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2015. № 34. С. 161-166.

60. Завалько Г. А. Иммануил Валлерстайн. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. *Философия и общество*. 2002. Вып. 3 (28).

С. 181-186. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/255634/> (дата звернения: 07.08.2017).

61. Зарубина Н. Социология хозяйственной жизни: Проблемный анализ в глобальной перспективе. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/df7/df7616e7839219ba77b08fb73a2e9ad5.pdf> (дата звернения: 18.03.2019).

62. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. М.: Айрис-Пресс, 2004. 617 с.

63. Зомбарт В. Собрание сочинений: в 3 т. Т. 1. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека. СПб.: “Владимир Даль”, 2005. 637 с.

64. Зыгмонт А. Насилие и сакральное в философии Ж. Батая : дис. ... канд. философ. наук: 09.00.03 / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». Москва, 2018. 272 с. URL: https://iphras.ru/uplfile/zinaida/ROOTED/aspir/autoreferat/zygmont/zygmont_dissertatsiya.pdf (дата звернения: 15.09.2018).

65. Иглтон Т. Почему Маркс был прав / пер. с англ. П. Норвилло. М.: Карьера Пресс, 2012. 304 с.

66. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. М.: Academia; Наука, 1998. 640 с.

67. Каштанова С. М. Трансгрессия как социально-философское понятие : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Санкт-Петербургский государственный университет. СПб, 2016. 203 с. URL: <https://disser.spbu.ru/files/disser2/disser/J77qWd42NC.pdf> (дата звернения: 13.10.2017).

68. Квашнин В. А. Законы о роскоши в Древнем Риме эпохи Пунических войн. Вологда: Русь, 2006. URL: <http://ancientrome.ru/publik/kvashnin/kvash02f.htm> (дата звернения: 11.05.2016).

69. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег: избранное / науч. ред. и предисл. П. Н. Ключкин; вступ. ст. Н. А. Макашева. М.: Эксмо, 2007. 957 с.

70. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / ред., авт. вступ. ст. и примеч. А. И. Казарина; пер. с фр. А. В Горбунова, Ф. Р. Каплан, Л. А. Фейгина. М.: Соцэкгиз, 1960. 551 с.

71. Коблева Э. А. Идеология потребления и ее отражение в общественном сознании современного общества. *Система ценностей современного общества* : сб. материалов XVIII Международной научно-практ. конф. (Новосибирск, 17 мая 2011 г.). Новосибирск, 2011. С. 63-69.

72. Ковтун Н. М. Соціальна апатія в сучасному суспільстві у контексті філософії В. Липинського. *Українська полоністика*. 2015. Вип. 12. С. 54-60.

73. Ковтун Н. М. Криза світоглядно-ціннісних орієнтацій в ситуації транзитивності постіндустріального суспільства. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. Вип. № 1 (87). С. 32-36.

74. Козловець М. А. Ментальність українського народу і процеси державотворення. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2018. Вип. 1 (84). С. 48-53.

75. Козловець М. А. Державотворення у контексті ментальності українців, або Філософія національного мазохізму. *Практична філософія*. 2018. № 3. С. 181-198.

76. Колот А., Герасименко О. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. Аналіз / ред. К. Ярмолюк-Крьюк. Friedrich Ebert Stiftung. Червень 2020. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16344.pdf> (дата звернення: 10.09.2020).

77. Комих Н. Г. Соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2006. 21 с.

78. Конфуций. Уроки мудрости. Сочинения: Пер. с древнекит. / сост., вступ. ст. и коммент. М. А. Блюменкранц. М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: ФОЛИО, 2000. 957 с.

79. Корякина Е. А. Влияние экономических условий на социальную стратификацию общества. *Математические методы и информационные технологии в экономике, социологии и образовании* : сб. ст. XIII Международной научно-тех. конф. Пенза, 2004. С. 122-127.

80. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). К.: Либідь, 1991. 39 с.

81. Кошулинський Р. План докорінних перетворень на засадах українського націоналізму. *Економічний націоналізм та соціальна справедливість* : збірник мат. Шостих Бандерівських читань. (м. Київ, 1 лют. 2019 р.) / упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк, Б. Галайко, К. Денисов. К.: НАЦ «УССД», «Видавець Олег Філюк», 2019. С. 29-36.

82. Кривега Л. Д., Сухарева Е. В. Четвертая индустриальная революция: атрибуты и последствия. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 9. С. 47-49.

83. Кримський С. Б. Архетипи Української культури. *Вісник НАН України*. 1998. № 7-8. С. 74-87.

84. Кудря І. Г. Сучасні концепції посткапіталістичного суспільства: соціально-філософський аналіз : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 178 с.

85. Кузнецов Д. А. Предмодернизационный этап развития потребления. *Знание. Понимание. Умение*. 2009. №4. С. 195-199. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2009/4/Kuznetsov/28_2009_4.pdf (дата звернення: 15.11.2015).

86. Кузьменко Є. О. Національне багатство і його значення у структурі національної економіки. *Ефективна економіка*. 2010. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=231> (дата звернення: 13.05.2015).
87. Лебон Г. Психология народов и масс. М: Академический проект, 2011. 238 с.
88. Лепський М. А. Методологічні виклики визначення поняття "соціальний розвиток". *Культурологічний вісник*. 2013. Вип. 31. С. 73-79.
89. Лепський М. А. Спін-офф-технології сценарування в мобілізації споживачів і політичних прихильників. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. № 67. С. 40-48. DOI: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2016.86482> (дата звернення: 12.09.2020).
90. Лі Куан Ю. Из третьего світу в перший. Історія Сингапуру: 1965-2000 / пер. Є. Сагайдак. К.: КМ-Букс, 2016. 760 с.
91. Лімонова Л. О. Системний підхід як методологічна основа дослідження, аналізу та моделювання соціально-економічних систем. Харків: ХНУРЕ, 2010. 32 с. URL: https://dl.nure.ua/pluginfile.php/1168/mod_resource/content/1/01.pdf (дата звернення: 20.02.2017).
92. Линдси Б. Глобализация: повторение пройденного. Неопределенное будущее глобального капитализма. М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. 415 с.
93. Лиотар Ж.-Ф. Либидинальная экономика / пер. с фр. В. Е. Лапицкого; науч. ред. перевода С. Л. Фокин. М.; СПб.: Изд-во Института Гайдара; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2018. 472 с.
94. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 рр. Відень, 1926. 580 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf> (дата звернення: 23.07.2020).

95. Лист Ф. Национальная система политической экономии. Социум, 2016. 456 с. URL: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/2352> (дата звернения: 11.03.2019).
96. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: Основы этики. Характер русского народа. М.: Политиздат, 1991. 368 с. URL: <https://www.libfox.ru/366023-116-nikolay-losskiy-usloviya-absolyutnogo-dobra.html#book> (дата звернения: 17.05.2020).
97. Луман Н. Решения в «информационном обществе». Проблемы теоретической социологии. СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. Вып. 3. URL: <https://web.archive.org/web/20070528092324/http://www.soc.pu.ru/publications/pts/probtsoc.html/> (дата звернения: 13.10.2019).
98. Макиавелли Н. Государь. Избранные произведения. М.: Наука, 1982. 566 с.
99. Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона // Экономико-математический словарь. М.: Айрис-пресс, 2002. 307 с.
100. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. М.: Политиздат, 1955. Т. 1. 670 с.
101. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. М.: Политиздат, 1960. Т. 23. 920 с.
102. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. М.: Политиздат, 1970. Т. 41. 602 с.
103. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. М.: Политиздат, 1974. Т. 42. 536 с.
104. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения: в 9 т. М.: Политиздат, 1986. Т.4. 681 с.
105. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс Сочинения. 2-е изд. М.: Политиздат, 1955. Т. 3. С. 7-544.
106. Маркс К. Заметки по поводу книги Джемса Милля. Вопросы философии. 1966. № 2. С. 113-127.

107. Маркузе Г. Одномерный человек / пер. с англ., предисловие, примечания А. Юдина. М.: REFLbook, 1994. 368 с.

108. Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення : монографія. Житомир: Полісся, 2015. 564 с.

109. Милль Дж. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / пер. с англ. и вступ. ст. М. Туган-Барановского. М.: ЭКСМО, 2007. 1040 с.

110. Миллер Р. Л., Ван-Хуз Д. Д. Современные деньги и банковское дело : Пер. с англ. Москва: ИНФРА-М, 2000. 856 с.
URL: <https://s.siteapi.org/47d736544788c74.ru/docs/c97925a10617b73aa3f4e1f4870b947a34189c57.pdf> (дата звернення: 17.03.2018).

111. Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. 1942. Т. 3. С. 225-243.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Mirchuk_Ivan/Svitohliad_ukrainskoho_narodu_Sproba_kharakterystyky/ (дата звернення: 10.04.2020).

112. Мірясов Ю. О. Клановий капіталізм у контексті неінституціональної теорії контрактів. *Східна Європа: економіка, бізнес управління*. 2016. № 3. С. 3-8.

113. Мирясов Ю. Глобальные корпорации: экономическая власть и влияние на мировую экономику. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Економічна. 2014. № 1096, вип. 87. С. 18-25.

114. Митрофанова А. С. Сучасний технологічний спосіб виробництва як чинник перетворень виробничих відносин : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця. Харків, 2016. 246 с.

115. Морев Д. А. Амартія Сен и ограниченность утилитаризма. *Экономические науки*. 2010. №8(69). С. 37-41.

116. Московичи С. Машина, творящая богов: Пер. с фр. М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. 560 с.
117. Мочерний С., Устенко О. Предмет економічної теорії. *Журнал Європейської економіки*. 2003. Том 2 (№ 3). С. 287-302.
118. Мыслители Греции. От мифа к логике : сочинения. М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1999. 832 с.
119. Назарова О. В. Концепт “деньги” в пространстве современной культуры: опыт междисциплинарного исследования : дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Саранск, 2018. 195 с.
120. Нестеренко А. Н. Экономика и институциональная теория. М.: Эдиториал УРСС, 2002. 416 с.
121. Новый экономический словарь / ред. А. Н. Азрилиян. М.: Институт новой экономики, 2006. 483 с.
122. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / пер. с англ. К. Мартынова, Н. Эдельмана. М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 256 с.
123. Нуреев Р. Феодалное общество как высшая и последняя стадия традиционной экономики. Христианский тип культуры. *TERRA ECONOMICUS*. 2011. Т. 9. № 3. С. 95-140. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/feodalnoe-obschestvo-kak-vysshayaya-i-poslednyaya-stadiya-traditsionnoy-ekonomiki-hristianskiy-tip-kultury/viewer> (дата звернення: 10.11.2018).
124. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 72500 слов и 7500 фразеол. выражений / Российская АН Ин-т рус.яз.; Российский фонд культуры. М.: Азъ Ltd., 1992. 960 с.
125. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції : соц.-філос. аналіз. К.: Знання України, 2013. 367 с.

126. Олексенко Р. І. Від "homo economicus" до "homo creativus" у соціокультурному середовищі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 7. С. 112-114.

127. Олексенко Р. І. Формування концепції креативної особистості як фактор креативно-знаннєвої економіки в умовах викликів глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2017. Вип. 71. С. 118-126. DOI: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2017.124895> (дата звернення: 11.04.2020).

128. Олексенко Р. І., Молодиченко В. В. Концептуальні пріоритети формування сучасної людини економічної. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2017. Вип. 70. С. 164-175. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/405/1/gvzdia_70_164.pdf (дата звернення: 10.12.2019).

129. Олсон М. Власть и процветание: Перерастая коммунистические и капиталистические диктатуры. М.: Новое издательство, 2012. 212 с.

130. Павленко Н. Теоретичні аспекти дослідження людського багатства в контексті соціальної діяльності. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2014. № 32. С. 205-210.

131. Павленко Н. Система відношень матеріально-духовних аспектів у моделі «людина і багатство». *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2014. № 33. С. 221-227.

132. Павленко Н. Sociocultural nature of wealth phenomenon. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2014. № 59. С. 150-158.

133. Павленко Н. Сутність феномена багатства. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2015. № 34. С. 161-166.

134. Павленко Н. Роль людського багатства в розвитку сучасного суспільства. *Проблеми управління економічним потенціалом регіонів: матеріали Всеукраїнської наук.-прак. конф.* (м. Запоріжжя, 31 жовт. 2013 р.). Запоріжжя, 2013. С. 220-221.

135. Павленко Н. Креативність як втілення людського багатства. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали Міжнародної наук.-прак. конф.* (м. Одеса, 14-15 лют. 2014 р.). Одеса, 2014. С. 48-51.

136. Павленко Н. Діалектика матеріального і духовного аспектів феномена багатства. *Молода наука – 2014: матеріали VII універ. наук.-прак. конф. студентів, аспірантів і молодих учених.* (м. Запоріжжя, 8-10 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 338-340.

137. Павленко Н. Освіта особистості як складова людського багатства. *Особистість в єдиному освітньому просторі: матеріали V Міжнародного освітнього форуму* (м. Запоріжжя, 7-8 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 306-307.

138. Павленко Н. Соціально-філософський аналіз феномена багатства. *Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: матеріали між. наук.-прак. конф.* (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовт. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 60-64.

139. Павленко Н. Sociocultural codes of wealth creation. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали між. наук.-прак. конф.* (м. Київ, 6-7 лют. 2015 р.). Київ, 2015. С. 78-81.

140. Павленко Н. Ціннісні характеристики багатства в доіндустріальну епоху. *Актуальні проблеми сучасності: матеріали міжвуз. наук.-теор. конф.* (м. Житомир, 4 груд. 2019 р.). Житомир, 2019. С. 173-174.

141. Палагута В. И. Проблемы гражданской идентичности в современном украинском обществе (кто мы?). *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матер. Всеук. наук.-практ. конф.*

(м. Дніпро, 12 квіт. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 222-229.

142. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства : 3-е изд., испр. и доп. М.: Научное слово, 1913. VI, 382 с. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/8478-petrushevskiy-d-m-ocherki-iz-istorii-srednevekovogo-obschestva-i-gosudarstva-m-1913> (дата звернення: 09.03.2017).

143. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Классика экономической мысли : Сочинения. М.: Эксмо-Пресс, 2000. С. 8-77. URL: <http://www.prometeus.nsc.ru/contents/books/classic.ssi> (дата звернення: 24.09.2018).

144. Пикетти Т. Капитал в XXI веке. М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. 592 с.

145. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени : пер. с англ. СПб.: Алетейя, 2002. 320 с.

146. Прудон П. Ж. Что такое собственность? Или исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Поронократия, или Женщины в настоящее время / коммент. В. В. Сапова. М.: Республика, 1998. 367 с.

147. Пучков А. Я. Имитационная реальность: онтогносеологический анализ. Монография / Рос. филос. о-во и др. Екатеринбург: Издательство «Банк культурной информации», 2005. 252 с.

148. Райх В. Психология масс и фашизм / пер. с немец. Ю. М. Донец. СПб., М.: Университетская книга, Прогресс, 1997. 380 с.

149. Рейтинг самых крупных компаний в мире (Fortune 500). URL: <https://nonews.co/directory/lists/companies/fortune-global-500> (дата звернення: 15.10.2020).

150. Реуэль А. Л. История экономических учений. Москва: Высшая школа, 1972. 424 с.

151. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Сочинения: в 5 т. М.: Госполитиздат, 1995. Т. 1. 360 с.

152. Рожанська Н. В. Основні характеристики світогляду українського народу: теоретичний аналіз. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Кієво-Могилянська академія]*. Серія: Соціологія. 2014. Вип. 232. Т. 244. С. 49-53.

153. Розенберг Н., Бирцделл Л. Е. Как Запад стал богатым. Экономическое преобразование индустриального мира. М.; Челябинск: Социум; ИРИСЭН, 2015. 446 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=124196&p=3> (дата звернення: 10.05.2020).

154. Русанівський В. М. Словник української мови / ред. В. М. Русанівський; укл. Л. Л. Шевченко та ін. К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2010. Т. 1. 911 с.

155. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического Права / пер. с франц. А. Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова. По изд. : Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. М.: КАНОН-пресс; Кучково поле, 1998. 416 с. URL: <http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt> (дата звернення: 23.07.2018).

156. Сайтарлы И. Философия социальной культуры. Монография. К. Изд. ПАРАПАН, 2012. 292 с.

157. Сайтарли І. А., Іщенко О. М., Приятельчук А. О. Нариси з сучасної філософії : Навчальний посібник для магістрів та здобувачів ступеня доктора філософії / ред. Л. В. Губерський. К.: ВАДЕКС, 2016. 370 с.

158. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж. П. Сартр. Сумерки богов. М.: Политиздат, 1990. С. 319-344. URL: <http://darkelly.info/work/PD/sarttr.ukr.pdf> (дата звернення: 15.11.2017).

159. Семерник С. З. Социокультурные риски эконоцентричного общества : дис. ... д-ра философ. наук : 24.00.01 / Волгоградский государственный медицинский университет. Волгоград, 2020. 345 с.

160. Семиноженко В. П., Гесць В. М. Інноваційні перспективи України : моногр. Харків: Константа, 2006. 272 с.

161. Сенека Л.-А. Нравственные письма к Луцилию. Трагедии / пер. с латин. и вступ. статья С. Ошерова; сост. и научн. подгот. текста М. Гаспарова. М.: Худож. лит., 1986. 543 с.

162. Сілантьєв О. І. Багатство суспільства як потенціал розвитку сучасних макроекономічних систем : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Полтава, 2019. 320 с.

163. Сиротюк Ю. Десять націоналістів-лідерів: досвід успіху економічного націоналізму у світі. *Економічний націоналізм та соціальна справедливість* : Збірник мат. Шостих Бандерівських читань. (м. Київ, 1 лют. 2019 р.) / упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк, Б. Галайко, К. Денисов. К.: НАЦ «УССД», «Видавець Олег Філюк», 2019. С. 12-28.

164. Ситник Й. Реінкарнація національної економіки України: візія, місія, цінності та стратегічні цілі. *Економічний націоналізм та соціальна справедливість* : збірник мат. Шостих Бандерівських читань. (м. Київ, 1 лют. 2019 р.) / упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк, Б. Галайко, К. Денисов. К.: НАЦ «УССД», «Видавець Олег Філюк», 2019. С. 60-101.

165. Скворець В. О. Життєустрій народу та стратегії розвитку України. *Культурологічний вісник*. 2014. Вип. 32. С. 114-120.

166. Скворець В. О. Мудрість народу – передумова відновлення цілісності українського суспільства. *Культурологічний вісник*. 2017. Вип. 37(1). С. 70-79.

167. Скворець В. О. Соціальна еволюція в умовах глобалізації. Матеріали наук. конф. проф.-викл. складу, наук. працівників і здобувачів наук. ступеня за підсумками наук.-досл. роботи за період 2015–2016 рр. (15–

18 трав. 2017 р.) : у 2 т. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. Т. 2. С. 169-172.

168. Скворець В. О. Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів : монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. 520 с

169. Скриннік З. Е. Фінансова цивілізація: завершення і початок. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей*: матеріали IV Між. філософ.-екон. читань (м. Львів, 18-20 трав. 2011 р.). Львів, 2011. С. 25-33.

170. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / вступ. ст. и коммент. В. С. Афанасьева. М.: Соцэкгиз, 1962. 684 с.

171. Соловьев В. С. Оправдание добра / отв. ред. О. А. Платонов. М.: Ин-т русской цивилизации, Алгоритм, 2012. 656 с.

172. Спенсер Г. Основания социологии. Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова, 1876. Т. 1. 505 с. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&iid=72586> (дата звернення: 03.10.2017).

173. Стадвелл Дж. Чому Азії вдалося. Успіхи і невдачі найдинамічнішого регіону світу / пер. з англ. О. Цехановської. К.: Наш формат, 2017. 448 с.

174. Стиглиц Дж. Люди, власть и прибыль. Прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства / пер. с англ. В. Ионова; науч. ред. Н. Злобин. М.: Альпина Паблишер, 2020. 430 с.

175. Столярчук Я. Новітні тенденції міжнародної монополізації капіталу. *Міжнародна економічна політика*. 2008. Вип. 1-2. С. 122-151.

176. Стражний О. С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. К.: Книга, 2008. 366 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001120>.

177. Субетто А. И. Капиталократия и глобальный империализм : антология. СПб.: Астерион, 2009. 572 с.

178. Суименко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. Киев, 2003. 214 с.

179. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : монографія. Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000. 316 с.

180. Товмаш Д. А. Віртуальність громадянського суспільства. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. праць. К.: ВАДЕКС, 2013. Вип. 70. С. 33-45.

181. Толстой Л. Н. Круг чтения: книга для чтения. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. 1040 с.

182. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / пер. с англ. В. В. Белокоскова и др., науч. ред., автор пред. П. С. Гуревич. М.: АСТ, 1990. URL: https://royallib.com/read/toffler_elvin/meta_morfozi_vlasti.html#0 (дата звернення: 26.01.2018).

183. Тоффлер Э. Шок будущего : пер. с англ. М.: АСТ, 2003. 557 с.

184. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. М.: АСТ, 2008. 569 с.

185. Туган-Барановський М. І. Політична економія : курс популярний. Київ: Наук. думка, 1994. 261 с.

186. Тюрго А. Избранные экономические произведения / ред., вступ. ст. и примеч. И. С. Бак; пер. с франц. Л. М. Бродской, А. Н. Миклашевского. М.: Соцэкгиз, 1961. 198 с. URL: <http://economics-lib.ru/books/item/f00/s00/z0000025/index.shtml>.

187. Утюж І. Г., Городокін А. Д. Самоспричинені психічні розлади епохи глобальної інтернет-комунікації. Медико-філософський аспект. *Інтегративна антропологія*. Міжнародний медико-філософський журнал. Одеса, 2018. №2 (32). С. 9-12.

188. Утюж І. Г. Освітній потенціал особистості : монографія. Запоріжжя: ТОВ «КСК-Альянс», 2007. 147 с.

189. Утюж І. Г. Парадигмальні засади освітнього простору : монографія. Запоріжжя : Просвіта, 2012.

190. Фихте И. Г. О назначении человека / И.Г. Фихте. Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение / пер. В. М. Брадиса, Т. В. Поссе. Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. С. 564-722.

191. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / пер. с англ. Л. А. Чернышева. Минск: Коллегиум, 1992. 253 с.

192. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э. М. Телятникова. М.: АСТ: Астрель, 2012. 314 с.

193. Фромм Э. Искусство любить / пер. с англ. Л. Чернышева. Минск: ТПЦ «Полифакт», 1990. 224 с.

194. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / ред. И. Борисова; пер. с франц. В. Наумова. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=95796> (дата звернення: 13.05.2018).

195. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. на рус. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. М.: Прогресс, 1977. 406 с. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5169> (дата звернення: 15.05.2018).

196. Фуко М. Рождение клиники / пер. с франц., науч. ред. и предисл. А. Ш. Тхостова. М.: Смысл, 1998. 310 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=116390> (дата звернення: 20.05.2018).

197. Фуко М. Воля к истине – по ту сторону знания, власти и сексуальности : пер. с фр. М.: Касталь, 1996. 448 с.

198. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / пер. И. К. Стаф; отв. ред. В. П. Гайдамак. СПб, 1997. 576 с. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=46516> (дата звернення: 25.05.2018).

199. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с франц. С. Ч. Офертас; общ. ред. В. П. Визгина, Б. М. Скуратова. М.: Праксис, 2002. 384 с.

200. Хайек Ф. Дорога к рабству / пер. с англ. М. Гнедовского. М.: Астрель: Полиграфиздат, 2012. 317 с.

201. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего. Великие экономические мыслители: их жизнь, эпоха и идеи / пер. с англ. И. Файбисович. М.: КоЛибри, 2008. 432 с.

202. Чайка І. Ю. Інформаційне суспільство: від становлення до зрілості. *Філософія. Людина. Сучасність*: Матеріали Всеукраїнської наук.-прак. конф. з між. участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 4-5 квітня 2017 р.) : тези доповідей. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 136-138. URL: <http://jphmm.donnu.edu.ua/article/view/3459> (дата звернення: 05.10.2020).

203. Черняк В. З. Деньги. Москва: Финансы и статистика, 1997. 144 с.

204. Чижевський Д. Нариси по історії філософії на Україні. К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.

205. Чумак О. В. Інноваційна діяльність як чинник розвитку суспільства в умовах глобалізації : дис. ... канд. філософ. наук :. 09.00.03. Запоріжжя, 2015. 224 с.

206. Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь: Таврія, 1999. 264 с.

207. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. / А. Шопенгауэр. Собрание сочинений: в 5 т. / пер. Ю. И. Айхенвальда; ред. Ю. Н. Попова. М.: Московский Клуб, 1992. Т. 1. 395 с.

208. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: в 2 т. Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. Т.1. 592 с.

209. Шульце-Геверниц Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России / пер. с нем.; ред. Б. В. Авиллов, П. П. Румянцев; предисл. П. Б. Струве. СПб.: Н. М. Глаголев, 1901. 506 с.

210. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / под науч. ред. В. С. Автономова; предисл. В. С. Автономова; пер. с нем. В. С. Автономова, М. С. Любской, А. Ю. Чепуренко. М.: Эксмо, 2008. 864 с.

211. Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке / К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр.соч., 2-е изд. М.: ИПЛ, 1961. Т. 19. 858 с.
212. Юм Д. Сочинения: в 2 т. / пер. с англ. С. И. Церетели и др.; вступ. ст. А. Ф. Грязнова; примеч. И. С. Нарского. 2-е изд., доп. и испр. М.: Мысль, 1996. Т. 1. 733 с.
213. Юсуф Ш., Дитон А., Дервиш К., Истерли У., Ито Т., Стиглиц Дж. Экономика развития сквозь десятилетия. Критический взгляд на 30 лет подготовки докладов о мировом развитии / пер. с англ. О. В. Демидова; ред. А. В. Бондаренко, О. А. Зимарина, Л. В. Рыклина. М.: Всемирный банк; Издательство «Весь мир», 2012. 240 с.
214. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шафовал. 3-тє вид., стер. К.: Знання, 2006. 341 с.
215. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Перший український педагогічний конгрес 1935 р. Львів: Рідна школа, 1938. С. 16-88.
216. Adamus M. The Economics of Altruism: On the Rationality of Prosocial Behaviour. *Diametros*. 2018. Issue 57. P. 1-22.
217. Allen R. C. The Industrial Revolution: A very short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2017. URL: <https://www.history.com/topics/industrial-revolution/industrial-revolution> (дата звернення: 07.05.2020).
218. Amin S., Arrighi G., Frank A. G., Wallerstein I. Dynamics of global crisis. New York: Monthly Review Press, 1982. 254 p.
219. Amin S., Arrighi G., Frank A. G., Wallerstein I. Transforming the revolution: Social movements and the world system. New York: Monthly Review Press, 1990. 187 p.
220. Ammendola G. Some Trends and Perspectives on Globalization, Economic Growth, Equality, and Development. *JANUS.NET e-journal of International Relations*. 2011. Vol. 2, Issue 2. URL: observare.ual.pt/janus.net/en_vol2_n2_art1.

221. Aron R. *Le Marxisme de Marx*. Paris: Éd. de Fallois, 2001. 764 p.
222. Arrighi G., Silver B. J. Capitalism and world (dis)order. *Review of International Studies*. 2001. Vol. 27. P. 257–279. URL: https://krieger.jhu.edu/arrighi/wp-content/uploads/sites/29/2012/08/2001_Arrighi_Silver_Capitalism_and_World_Di_sorder.pdf (дата звернення: 19.09.2020).
223. Arsenko A. G. (ed) *The Working Class of Modern Ukraine*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. 2017. 318 p.
224. Baran P. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press, 1957. 352 p.
225. Barrett T. Tominaga our Contemporary. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 1993. Vol. 3, Issue 2. P. 245-252. DOI:10.1017/S1356186300004314.
226. Boisguilbert P. A. *Treatise on the Nature of Wealth, Money and Taxation*. Sydney: University of Sydney. Department of Economics. Centre for the Study of the History of Economic Thought, 2000. 457 p.
227. Boulding K. E. National images and international systems. *Journal of Conflict Resolution*. 1959. Vol. 3, Issue 2. P. 120–131.
228. Boyer R., Brousseau E., Caillé A., Favereau O. Towards an Institutional Political Economy. URL: <file:///D:/202019/k-sozdaniyu-institutsionalnoy-politicheskoy-ekonomii.pdf> (дата звернення: 05.02.2020).
229. Cambridge Dictionary. Cambridge University Press, 2020. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/wealth> (дата звернення: 15.10.2020).
230. Dahrendorf R. *Life chances: Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980. 181 p.
231. Friedman M. Using the Market for Social Development. *Cato Journal*. 1989. Vol. 8, Issue 3. P. 567-584. URL: https://miltonfriedman.hoover.org/friedman_images/Collections/2016c21/Cato_12_1989.pdf (дата звернення: 28.03.2019).

232. Furtado C. *Global Capitalism* / trans. by D. Ohmans. Mexico City: Fondo de Cultura Económica. 1999. URL: <http://webshells.com/spantrans/furtado.html> (дата звернення: 21.12.2019).
233. Fourastié J. *Essais de morale prospective*. Paris: Gonthier, 1966. 200 p.
234. Frank A. G., Gills B. K. (eds). *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* New York: Routledge, 1996. 322 p.
235. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, A Division of Macmillan, Inc., 1992. 418 p. URL: <https://www.democraziapura.altervista.org/wp-content/uploads/2015/01/1992-Fukuyama.pdf> (дата звернення: 17.07.2019).
236. Galbraith J. K. *The Affluent Society*. Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 1998. 276 p.
237. Galbraith J. K. *The New Industrial State*. Princeton: Princeton University Press, 2007. 518 p.
238. Galbraith J., Menshikov S. *Capitalism, communism and coexistence: from the bitter past to a better prospect*. Boston, MA: Houghton Mifflin Co., 1988. 225 p.
239. Gelderblom O., Trivellato F. The business history of the preindustrial world: Towards a comparative histirolcal analysis. *Business History*. 2019. Vol. 61. Issue 2. P. 225-259. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00076791.2018.1426750> (дата звернення: 19.08.2020).
240. Hansen F., Silva C. Transformation of the Welfare States after World War 2: The Cases of Portugal and Denmark. *Environment and Planning C: Politics and Space*. Vol. 18, Issue 6. December 2000. P. 749-771. DOI: <https://doi.org/10.1068/c9914> (дата звернення: 25.06.2018).
241. Hirooka M. *Innovation dynamism and economic growth. A nonlinear perspective*. Cheltenham, UK; Northhampton, USA: «Edward Elgar». 2006. 448 p.
242. Hopkins T. K., Wallerstein I. M. *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*. SAGE Publications, 1982. 200 p.

243. Horkheimer M., Adorno Th. W. Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente. Frankfurt am main: S. Fischer Verlag GmbH, 1969. 288 S.

244. Inclusive Wealth Report 2012. URL: http://www.iwdp.unu.edu/docs/Publications/Secretariat/Reports/IWR_Report.pdf (дата звернення: 25.02.2019).

245. Jevons W. S. Money and the Mechanism of Exchange. New York: D. Appleton and Company, 1875. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/jevons-money-and-the-mechanism-of-exchange> (дата звернення: 07.03.2019).

246. Kant I. Critique of Pure Reason. Edited by V. Politis. London: Orion Publishing Group, 1998. 560 p.

247. Kelso L. O., Adler M. J. The New Capitalists: A Proposal to Free Economic Growth from the Slavery of Savings. New York: Random House, 1961. 78 p. URL: <http://www.kelsoinstitute.org/pdf/nc-entire.pdf> (дата звернення: 09.01.2020).

248. Knight F. The Economic Organization. 1st ed. London: Routledge, 2013. 208 p.

249. Kovtun N., Ventsel N. Transitional Society in Modificatory Conditions and Challenges of Fourth Industrial Revolution. *Bulletin of the Ivan Franko Zhytomyr State University. Philosophical Sciences*. 2019. Issue 1(85). P. 5-16. DOI: 10.35433/PhilosophicalSciences.1(85).2019.5-16.

250. Krugman P. R. Import protection as export promotion: International competition in the presence of oligopoly and economies of scale. In: H. Kierzkowski, ed. *Monopolistic Competition and International Trade*. Oxford: Oxford University Press. 1984, P. 180-193.

251. Lietaer B. The Future of Money: How New Currencies Create Wealth, Work and a Wiser World. (Book #2 – US Version). URL: https://philoma.org/wp-content/uploads/docs/2009/09_10_24_-_Texte_-_The_future_of_Money_-_B._Lietaer.pdf (дата звернення: 13.07.2020).

252. Locke J. *Two Treatises of Government. A New Edition, Corrected.* London: Printed for Thomas Tegg; W. Sharpe and Son; G. Offor; G. and J. Robinson; J. Evans and Co.: Also R. Griffin and Co. Glasgow; and J. Gumming, Dublin, 1823. Vol. V. URL:

<https://www.yorku.ca/comninel/courses/3025pdf/Locke.pdf> (дата звернення: 23.06.2017).

253. Merriam-Webster Dictionary. Merriam-Webster Incorporated, 2020. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/wealth> (дата звернення: 15.10.2020).

254. Metzger B. M. *Apostolic Letters of Faith, Hope, and Love: Galatians, 1 Peter, and 1 John.* Eugene, Oregon: Cascade Books, 2006. 97 p.

255. Myrdal K. G. The Equality Issue in World Development. *The American Economic Review.* 1989. Vol 79, Issue 6. P. 8-17.

256. Oleksenko R., Molodychenko V., Shcherbakova N. Neoliberalism in higher education as a challenge for future civilization. *Philosophy and Cosmology.* 2018. Vol. 20. P. 113-119.

257. Olson M. Dictatorship, Democracy and Development. *American Political Science Review.* 1993. Vol. 87, No 3. P. 567–576.

258. Park R. E. *Human Communities: the City and Human Ecology.* New York: Free Press; London: Collier-Macmillan, 1968. 278 p.

259. Pavlenko N., Utiuzh I., El Guessab K., Veliiev P. Postmodern Interpretation of the Metaphysical Grounds of the Wealth Phenomenon. *WISDOM.* 2020. Vol. 15, Issue2. P. 33-44. DOI: <https://doi.org/10.24234/wisdom.v15i2.340> (дата звернення: 20.10.2020).

260. Pigou A. C. *The Economics of Welfare.* 4th ed. London: Macmillan, 1932. URL: http://files.libertyfund.org/files/1410/Pigou_0316.pdf (дата звернення: 25.11.2019).

261. Pollock F. State Capitalism: Its Possibilities and Limitations. *Studies in Philosophy and Social Science.* 1941. Vol. 9. P. 200-225.

262. Prebisch R. Socio-economic structure and crisis of peripheral capitalism. *CEPAL Review*. 1978. Vol. 1978/6. DOI: <https://doi.org/10.18356/024eb473-en> (дата звернення: 13.08.2020).

263. Renner K., Scharf A. Arbeit und Kapital : eine volkstümliche Einführung in die Probleme der modernen Wirtschaft, Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. 1953. 79 S.

264. Rostow W. W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. 3d ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 272 p.

265. Sepczynska D. Political Liberalism. Reason and Truth in Politics. *Diametros*. 2016. No 48. P. 105-118.

266. Simmel G. The Philosophy of Money. 3d enlarged edition. London&New York: Routledge, 2004. 818 p. URL: http://www.eddiejackson.net/web_documents/Philosophy%20of%20Money.pdf (дата звернення: 23.02.2019).

267. Soskin O. National capitalism: the Economic Model for Ukraine : monograph. Kyiv, 2014. 392 p. DOI: https://doi.org/10.21003/Soskin_Monograph_NATIONAL_CAPITALISM (дата звернення: 25.10.2020).

268. The New Imperialism of Globalized Monopoly-Finance Capital. *Monthly Review*. Vol. 67, No. 3 (July-August 2015). P. 1-22. DOI: 10.14452/MR-067-03-2015-07_1. URL: <https://johnbellamyfoster.org/articles/the-new-imperialism-of-globalized-monopoly-finance-capital/> (дата звернення: 13.05.2020).

269. Thurow L. The future of capitalism: How today's economic forces shape tomorrow's world. New York: William Morrow, 1996. 385 p.

270. Touraine A. New Paradigm for Understanding Today's World. Cambridge, Malden: Polity. 2007. 232 p.

271. Tucker J. Tominaga Nakamoto (1715–46). In *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis. 1998. URL: <https://www.rep.routledge.com/articles/biographical/tominaga-nakamoto-1715-46/v-1>. doi:10.4324/9780415249126-G124-1.

272. Utiuzh I. G., Pavlenko N. V. Wealth perception in the preindustrial era: social and value aspects. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. 2019. Issue 1(85). P. 7-24.

273. Utiuzh I., Spytzia N., Sinitsyna A., Pavlenko N. Scientific And Educational Technologies In Human Capital Formation. *WISDOM*. 2020. Issue 14(1), P. 112-120. <https://doi.org/10.24234/wisdom.v14i1.315> (дата звернення: 25.08.2020).

274. Utiuzh I. G., Spytzia N. V. World-view problems of existential uncertainty of human being in traumatized modern societies. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. 2020. Issue 1(87). P. 120-130.

275. Utiuzh I, Sajtarly I, Pavlenko N. The idea of sociogenesis of affective structures in modern philosophy and its psychoanalytic premises. *Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences*. 2020. Issue 2. P. 31-46.

276. Veblen T. The Theory of the Leisure Class. URL: <http://moglen.law.columbia.edu/LCS/theoryleisureclass.pdf> (дата звернення: 15.11.2019).

277. Vlasenko F., Levcheniuk Ye., Tovmash D., Oleksyn I. Philosophy of management: educational meanings and social challenges. *Humanities Bulletin of Zaporizhzhhe State Engineering Academy*. 2019. Issue 77. P. 170-180.

278. Vlasenko F., Levcheniuk Ye., Tovmash D. Conceptual fundamentals of contemporary management paradigm: theoretical and methodological analysis. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 2019. No 15. P. 34-46. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2019.15.034> (дата звернення: 24.10.2020).

**НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ
НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ**

Публікації у фахових наукових періодичних виданнях, що індексуються у наукометричних базах за напрямом, за яким підготовлено дисертацію:

1. Павленко Н. Теоретичні аспекти дослідження людського багатства в контексті соціальної діяльності. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2014. № 32. С. 205-210. (Google Scholar; Index Copernicus).

2. Павленко Н. Система відношень матеріально-духовних аспектів у моделі «людина і багатство». *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2014. № 33. С. 221-227. (Google Scholar; Index Copernicus).

3. Павленко Н. Sociocultural nature of wealth phenomenon. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2014. № 59. С. 150-158. (Ulrich's Periodicals Directory; EBSCO; Bielefeld Academic Search Engine (BASE); WorldCat; ResearchBib, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, Science Library Index, Philpapers, ESJI, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ROAD).

4. Павленко Н. Сутність феномена багатства. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2015. № 34. С. 161-166. (Google Scholar; Index Copernicus).

5. Utiuzh I. G., Pavlenko N. V. Wealth perception in the preindustrial era: social and value aspects. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. 2019. №1(85). P. 17-24. (Google Scholar; Index Copernicus; Ulrich's Periodicals Directory).

6. Utiuzh I., Spytzia N., Sinitsyna A. & Pavlenko N. Scientific And Educational Technologies In Human Capital Formation. *WISDOM*. 2020. № 14(1). P. 112-120. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index;

Scopus, Google Scholar; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; WorldCat; Crossref; ERIH PLUS by Dimensions; CyberLeninka; Научная электронная библиотека elibrary.ru).

7. Pavlenko N., Utiuzh I., El Guessab K., & Veliiev P. Postmodern Interpretation of the Metaphysical Grounds of the Wealth Phenomenon. *WISDOM*. 2020. № 15(2). P. 33-44. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Scopus, Google Scholar; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; WorldCat; Crossref; ERIH PLUS by Dimensions; CyberLeninka; Научная электронная библиотека elibrary.ru).

8. Utiuzh I, Sajtarly I, Pavlenko N. (2020) The idea of sociogenesis of affective structures in modern philosophy and its psychoanalytic premises. *Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences*. 2020. № 2. P. 31-46. (Web of Science Core Collection: Emerging Sources Citation Index; Directory of Open Access Journals (DOAJ); EBSCO; ProQuest; ERIH PLUS by Dimensions).

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Павленко Н. Роль людського багатства в розвитку сучасного суспільства. *Проблеми управління економічним потенціалом регіонів: матеріали Всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Запоріжжя, 31 жовт. 2013 р.)*. Запоріжжя, 2013. С. 220-221.

2. Павленко Н. Креативність як втілення людського багатства. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали Міжнародної наук.-прак. конф. (м. Одеса, 14-15 лют. 2014 р.)*. Одеса, 2014. С. 48-51.

3. Павленко Н. Діалектика матеріального і духовного аспектів феномена багатства. *Молода наука – 2014: матеріали VII універ. наук.-прак. конф. студентів, аспірантів і молодих учених. (м. Запоріжжя, 8-10 квіт. 2014 р.)*. Запоріжжя, 2014. С. 338-340.

4. Павленко Н. Освіта особистості як складова людського багатства. *Особистість в єдиному освітньому просторі: матеріали V Міжнародного освітнього форуму* (м. Запоріжжя, 7-8 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 306-307.

5. Павленко Н. Соціально-філософський аналіз феномена багатства. *Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: матеріали між. наук.-прак. конф.* (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовт. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 60-64.

6. Павленко Н. Sociocultural codes of wealth creation. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали між. наук.-прак. конф.* (м. Київ, 6-7 лют. 2015 р.). Київ, 2015. С. 78-81.

7. Павленко Н. Ціннісні характеристики багатства в доіндустріальну епоху. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали міжвуз. наук.-теор. конф.* (м. Житомир, 4 груд. 2019 р.). Житомир, 2020. С. 173-174.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення і висновки роботи розглянуто та схвалено на таких конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми управління економічним потенціалом регіонів» (м. Запоріжжя, жовтень 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, лютий 2014 р.); VII університетська науково-практична конференція студентів, спірантів і молодих учених «Молода наука – 2014» (м. Запоріжжя, квітень 2014 р.); V Міжнародний освітній Форум «Особистість в єдиному освітньому просторі» (м. Запоріжжя, квітень 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-філософський аналіз феномена багатства» (м. Дніпро, жовтень 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях

сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, лютий 2015 р.);
Міжвузівська науково-теоретична конференція «Актуальні проблеми
сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (м. Житомир, грудень
2019 р.).